

ISSN:1306-732X (Basılı)/E-ISSN: 2564-680X (Online)

XVII / II

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

KIŞ 2021

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

sbad@gop.edu.tr

dergipark.gov.tr/tr/pub/gopsbad

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT/SAYI
XVI/II
2021 KIŞ/WINTER

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜNÜN ALTI
AYDA BİR YAYINLANAN ULUSAL
İNDEKSLERDE TARANAN HAKEMLİ
DERGİSİDİR.

YIL / YEAR: 2021 CİLT / VOLUME: XVI SAYI / ISSUE: II (KIŞ / WINTER 2021)

YIL/ YEAR: 2021

CİLT/ VOLUME: 16

SAYI/ ISSUE: 2

SAHİBİ/ OWNER

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü adına
On behalf of Tokat Gaziosmanpaşa University Institute of Graduate Studies

Prof. Dr. Mehmet GÜNEŞ/mehmet.gunes@gop.edu.tr

EDİTÖR KURULU / EDITORIAL BOARD

Doç. Dr. H. Baha ÖZTUNÇ (Sorumlu Editor / Editor in Chief)
Dr. Öğr. Üyesi Edip UZUNDAL (Yardımcı Editör / Co - Editor)

ALAN EDİTÖRLERİ / FIELD EDITORS

Prof. Dr. İlhan EROĞLU (İktisat)
Prof. Dr. Ahmet İNANIR (İlahiyat)
Doç. Dr. Türker ŞİMŞEK (İktisat)
Doç. Dr. Doğan BOZDOĞAN (Maliye)
Doç. Dr. Emre ASLAN (İşletme)
Dr. Öğr. Üyesi Yalçın KULAÇ (Türk Dili ve Edebiyatı)
Dr. Öğr. Üyesi Şevki BABACAN (Coğrafya)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Ozan ŞAHİN(Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler)
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz ACUNGİL(Kamu Yönetimi)
Dr. Öğr. Üyesi Onur IŞIK(Batı Dilleri ve Edebiyatı)

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ/ENGLISH EDITING

Öğr. Gör. Buğra KAŞ

ISSN: 1306-732X (Press) / 2564-680X (Online)

SEKRETERYA

Doktorant Yılmaz KILIÇ

BASKI/ PRINTING

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Matbaası / Tokat Gaziosmanpaşa University Press

YAZIŞMA ADRESİ/ CORRESPONDENCE

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Taşlıçiftlik Yerleşkesi/60250-Tokat-TÜRKİYE
Tel: 0356-2521616 Dahili: (3181-3182)
E-posta / E-mail: sbad@gop.edu.tr, baha.oztunc@gop.edu.tr

DİZGİ VE KAPAK TASARIM / TYPESETTING AND COVER DESIGN

Öğr. Gör. Volkan KARACA

Dergimizde yayımlanan yazılar ithenticate benzerlik tarama programıyla kontrol edilip, TUBİTAK ULAKBİM SBV, tarafından
dizinlenmektedir.

©Her hakkı saklıdır.

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi yılda iki kez yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün veya Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi'nin görüşlerini yansıtmaz. Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.

SBAD - Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
JSRR - Social Sciences Researches Journal

Danışma ve Yayın Kurulu/Advisory and Editorial Board

Prof. Dr. Ali AÇIKEL	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK	Samsun Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Andrij KHARUK	National Army Academy (UKRAINE)
Prof. Dr. Muhammed Iqbal CHAWLA	Punjab University (PAKISTAN)
Prof. Dr. Memmed ALİYEV	Bakı Slavyan Üniversitesi (AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Çetin BEKTAŞ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Fatih Coşkun ERTAŞ	Atatürk Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Claus SCHÖNİG	Frei Universitat Berlin (GERMANY)
Prof. Dr. Eren YÜRÜDÜR	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Assoc. Prof. Juan deDiosTorralbo Caballero	University of Cordoba (SPAİN)
Prof. Dr. Alpay Doğan YILDIZ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Ahmet ÖZKİRAZ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Doç. Dr. Kemal İBRAHİMZADE	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Doç. Dr. Ayla OĞUZ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Doç. Dr. Yusuf TEMÜR	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Dr. Lydia Abubakirova M. AKMULLA	Başkurt Devlet Pedagoji Üniversitesi
Alexey PRONİN	Novosibirsk Devlet Üniversitesi (RUSSIA)
Dr. Fariz HALİLLİ	(Miras-AZERBAYCAN)
Dr. Emzar KAKHIDZE	Batumi State University (GEORGIA)
Gadjiev MURTAZALI	The Ins. of History, Archeology and Ethnography of the Daghestan Scie. Centre of Russian Academy of Sciences (DAGHESTAN)
Kamil İBRAHİMOV	Administration of State Historical Architectural Reserve Icheisheher
Tevfik Sabri HAMMAM	Sohag Üniversitesi Eğitim Fakültesi (EGYPT)
Dr. Salman BANGASH	Peshawar University (PAKISTAN)
Dr. Mahboob HUSSAİN	Punjab University (PAKISTAN)
Dr. Pawel KORZENIOWSKI	University of Rzeszow (POLAND)
Dr. Adrian TERTECEL	The Romanian Academy Institute for S.E.E.Studies

SBAD - Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
JSRR - Social Sciences Researches Journal

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue

Prof. Dr. Erdoğan Erbay	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. İsmet Türkmen	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal Vatansever	Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut Hakkı Akın	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Çevik	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Doğanay	Aksaray Üniversitesi
Prof. Dr. Selçuk Çıkla	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Sema Yiğit	Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Akın Temür	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Alptekin Ulutaş	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Erhan Örselli	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan Hüseyin Uzunbacak	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Murat Bolelli	Altınbaş Üniversitesi
Doç. Dr. Murat Sezik	İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Ö. Kürşad Karacagil	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Özlem Genç	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Gamze Sabancı Uzun	İstanbul Aydın Üniversitesi
Doç. Dr. Murat Göç	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Şeyma Büyükkavas Kuran	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Hüsrev Akın	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Doç. Dr. Muhittin Demiray	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer Kurtbağ	Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Bülent Şener	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Elif Yazgan	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Çelik Ekmekçi	Bartın Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emine Kef	Amasya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Erkan Kara	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Esat Aktaş	Bayburt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Günver Güneş	Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hakan Gültekin	Artvin Çoruh Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hakan Yaşar	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Halil Yavaş	Hitit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Tanju Akyol	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ela	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin Balcı	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nesrin Akça	Kırıkkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Merve Özkan Borsa	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özlem Karagöz Gümüşçubuk	Ege Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Semir Paksoy	Çukurova Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tahir Bilirli	Karabük Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Uğur Ada	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sevil Şahin	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman Temiz	İğdır Üniversitesi
Dr. Ali Eşref Keleş	Ardahan Üniversitesi
Dr. Ayşe Demir	Pamukkale Üniversitesi

Editörden Mektup

Değerli Okuyucumuz/Takipçimiz,

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi'nin basılı ve elektronik ortamda yayımlanan Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi'nin (SBAD) 2021 yılı Aralık sayısı ile karşınızdayız. ULAKBİM'in etik ilkeleri çerçevesinde hareket etme prensibiyle yayın kabul eden dergimize çok sayıda yazının gelmesi bizi işimize daha sıkı sarılma noktasında cesaretlendirmekte. Bu nedenle dergimize yazı gönderen bütün yazarlara teşekkür ederiz. Dergimizde bu sayıdan itibaren lisansüstü tezlerden üretilmiş makalelere yer veremeyeceğimizi buradan ifade etmek isterim. Aralık sayımızda Arkeoloji, Tarih, Batı Dilleri ve Edebiyatı, Sosyoloji, Kamu Yönetimi, Maliye ve İşletme alanında birbirinden değerli on iki makale bulunmaktadır. Derginin sizlere ulaşması noktasındaki gayretleri için editöryal ekibimize, yazılarıyla dergimize katkı yapan yazarlara ve ilgi yazıların hakemlik süreçlerini özenle yürüten sayı hakemlerimize teşekkür ediyorum.

TOKA Dergimize gösterilen teveccühün sürmesi noktasında özenli çalışmaya devam etme gayretinde olan ekibimizle birlikte 2022 yılı Haziran sayımızda buluşmak dileğiyle.

Doç. Dr. H. Baha ÖZTUNÇ
SBAD Editör(Sorumlu)

İÇİNDEKİLER

Yazar	Makale Başlığı	Alan	Sayfa Numarası
Şengül Dilek FUL	KAYNAKLAR IŞIĞINDA PARİON'DA TAPINIM GÖREN KÜLTÜLER	Arkeoloji Araştırma	163-180
Tolgahan KARAIMAMOĞLU, Sultan GÜRSOY	İNGİLTERE'NİN YÜN İMPARATORLUĞUNA DÖNÜŞME SÜRECİ: III. EDWARD'IN YÜN POLİTİKASI	Tarih Araştırma	181-188
Yaşar ARSLANYÜREK	BALKAN SAVAŞLARI ÖNCESİNDE KARADAĞ'IN OSMANLI DEVLETİ ALEYHİNDEKİ FAALİYETLERİ: OSMANLI FİRARİLERİNİ DESTEKLEMESİ (1911-1912)	Tarih Araştırma	189-201
Fehim KURULOĞLU	İZMİR SPOR TARİHİ İÇİN YENİ BİR BELGE: İZMİR İDMAN YURDU NİZAMNAMESİ	Tarih Araştırma	202-213
Mehmet Şükrü NAR	KÜRESELLEŞME SÜRECİ VE SINIR AŞAN GÖÇ HAREKETLERİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ	Sosyoloji Araştırma	214-225
Mustafa BÜYÜKGEBİZ	DÜŞMANLARIN NEZAKETİ ROMANINDA SIYASAL İSLAM/OFOBİ	Batı Dilleri ve Edebiyatı Araştırma	226-232
Fırat YILDIZ	V.S. NAIPAUL'ÜN MİSTİK MASÖR'ÜNDE BİR ENTRİKACININ PORTRESİ	Batı Dilleri ve Edebiyatı Araştırma	233-239
Gündüz AKSU KOCATÜRK	COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNDE KADINLARIN EV İÇİ YÜKÜMLÜLÜKLERİ	Kamu Yönetimi Araştırma	240-253
İşıl Fulya ORKUNOĞLU ŞAHİN, Taha Emre ÇİFTÇİ	İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ İLE MÜCADELEDE TÜRKİYE İÇİN KARBON VERGİSİ ÖNERİSİ	Maliye Araştırma	254-269
Ahmet MUMCU, Murat GÖK	BULANIK AHP VE TOPSIS YÖNTEMLERİNİN YÖNETİCİ SEÇİM PROBLEMİNE UYGULANMASI	İşletme Araştırma	270-280
Ayşe Elif YAZGAN, Halima AGAMYRADOVA	SWARA VE MAIRCA YÖNTEMLERİ İLE BANKACILIK SEKTÖRÜNDE PERSONEL SEÇİMİ	İşletme Araştırma	281-290
İbrahim BUDAK, Arzu ORGAN	VERİ MADENCİLİĞİ İLE HAVA YOLU MÜŞTERİ DEĞERLENDİRMENİN ANALİZİ: BİR KARAR AĞACI ALGORİTMASI ÖRNEĞİ	İşletme Araştırma	291-299

CONTENT

Author	Paper Title	Field	Page Number
Şengül Dilek FUL	CULTS WORSHIPED IN PARION IN THE LIGHT OF WRITTEN SOURCES	Archaeology Research	163-180
Tolgahan KARAIMAMOĞLU, Sultan GÜRSOY	THE PROCESS OF TRANSFORMING ENGLAND INTO A WOOL EMPIRE: THE WOOL POLICY OF EDWARD III	History Research	181-188
Yaşar ARSLANYÜREK	MONTENEGRO'S ACTIVITIES AGAINST THE OTTOMAN STATE BEFORE THE BALKAN WARS: SUPPORTING THE OTTOMAN DESERTERS (1911-1912)	History Research	189-201
Fehim KURULOĞLU	A NEW RECORD on SPORTS HISTORY of IZMIR: THE CHARTER of IZMIR IDMAN YURDU (IZMIR TRAINING CLUB)	History Research	202-213
Mehmet Şükrü NAR	GLOBALIZATION PROCESS AND CROSS-BORDER MIGRATION MOVEMENTS: THE CASE OF TURKEY	Sociology Research	214-225
Mustafa BÜYÜKGEBİZ	POLITICAL ISLAM/OPHOBIA IN THE KINDNESS OF ENEMIES	Western Languages and Literature Research	226-232
Firat YILDIZ	V. S. NAIPAUL'S THE MYSTIC MASSEUR; THE PORTRAIT OF A TRICKSTER	Western Languages and Literature Research	233-239
Gündüz AKSU KOCATÜRK	THE OBLIGATION OF WOMEN REGARDING HOME DURING THE COVID-19 PANDEMIC	Public Administration	240-253
Işıl Fulya ÖRKUNOĞLU ŞAHİN, Taha Emre ÇİFTÇİ	CARBON TAX PROPOSAL FOR TURKEY THE FIGHT AGAINST CLIMATE CHANGE	Finance Research	254-269
Ahmet MUMCU, Murat GÖK	APPLICATION OF FUZZY AHP AND TOPSIS METHODS FOR MANAGER SELECTION	Business Research	270-280
Ayşe Elif YAZGAN, Halima AGAMYRADOVA	PERSONAL SELECTION IN THE BANKING SECTOR WITH SWARA AND MAIRCA METHODS	Business Research	281-290
İbrahim BUDAK, Arzu ORGAN	ANALYSIS OF AIRLINE CUSTOMER ASSESSMENTS THROUGH DATA MINING: AN EXAMPLE OF DECISION TREE ALGORITHM	Business Research	291-299

YAZILI KAYNAKLAR IŞIĞINDA PARİON'DA TAPINIM GÖREN KÜLTLER

Şengül Dilek FUL^{1*}

¹Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü

*dilekful@gmail.com

†ORCID: 0000-0002-0472-129X

Öz- Günümüzde Çanakkale ili, Biga ilçesi Kemer köyü sınırları içerisinde yer alan Parion antik kenti, Ege dünyasını Karadeniz'e bağlayan stratejik bir konumda yer alması ve korunaklı bir limana sahip olması nedeni ile önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Böylece kent, hem komşu hem de deniz aşırı bölgeler ile sürekli ticari ilişkiler içerisinde bulunarak denizcilerin ve tüccarların uğrak yeri olmuştur. Bu durumun sonucunda Parion halkı, farklı kültürlerle tanışmış ve bu kültürlerin inanç sistemlerinden etkilenerek kendi ihtiyaçlarına cevap veren İsis-Serapis ve Eros gibi tanrıça ve tanrıları benimseyip kendi tanrılar dünyasına dahil etmişlerdir. Ayrıca geçim kaynağı balıkçılık ve özellikle balıkçılık olmak üzere tarıma dayalı olan kentte, balık avının verimli geçmesi, ürünlerin bol ve bereketli olması için tüccarların, denizcilerin, balıkçıların koruyucu tanrısı olan bolluk ve bereket getiren Priapos gibi yerel tanrılara da ibadet etmeye devam etmişlerdir. Bununla birlikte, ilk Miletos kolonisi olarak kurulan Parion'da, ana kent Miletos'ta görülen Olympos tanrılarında Apollon ve Artemis tapınımı varlığını sürdürürken Anadolu'nun Roma hakimiyetine geçmesiyle birlikte tüm Anadolu'da olduğu gibi, MÖ. 1. yüzyılda Roma kolonisi haline getirilen Parion'da Roma imparator kültleri de kurulmuştur. Bu çalışmada, yazılı kaynaklar ışığında Parion kentinde tapınım gören tanrı ve tanrıçaların belirlenmesi ve bununla bağlantılı olarak bu tanrı ve tanrıçalara ait olan kültlerin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler - Parion, Kült, Yazıtlar, Antik Kaynaklar, Sikkeler.

CULTS WORSHIPED IN PARION IN THE LIGHT OF WRITTEN SOURCES

Abstract- Today, the ancient city of Parion, located within the borders of Kemer village in the Biga district of Çanakkale province, has become an important trade center due to its strategic location connecting the Aegean world to the Black Sea and having a sheltered port. Thus, the city has become a frequent destination for seafarers and merchants by having continuous commercial relations with both neighbouring and overseas regions. As a result of this situation, Parion people encountered with different and included them into their own world of gods. Additionally, in the city, whose livelihood is based on agriculture, especially viticulture, Parion people continued to worship local gods such as Priapos, who were the source of abundance and fertility, the Besides, while the Olympus gods Apollo and Artemis, seen in the main city Miletos, continued to exist in Parion, established as the first Miletus colony and transformed into a Roman colony in the 1st century BC as all Anatolia with the Roman domination, Roman emperor cults were also adopted. In this study, it is aimed to determine the gods and goddesses worshipped in the city of Parion in the light of written sources and reveal the cults belonging to these gods and goddesses.

Keywords- Parion, Cults, Inscriptions, Ancient Sources, Coins.

GİRİŞ

Din olgusu, insan yaratıldığından beri her zaman varlığını hissettirmiş ve önemini korumuştur. İnsanoğlunun, aciz ve çaresiz kaldığı, nedenini çözemediği olağanüstü tabiat olayları karşısındaki korkuları onu, sürekli olarak bir güç arayışı içine sokmuştur. Bu güç arayışı ise, tanrılar dünyasının doğmasına neden olmuştur. Böylece insanoğlu korkuları karşısında aciz kalmayacak, onu, koruyup gözetecek manevi bir güce sahip olacaktır. Tanrı ve tanrıçalardan oluşan bu manevi güç, farklı toplumlarda, farklı formlarda ve farklı isimler alarak, bir gelişim süreci içinde varlığını sürdürmüştür. Bu gelişim sürecinin izleri, Parion'da da açık olarak görülebilmektedir.

Çalışmamızın ana konusunu epigrafik ve antik kaynaklar oluşturmaktadır. Ancak, kentte yazılı kaynaklar kapsamında belirlediğimiz tanrı ve tanrıçalara ait epigrafik verilerin azlığı nedeni ile kentte belirlenen kültlerin desteklemesi için nümizmatik ve arkeolojik verilerden de yararlanılmıştır.

Antik dönemde Phrygia, Troas, Mysia, Propontis veya Hellespontos gibi farklı bölgelere dahil edilen¹ ve Hellespontos'un dikkat çekici liman kentlerinden (Sevin, 2001: 61) birisi olan Parion antik kenti; bugün Çanakkale ili, Biga ilçesi Kemer köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Sahip olduğu stratejik konumu nedeniyle Parion her zaman askeri seferlerde önemli bir liman ve askeri üs olmakla kalmamış aynı zamanda Karadeniz ile Yunan dünyası arasındaki ticarete önemli bir rol de üstlenmiştir (Keleş, 2014: 118). Bu nedenle kent, hem komşu hem de deniz aşırı bölgeler ile sürekli ticari ilişkiler içerisinde bulunarak denizcilerin ve tüccarların uğrak yeri olmuştur. Böylece Parion halkı, farklı kültürlerle tanışmış ve bu kültürlerin inanç sistemlerinden etkilenerek kendi ihtiyaçlarını karşılayan tanrı ve tanrıçaları benimseyip kendi tanrılar dünyasına dahil etmişlerdir.

İsis-Serapis Kültü:

Eski Mısır mitolojisinde gökyüzü, yeryüzü ve yeraltının hükümdarı olan İsis, aynı zamanda büyü yapma gücüne sahip bir tanrıçadır (Bonney, 2000a: 483). Bu özelliklerinden dolayı, Eski Mısır'ın en önemli tanrıçalarından birisi olmuştur (Room, 2003: 174). İsis'in en eski tanrıçalardan birisi olduğunu Eski Krallık (özellikle 5. ve 6. Hanedanlıklar) Dönemi'ne ait dini yazıtlar kanıtlamaktadır (Hassan, 1998: 98; Wilkinson, 2016: 146). Eski Krallık Dönemi'nde Ege ile Mısır arasında başlayan ticari ilişkiler (Hornung, 2004: 38; Özkan, 2007: 79), MÖ. 7. yüzyılda Mısır Kralı I. Psammetikos'un Mısır'da yaşayan İonya ve Karya'lılara karşı hoşgörülü davranması (Herodotos, II 154) ve bu

bölgelerden ücretli askerler alması (Baines-Malek, 1986: 45; Akarca, 1998: 13; Freeman, 2003: 90) Yunanların Mısır sanatını, din ve düşünce yapısını daha yakından tanımasına ve etkilenmesine sebep olmuştur.

Kökene tartışmalı olan Serapis (Witt, 1971: 53) ise Osiris-Apis'in birleşimi olan bir tanrıdır (Griffiths, 1989: 41). I. Ptolemaios Soter tarafından Mısırlılar ile Yunanların ortak tanrısı olarak Mısır'a getirildiği kabul edilmiştir (Mansel, 2014: 534; Wilkinson, 2016: 127). MÖ. 3. yüzyılın ortalarından itibaren İsis ile birlikte tüm Mısır tanrılarının temsilcisi kabul edilen Serapis Mısır'ın nüfusu altında bulunan deniz aşırı ülkelere, Ege Denizi kıyılarına ve Yunanistan'a geçmeyi başarmıştır (Mansel, 2014: 534).

Denizciler, askerler, tüccarlar ve seyyahlar tarafından (Ferguson, 1970: 25) Anadolu'ya, Yunanistan'a, Ege adalarına ve Trakya'ya kadar yayıldığı bilinen İsis ve Serapis kültü (Witt, 1971: 57), Propontis kıyı kentleri içerisinde önemli bir yeri olan Parion'da da tapınım görmüştür. Parion kentinde tiyatro alanında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sırasında ele geçen mermer bir blok veya kaide üzerindeki yazıtta İsis-Serapis'in ismi geçmektedir (Ful, 2009: 101). 0.87m yüksekliğe, 0.48m genişliğe ve 0.55m kalınlığa sahip olan mermer bloğun alt ve üst taraftı oldukça tahrip olmuştur. Ayrıca sağ üst köşesi kırık ve kayıptır. Silmeli bir çerçeve içerisinde sağ üst köşe hariç oldukça iyi korunmuş dört satırlık bir yazıt yer almaktadır (Resim 1).

Εἶσιδι καὶ [Σα]-
ράπιδι Κ. Λα-
τερεινοῦ Ῥο-
δαννοῦ εὐχῆν.

“Q(uintus) Laterinus Rhodanus bu adağı İsis ve Serapis'e (sundu).”

Geç Hellenistik veya Erken İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen bu yazıt, Parion'da İsis ve Serapis kültürünün varlığını kanıtlayan tek örnek olması açısından önemlidir. Yazıtın sadece, bu adağı Q(uintus) Laterinus Rhodanus adındaki kişinin İsis ve Serapis için adadığı öğrenilmektedir. Ancak, Q(uintus) Laterinus Rhodanus'un kim olduğu ve bu blok veya kaideyi, İsis ve Serapis'e hangi nedenle adadığı hakkında bilgi edinilememektedir. Laterinus ismi nadir görülen Roma vatandaşı ismi olması, benzer şekilde Rhodanus isminin de Anadolu'da pek kullanılmayan bir isim olması nedeniyle bu adağı yapan kişinin Parion'da yaşayan yerli Anadolu halkından birisi olmadığını düşündürmektedir. Bundan dolayı, geçimini nasıl bir işle sağladığı bilinmeyen Q(uintus) Laterinus Rhodanus'un muhtemelen Parion'da ticaret veya tiyatro işi ile uğraştığı düşünülebilir. Bu nedenle, Q(uintus) Laterinus Rhodanus'un işlerinin bol kazançlı ve bereketli olması için bu adağı tiyatrodan tanrılara adanmış olabilir. Yazıtın yer aldığı blok taş üzerinde herhangi bir kabartmalı sahnenin bulunmaması nedeniyle kültün doğası hakkında bilgi edinemiyoruz. Ancak, Parion civarında ele geçen ve

¹ Bu şekilde açıklamada bulunan Avram'a göre sorunun, Anadolu'nun antik dönemde açık bir şekilde politik veya coğrafik alt bölümlere ayrılmamasından kaynaklanmaktadır. Avram 2004: 991; Keleş, 2013a: 20; Yapılan son çalışmalar ışığında Parion, bugün bir Troas Bölgesi kenti olarak kabul edilmektedir. Başaran, 2008: 134.

üzerinde bir *sistrum*² betimi yer alan MÖ. 2-1. yüzyıla tarihli bir stel (Başaran, 2015: 16; Akın, 2019: 237) (Resim 2) ile üzerinde yine bir *sistrum* tasviri bulunan MÖ. 2-1. yüzyıla tarihlenen sikke (Bricault, 2005: 418) kentteki İsis kültünün varlığını desteklemektedir.

Apollon Aktaios Kültü:

Kökene tartışmalı olmasına rağmen Olympos tanrılarında birisi olarak kabul edilen Apollon, son derece karma bir kişiliği sahiptir. Kehanetin, ışığın, sanatın, müzik, dans ve şiirin tanrısı olan Apollon (Berens, 2009: 55) aydın, durgun, ölçülü bir gücü simgelemektedir. Tanrı, iyilik ve koruyuculuğu, yardımseverliği fakat aynı zamanda da kinciliği ve öç almaya olan düşkünlüğü ile de bilinmektedir (Agizza, 2001: 46). Onun ışığı bitkileri, sebzeleri, meyveleri büyütüp olgunlaştırır, bataklikları kurutur, hastalıkları defeder. İnsanlara, hayvanlara ve hububata zararlı olan her şey onun ışıkları ile yok olur. Bu nedenle, ona koruyucu manalarına gelen Apollon *Smintheos* (=fare kovan) ve Apollon *Parnopios* (=çekirge kovan) gibi sıfatlar verilmiştir (Decharme, 1886: 112-113; Taşlıkioğlu, 1954: 14).

Önemli birçok özelliği bünyesinde barındırması ve özellikle gelecekte haber verme yetisine sahip olması, onun Anadolu'nun hemen hemen her köşesinde saygı görmesine ve kültlerinin oluşmasına sebep olmuştur. Apollon *Didymeus* (Fontenrose, 1988: 45), Apollon *Klarios* (Şahin, 1998: 19), Apollon *Smintheus* (Özgünel, 2001: 9-12), Apollon *Pythios* (Taşlıkioğlu, 1963: 17-18, 129-130), Apollon *Lairbenos* (Ramsay, 1889: 216-230), Apollon *Daphnosios* (Tanrıver-Kütük, 1993: 99-102, Lev. 12-14; Ful, 2013, 4-5) gibi kültler bunlardan birkaçıdır. Parion antik kentinde de Apollon'a ait kültün izleri yoğun bir şekilde izlenebilmektedir. Tanrı burada, *Aktaion* epiteti ile karşımıza çıkmaktadır (Frisch, 1983: 89).

Apollon dışında Poseidon, ve Hermes için de kullanılan (Stella, 1958: 35, dn:65) *Aktaios* sıfatı "kıyıda bulunan, kıyıda yaşayan" anlamına gelmektedir (Çelgin, 2011: 36).

Farklı tanrılara inanıp ibadet eden halklar çeşitli nedenlerle deniz kenarı ve adalardaki yeni yerleşim yerlerine göç etmişler ve gittikleri yerlere de beraberlerinde kendi tanrılarını da getirmişlerdir. Gelmiş oldukları bu yeni çevrenin hayat koşullarına ayak uydurabilmek ve kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmek için farklı arayışlara girişmişler ve bunun sonucunda inandıkları tanrılara yeni kimlikler yüklemişlerdir. Kendilerine Apollon'u tanrı edinen ada ve sahillerde yaşayan halklar da ihtiyaçları ve korkuları doğrultusunda, inandıkları bu tanrıya da denizci kimliği kazandırmışlardır. Böylece Apollon buralarda deniz tanrısı olarak tapınım görmeye başlamıştır. Örneğin, Yunanistan'ın Locris Bölgesi'nde *Νασιώτας* (*Nasiotas* =adalı) epiteti ile tapınım gören tanrı, Locrisliler

tarafından *Nasiotas* sıfatı ile selamlanmış ve gemiye hem binerken hem de inerken ona dua etmişlerdir. Bu özelliği ile tanrı, Poseidon ile de özdeşleştirilmiştir. L.R. Farnel, Apollon'un bir liman kenti olan Parion'da da denizciler tarafından *Aktaios* sıfatı altında tapındığını ancak, kiltte tanrının denizcilik ile ilgili herhangi bir özelliğinin görülmediğini ve bu nedenle kültün, daha ziyade tanrının kehanet yönüyle ilgili olabileceğinden bahsetmiştir (Farnel, 1977: 145). Bu görüşü destekleyecek bilgilere antik coğrafyacı Strabon'un *Geographika* adlı eserinden ulaşılmaktadır:

“Şehir (*Adrasteia*) *Priapos* ile *Parion* arasındadır ve aşağı kısmında, üzerinde Apollon *Aktaios* ve *Artemis*'in... bir kehanet ocağı bulunan ve kentin adını taşıyan bir ova vardır. Fakat tapınak yıkıldığı zaman bütün eşyası ve taşları *Parion*'a taşınarak, büyüklüğü ve güzelliği ile çok dikkati çeken ve *Hermokreon*'un eseri olan bir sunak inşa edilmiştir... (Strabon 13.1.13.)

Parion kenti deniz kıyısındadır ve *Priapos*'unkinden daha geniş bir limanı vardır ve kentin toprakları *Priapos*'un zararına olarak artmaktadır, çünkü *Parionlular*, *Priapos*'un topraklarının bağlı bulunduğu *Attalid*'lere yaltaklanarak himaye görmüşler ve bu sayede kralların izniyle *Priaposluların* topraklarının büyük bir kısmını kendilerine çekip almışlardır.” (Strabon 13.1.14.)

Pasajdan, bulunduğu ovaya adını veren ve *Priapos* ile *Parion* arasında yer alan *Adrasteia*'da, Apollon *Aktaios* ve *Artemis*'e adanmış bir kehanet ocağı olduğu ve bu kentin zamanla *Parion* topraklarına katıldığı, *Adrasteia*'daki tapınağın bilinmeyen bir nedenle yıkıldığı ve bu yıkımdan sonra tüm taşlarının *Parion*'a getirilerek burada mimar *Hermokreon* tarafından büyük bir sunak inşa edildiği öğrenilmektedir.

Bir kült merkezi olan *Adrasteia*'nın, *Parion* topraklarına katılması *Parion* halkının izlediği akılcı siyaset sayesinde olmuştur ki, bunu da Strabon'dan öğrenebiliyoruz. *Parionlular*, Pergamon kralları ile dostane ilişkilerde bulunarak güç kazanmış ve böylece *Priapos*'tan toprak olarak mümkün olduğunca sınırlarını genişletmeyi başarmışlardır. Bu süreçte, kentin isminin *Parion*'a ait herhangi bir resmi kayıta geçmemesi *Adrasteia*'nın, basit bir köy olarak *Parion* topraklarına katıldığını ve varlığını bir köy statüsünde devam ettirdiğini düşündürmektedir (Prêteux, 2009: 341).

Yukarıda, *Adrasteia*'daki Apollon tapınağının yıkıldıktan sonra tapınağa ait eşya ve taşların *Parion*'a taşınarak, mimar *Hermokreon* tarafından yeni bir sunak yapıldığından bahsedilmişti. Pergamon kralı II. Eumenes (MÖ. 197-159) zamanında sanatsal faaliyetlerini sürdüren *Hermokreon*'un (Farnel, 1890: 201-202; Leaf, 1923: 84; Seyrig, 1958: 611-612; Keleş, 2018: 181) inşa ettiği sunak bir stadion (177.6 - 192.28 m. arası) (Arslan, 2005: 11, dipnot: g.) uzunluğunda (Kimbell-Edgell, 1918: 86) olup oldukça büyük ve güzeldir. Sunak, ölçüleri ile Pergamon'daki Zeus Sunağı'ndan daha büyüktür. Bundan

² Dürüşken, 2011: 203: İsis'in kutsal çanı (çingırağı).

dolayı, Anadolu'daki en büyük sunak olma özeliğine sahiptir (Rose, 2014: 193; Keleş, 2018: 180). Günümüze kadar ulaşamayan sunağın Parion'daki varlığını kentten ele geçen sikkeler kanıtlamaktadır (BMC Mysia, 97-98, no: 40-42, 45-49). Sikkeler üzerinde kare veya dikdörtgen formda tasvir edilen sunak, yüksek basamaklı bir podyum üzerinde yükselmektedir (Resim 3).

Sunak, şehrin baş tanrısı Apollon *Aktaios* adına yapılmış olmalıdır. Çünkü böyle görkemli bir sunak ancak şehrin baş tanrısı için yapılabilirdi. Bu fikri de yine kentten ele geçen sikkeler desteklemektedir (Frisch, 1983: 89; SNG France 5, Mysia, no: 1401, Pl. 71; Ashton vd. 1998: 42, Pl 15, no: 10-11) (Resim 4-5). Yaklaşık MÖ. 190 yılına tarihlenen bir sikkenin arka yüzünde Apollon *Aktaios* görülmektedir. Tanrı burada, üstünde ateş yanan sunak ile *omphalos* taşı arasında ayakta durmaktadır. Sol kolu ile sağda duran *omphalos* taşının üzerine yerleştirilmiş bir lire hafifçe yaslanmakta ve *phiale* tuttuğu sağ elini ise önünde duran sunağa doğru uzatmaktadır. Tanrının başı sola bakar vaziyette profilden gövde ise cepheden verilmiştir. Sikkenin ön yüzünde ise tanrıça Demeter'in sağa profilden başı betimlenmiştir. Ayrıca, sikke üzerinde ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΑΚΤΑΙΟΥ ΠΑΡΙΟΝΩΝ ΠΟΛΥΚΛΗΣ lejandı okunmaktadır. MÖ. 2. yüzyıla tarihlenen başka bir sikke (Keleş, 2014: 124) üzerinde yine Apollon görülmektedir. Ön yüzde, başında defne yapraklarından oluşan tacı ile Apollon'un sağa doğru profilden büstü tasvir edilmiştir. Arka yüzde ise, Apollon ayakta durmaktadır. Öne doğru uzattığı sağ elinde defne dalı tutarken sol eliyle bir ucu yere değen oka dokunmaktadır. Tanrının önünde yine üstünde ateş olan bir sunak durmaktadır. Apollon figürünün çevresinde ise ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΑΚΤΑΙΟΥ ΠΑΡΙΟΝΩΝ lejandı görülmektedir. Bu sikkelerden Apollon *Aktaios*'a kehanet ile ilgili bir misyon yüklendiği anlaşılmaktadır. Çünkü kehanette bulunurken kullanılan objelerden bir tanesi olan *omphalos* taşının³ sikkeler üzerinde bulunması ve tanrının *omphalos* ile sunak arasında durması bu sonuca varılmasında yardımcı olmuştur.

Yazılı kaynaklar ve sikkelerin dışında kentten ele geçen terrakotta figürinler (Kasapoğlu, 2015: 174-180) de Parion'da güçlü bir Apollon kültürünün varlığını ortaya koymaktadır.

Artemis Phosphoros Kültü:

Antik dünyada uzun zaman tapınım gören ve ortak özelliklerinden dolayı birçok tanrıçayla birleştirilen Artemis; Anadolu'da ve Yunanistan'da, ay ve ölüm tanrıçası (Fink, 2010: 74), vahşi hayvanların efendisi (Guthrie, 1955: 99; Bremmer, 1994: 17; March, 2001: 135; Room, 2003: 65; Graves, 2004: 91), suların, ormanların hakimi, vahşi doğanın tanrıçası (Farnel, 1896: 427), çocukların (Guthrie, 1955: 103), gençlerin ve evli kadınların koruyucusu (Çelgin, 1986: 16) gibi farklı

özellikler ile karşımıza çıkmaktadır. Bünyesinde barındırdığı bu özelliklerden dolayı da farklı bölgelerde, çeşitli görünümlemler altında değişik sıfatlarla ibadet görmüştür. Tapınım gördüğü bölgelere göre değişik özellikler gösteren tanrıça aynı zamanda isim yönünden de çeşitlilik sergilemektedir.⁴

Anadolu'da özellikle Ephesos'da (Ramsay, 1893: 78-79; Arnold, 1972: 17-22; Kagan, 1982: 343; Çelgin, 1986: 43; Karaosmanoğlu, 2005: 67), Perge'de (Bean, 1968: 46; Onurkan, 1969: 305; Pekman, 1973: 34, 40; Pack, 1989: 483; Çelgin, 1986: 48; Detienne-Vernant, 1989: 45) ve Menderes Magnesia'sında (Harrison, 1912: 151, 153; Çelgin, 1986: 50; Fontenrose, 1988: 19; Zaidman-Pantel, 1992: 19; Karaosmanoğlu, 2005: 70) çok sevilen ve kültleri oluşturulan Artemis'in Parion'da da tapınım gördüğünü bir yazıt kanıtlamaktadır.

Parion'da bulunmuş, yaklaşık MS. 2 yüzyıla tarihlenen bir adak stelinde⁵, tanrıça Phosphoros'un adı geçmektedir (Lolling, 1884: 63; Roscher, 1897-1909: 2442; Taşlıkloğlu, 1971: 195; Frisch, 1983, 9) (Resim 6).

Ἄφφειν
Ζμυρνεία
Θεᾶ
Φωσφόρφ
δῶρον

"Smyrnalı Aphphein bu armağanı (adağı) Tanrıça Phosphoros'a (sundu)."

Bu adak yazıtından steli, Aphphein adındaki kadının tanrıça Phosphoros için sunduğu anlaşılmaktadır. Φῶς (=ışık) ile φέρω (=taşımak) kelimelerinden oluşan Φωσφόρος⁶ (Phosphoros = ışık veren, ışık taşıyan) Yunan mitolojisinde Astraeus ile Eos'un oğlu olan Sabah Yıldızı'nın kişileştirilmiş hali olarak karşımıza çıkmaktadır (Decharme, 1886: 247; Room, 2003: 249) ancak bu isim, bir erkek tanrıyı temsil etmiş olsa da Artemis (Preller, 1872: 258; Roscher, 1884-1890: 600; Farnel, 1896: 458-459; Taşlıkloğlu, 1971: 132; Ellinger, 1984: 57; Çelgin, 1986: 26; Fontenrose, 1988: 133) ve Hekate (Taşlıkloğlu, 1971: 132; Fontenrose, 1988: 133; Karagöz, 2002: 305) için de kullanılmıştır. Özellikle Ay tanrıçası olarak Artemis, Munykhia ve Messenia'da Phosphoros sıfatını almıştır (Farnel, 1896: 458). Munykhia'da Artemis Phosphoros'un varlığı mitolojik bir şekilde anlatılır. Efsanede, Atinalı bir komutan olan Thrasybulus'un, ordusuyla çok karanlık bir gecede Phyle'den Munykhia'ya hareket ederken mucizevi bir ışık tarafından yönlendirildiğinden bahsedilir. Komutana yön gösteren bu mucizevi ışık Phosphoros'a ait sunağın durduğu yerin yakınında kaybolmuştur. Böylece kente giren komutan ordusuyla birlikte Artemis Munykhia

³Yunancada göbek anlamına gelen omphalos, Yunanistan'da Delphoi Apollon Tapınağı'nda yer alan ve dünyanın merkezi olduğuna inanılan yuvarlak taş. Daha sonraları Klaros Apollon Tapınağı'nda görüldüğü gibi, Apollon'a adanmış başka başka kült merkezlerinde de bu tür bir taş omphalos adıyla kutsal sayılmıştır. Karatağ 2013: 289. Türkiye'deki benzer örnekleri için bkz: Özhanlı 2014: 261-272.

⁴Çelgin 1986: 4. Kelimenin İon ve Attik lehçelerinde genitivusu, 'Ἀρτέμιδος ve 'Ἀρτέμιτος, Dor ve Aiol lehçelerinde ise, 'Ἀρτέμιδος ve 'Ἀρτέμιτος şeklindedir. Epidaurós'ta 'Ἀρτέμιτι, Argos'ta 'Ἀρτέμιτι Girit'te ise, 'Ἀρτέμιτι şeklinde dativus çekimleri görülmektedir.

⁵Bu stel, Z. Taşlıkloğlu tarafından Biga ilçesinin Kemer Köyü'nde bulunmuştur. Ancak yazıtın kökeni hakkında tartışmalar vardır. Konu ile ilgili bkz: Frisch, 1983: 10.

⁶Liddell-Scott, 1966: 773; Kabağaç-Alova, 1995: 350. Bosphoros kelimesi Latince'deki "Lucifer" kelimesi (=ışık getiren, Sabah Yıldızı) ile aynı anlamı taşımaktadır. Roscher, 1897-1909: 2444.

tapınağına doğru ilerlemiştir (Clem. Alexand. Strom. I. 24; Leake, 1841: 384, dn: 2; Farnel, 1896: 459). Bundan dolayı efsanede adı geçen *Phosphoros* Sunağı da Artemise ait olmalıdır. Aynı sıfat, Byzantion'da ise hem Artemis hem de Hekate için kullanılmıştır (Taşlıklioğlu, 1971: 132). Işık taşıyan özelliğiyle ilgili olarak Artemis ile birleştirilen başka bir sıfat ise, *Σελασφόρος* (*Selasphoros*)'dur (Farnel, 1896: 548). Artemis, *Selasphoros* epiteti ile daha çok Attika'daki Phyle'de ve Pholegandros Adası'nda tapınım görmüştü (Çelgin, 1986: 26).

Artemis *Phosphoros* (Diana *Lucifera*), Byzantion sikkeleri üzerinde her iki elinde birer meşale taşıyan vaziyette tasvir edilmiştir.⁷ Tanrıçanın benzer tasviri M. Aurelius (161-180) (SNG Cop Mysia, no: 288, Pl. 7; SNG France 5, no: 1478, Pl. 74), Commodus (180-192) (SNG France 5, Mysia, no: 1486, Pl. 75), J. Donna (170-217) (SNG Cop Mysia, no: 292, Pl. 7; SNG France 5, no: 1492, Pl. 75), Caracalla (198-217) (SNG France 5, Mysia, no: 1492-1493, 1499 (Caracalla'nın eşi Plautille adına), Pl. 75), Macrinus (217-218) (SNG Cop Mysia, no: 299, Pl. 7), Alexander Severus (222-235) (SNG Von Aulock, no: 1342, Pl.41; SNG France 5, no: 1507-1508, Pl. 76) ve Maximinus (235-238) (SNG France 5, no: 1509, Pl. 76) dönemlerine tarihlenen Parion sikkeleri üzerinde de görülmektedir (Resim 7). Bu sikkelerin ön yüzlerinde yöneticilerin sağa dönük profilden büstleri arka yüzlerinde ise Artemis *Phosphoros* (Diana *Lucifera*) betimlenmiştir. Tanrıça, her iki elinde tuttuğu meşale ile sağa doğru yürümektedir. Artemis, Augustus dönemine tarihlenen üç sikke üzerinde ise, avcı kimliği ile tasvir edilmiştir. Bunlardan bir tanesinin ön yüzünde tanrı Zeus yer alırken arka yüzde Artemis yay ve mızrağı ile görülmektedir (BMC Mysia, 100, no: 62, Pl. XXII. 1). Diğer iki sikkede ise, Artemis ön yüzde sağa dönük olarak yay ve sadağı ile birlikte betimlenmiştir (BMC Mysia, 101, no: 72-73, Pl. XXII. 5). Yazıt ve sikkelerin yanı sıra Parion'da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda parçalar halinde ortaya çıkarılan ve MS. 2. yüzyıla tarihlenen Artemis heykeli de kentte kültün varlığını desteklemektedir (Başaran-Kasapoğlu, 2014: 193).

Eros Kültü:

Eski Yunanca'da aşk, ihtiras, tutku, istekli arzu anlamına (Çelgin, 2011: 276) gelen Eros, eski Yunan dininde aşk tanrısı olarak bilinmektedir (Roscher, 1884-1890: 1339; Room, 2003: 130; Fink, 2010: 139). Tanrısallık özelliği ile ilk kez Hesiodos'un Theogonia'sında (Hes. *theog*, 120) karşımıza çıkan Eros, hem Yunan'da hem de Roma'da her zaman ikincil derecede bir tanrı olarak kalmış ve bundan dolayı kültü de insanlar arasında fazla bir öneme sahip olamamıştır (Collignon, 1887: 1596). Bu nedenle olsa gerek ki, ne bir başka tanrıyla birlikte ortak olarak ne de tek başına Eros'a çok sık tapınılmamıştır.⁸ Böyle olmasına rağmen, Yunan dünyasında çok eski

çağlardan itibaren az da olsa kültün izleri görülmektedir. Yunanistan'da özellikle Boiotia Bölgesi'nde kültün varlığı bilinmektedir. Burada, Aeol göçlerinden önce yani Pelasglar döneminde görülen kült, muhtemelen Helikon ve Kithairon da yaşayan Trakyalılar tarafından getirilmiş olmalıdır (Collignon, 1887: 1596). Bölgedeki kültün en önemli merkezi Thespia kentidir (Paus. 9. 27. 1; 9. 31. 3; Collignon, 1887: 1597; Thomson, 1973: 137; Frisch, 1983: 91; Dowden, 2010: 364; Graf, 2011: 191). Burada, tanrılar arasında en çok Eros'un sevildiğini MS. 2. yüzyılın sonlarında yaşamış olan Lidya'lı bir gezgin ve coğrafyacı olan, Pausanias'ın *Periegesis tes Hellados* adlı eserinden öğreniyoruz:

“*Thespiyalılar en başından beri tanrılar arasında en çok Eros'u onurlandırdılar ve onun işlenmemiş (kaba) bir taş şeklinde çok eski bir heykeline sahiptirler.*” (Paus. 9. 27. 1).

Bu pasajdan Eros'un çok eskiden beri şehrin baş tanrısı olarak tapınım gördüğü ve tanrının sembolü olarak kullanılan kaba bir taşın (ὄργος λίθος) yer aldığı kutsal alana sahip olduğu anlaşılmaktadır. Buradan, kesin olarak tanrının kendisine ait bir tapınağın var olup olmadığını söyleyemsek de, bu eski taşın altında ona saygı gösterilip ibadet edildiğini ifade edebiliriz. Ancak, zaman ilerledikçe bu kaba taşın yerini alacak daha seçkin sanat eserleri üretildiğini de biliyoruz. Örneğin, MÖ. 4. yüzyılda hem Praxiteles hem de Lysippos tarafından çok ünlü birer heykel yapılmış⁹ fakat bunlar hiçbir zaman eski kült sembolünün yerini alamamış ve tanrıya sunulmuş birer hediye olmaktan öteye geçememişlerdir (Roscher, 1884-1890: 1340-1341). Ayrıca burada, tanrının onuruna beş yılda bir Erotidia veya Erotia adı verilen festivalin kutlandığı bilinmektedir (Monceaux, 1892: 815). Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar süren bu festivallerde müzik ve spor yarışmaları ile birlikte Eros için kurbanlar da kesilirdi (Collignon, 1887: 1597; Seyffert, 1895: 266). Bununla birlikte, *gymnasium*'da yer alan Herakles heykelinin yanına, tanrı Eros'un da bir heykeli yerleştirilmiş ve burada saygı görmüştür (Seyffert, 1895: 266). Neredeyse başka hiçbir yerde, bu derecede tapınım görmeyen tanrı; Sparta, Samos, Atina (Broneer, 1932: 43) ve Parion'da da tapınım görmüştür (Roscher, 1884-1890: 1342-1343; Smith, 1870: 50). Parion'daki Eros kültünün en az Thespia kentindeki kadar önemli olduğunu yine Pausanias'tan öğreniyoruz:

“*Ancak İonia ve Erytrai kökenli olan ve günümüzde Romalılara tabi olan ve Hellospontos'daki Parion'da yaşayanlar tanrı Eros'a onlardan daha aşağı kalmayacak şekilde saygı gösterirler.*” (Paus. 9. 27. 1).

Bu ifadelerden, MS. 2. yüzyılda Roma'ya bağlı bir Ion kolonisi olan Parion'da, önemli bir Eros kültü olduğu anlaşılmaktadır. Kentte kültün varlığına dair bir başka kanıt ise MS. 1 yüzyılda yaşamış olan Plinius tarafından

⁷ <https://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/byzantium/i.html> (Erişim Tarihi: 10.07.2020)

⁸ Graf, 2011: 191. Çok fazla olmasa da Yunan dünyasında tanrıça Aphrodite, Roma da ise tanrıça Venüs ile ortak tapınımları vardır: Wlosok, 1975: 177; Roman-Roman, 2010: 158.

⁹ Paus. 9. 27. 3: Praxiteles'in yaptığı Eros heykeli pentelikon meremerinden, Lysippos'un yaptığı Eros heykeli ise tunçtandır.

sunulmaktadır. Plinius, *Naturalis Historia* adlı eserinde Praxiteles'in Parion kenti için güzellikte Knidos'taki Aphrodite heykeli ile kıyaslanabilecek ölçüde muhteşem bir Eros heykeli yaptığından bahsetmektedir (Plin. nat. 36. 4. 5). Praxiteles'in yapmış olduğu Eros heykelinin kopyaları Parion sikkeleri üzerinde de görülmektedir (Resim 8). Antoninus Pius (MS. 138-161) (SNG France 5, no: 1476-1477, Pl. 76), Commodus (MS. 180-192) (SNG Aulock Mysia, no: 1338, Pl. 41; SNG Cop Mysia, no: 291, Pl. 7), Philippe (MS. 244-249) (SNG France 5, no: 1513, Pl. 76), Aemilianus (MS. 253) ve Aemilianus'un eşi olan Cornelia Supera (SNG France 5, no: 1515, Pl. 76) dönemlerine ait sikkelerin arka yüzlerinde Eros betimleri açık bir şekilde izlenebilmektedir. Bu sikkeler üzerinde Eros, genellikle kanatlarını açmış bir şekilde ayakta durmaktadır. Cepheden ve çıplak olarak betimlenen tanrının başı, sağa doğru bakmaktadır. Sağ bacak vücut ağırlığı taşıırken sol bacak ise dizden itibaren öne doğru bükülmüştür. Bu duruş vücutta belirgin bir "S" hareketi kazandırmıştır. Sol kolu üzerinde aşağı doğru sarkan bir pelerin taşıırken sağ kolunu ayaklarının önünde duran *Herme*'ye doğru uzatmaktadır. Neredeyse tüm sikkeler üzerinde Eros'u, *Herme* ile birlikte görüyoruz. Bunun sebebi, Eros'un babasının hem Hermes olarak kabul edilmesi (Smith, 1870: 50; Kerényi, 1951: 172; Graves, 2004: 63) hem de Hermes gibi üreme gücünü temsil etmesi olabilir (Roscher, 1884-1890: 1341). Antik kaynaklar ve sikkeler dışında kentteki Eros kültürünün varlığını buradan yoğun olarak ele geçen pişmiş toprak Eros figürinleri (Kasapoğlu, 2013: 185-186) de desteklemektedir.

Antik kaynaklar, sikkeler ve terrakotta figürinler dışında tanrı Eros veya kültürü hakkında bilgi içeren herhangi bir belge ele geçmediği için Parion'daki Eros kültürünün doğası hakkında fazla bir şey söyleyemiyoruz. Sadece W.H. Roscher, burada aynı Thespia'daki gibi, tanrıya ait *Herme* şeklinde eski bir kutsal taşın olduğundan ve Praxiteles'in, Parion için ünlü Eros heykelini yaptığı sırada, zengin ve prestijli bir tapınağın varlığından bahsetmektedir (Roscher, 1884-1890: 1342) ancak günümüzde tapınağa ait bir iz görülmemektedir.

Priapos Kültü:

Çeşitli metinlerde Πρίαπος, Πρίηπος ve Πρίεπος şeklinde karşımıza çıkan Priapos,¹⁰ Yunan pantheonuna sonradan kabul edilmiş (Decharme, 1886: 482; March, 2001: 662) Anadolu kökenli bir tanrıdır (Preller, 1872: 608; Agizza, 2001: 107; Bayladı, 2005: 431; Fink 2010: 364). Genellikle normal ebatların üzerinde bir erkeklik organı ile tasvir edilen tanrı, bu görünüşü ile cinselliği ve bereketi temsil eder (Tacheva-Hitova, 1983: 274; March, 2001: 662). Bu nedenle her zaman bereket ve bolluk getiren, insanları kötülüklerden koruyan rüstik (March, 2001: 662; Preteux, 2005: 254) bir tanrı olarak tanınır (Boyana, 2004: 32).

Hellenistik Dönem'in başlarında¹¹ ortaya çıkan Priapos kültürünün, MÖ. 3 yüzyılda hızla yayılıp Roma Dönemi'nde de devam ettiği (March, 2001: 662) ve özellikle Hellenistik Dönem boyunca yaygınlaşan (March 2001: 662; Boyana, 2004: 43) kültürün Hellespontos'dan diğer bölgelere yayıldığı bilinmektedir (Boyana, 2004: 41). Anadolu'da oldukça geniş bir kült alanına sahip olan Priapos'un doğum yerinin Troia Bölgesi'nde yer alan Lampsakos kenti olduğunu MÖ. 43 ile MS. 17 yılları arasında yaşamış olan Romalı şair Ovidius (Ovid. Tri. 1. 10.26) ve Pausanias'tan (Paus. 9. 31. 2) öğreniyoruz. Kültürün, Trakya'dan gelip Propontis'in güney kıyılarına özellikle Lampsakos'a yerleşen Bébryce'ler tarafından Anadolu'ya getirildiği düşünülmektedir (Preteux, 2005: 247, 251). Lampsakos'un MÖ. 2. yüzyılın başlarından Gallienus (253-268) zamanına kadar basılmış olan sikkeleri (BMC Mysia, 86, no: 68-70, 77-78, 84-85, 88, 92) üzerinde tanrının tasvirinin yer alması da kentteki Priapos kültürünün varlığını desteklemektedir. Tanrının kültü buradan Parion, Kyzikos ve ismini tanrıdan alan Priapos kentlerine kolayca yayılmış (Preteux, 2005: 260) ve yavaş yavaş gelişerek bir Hellespontos tanrısı kimliğini kazanmıştır (Verg. Georg 4. 111; Ovid. Fast. 1. 440).

Gelibolu'da bulunmuş olmasına rağmen Parion'a ait olduğu düşünülen ve bugün İzmir Müzesi'nde koruma altına alınan 377 envanter numaralı mermer bir stel,¹² Parion'da da Priapos kültürünün varlığını kanıtlamaktadır (Robert, 1950: 81-83; Frisch, 1983: 10-14). 82 cm. yüksekliğe ve 50 cm. genişliğe sahip olan kabartmalı adak stelinin üzerinde 16 satırdan oluşan bir yazıt yer almaktadır:

Ἐπὶ ἱερέος Καίσαρος Λευκίου Φλαβίου
τὸ δεύτερον, οἱ δικτυαρχήσαντε[ς] καὶ τε[λων]-
α[ρχ]ήσαντες ἐν τῷ Νε[ι]λαίῳ, ἀρχωνόντος
Ποπλίου Ἀουίου Λυσιμάχου, δικ[τ]υαρχούντων
Ποπλίου Ἀουίου Λυσιμάχου, Ποπλίου Ἀουίου
Ποπλίου υἱοῦ Ποντικῶ, Μάρκου, Ἀπικίου
Κουαδράτου, Ἐπαγάτου τοῦ Ἀρτεμιδώρου,
Ποπλίου Ἀουίου Βείθυδος, σκοπιαζόντων
Ἐπαγάτου τοῦ Ἀρτεμιδώρου, Ποπλίου Ἀουίου
Βείθυδος, κυβερνώντων Σεκοῦνιδου τοῦ
Ἀ[ο]υίου Λυσιμάχου, Τυβελίου Λ[. .]
ΛΑΙΤΟΥ, φελλ[λο]χαλαστοῦντος Τονγίλιου
Κόσμου, ἐφη/μερευόντος Κασσίου Δαμασίππου,
αντιγραφομέ/νου Σεκοῦνιδου τοῦ Ἀ(ο)υίου
Λυσιμάχου, λεμβαρχ[οῦν]/ των Ἀσκλη[πί]δου
τοῦ Ἀσκληπίδου, Ἐρμαίσκου τοῦ Ἀουίου
Λυσι[μά]χου, Εὐτύχου τοῦ Αὐοῦίου Βείθυδος,
Μενάνδ[ρου τοῦ] Λευκίου, Ἰλάρου τοῦ
Ἀσκληπίδου, συνναῦται.

¹⁰Roscher 1897-1909: 2967: Πρίαπος, Thera'daki yazıtlarda karşımıza çıkar. Özellikle, Yunanca düz yazıda, Latince yazıtlarda ve Roma edebiyatında başın olarak kullanılmıştır. Πρίηπος, Yunan şiirinde ve Dacia'da bir Latince yazıtta geçer. Πρίεπος kelimesi ise, daha çok Bithynia bölgesinde yaygındır.

¹¹Smith, 1849: 1288: MÖ. 4. yüzyıl ortalarında eserler vermiş olan Xenarkos'un komedi oyunlarından bir tanesi Priapos'a aittir. Böylece kültürün bu tarihte Attika'da tanınmış olduğunu anlıyoruz.; Tacheva Hitova, 1983: 274: Moesia Bölgesi'ndeki Cellatis kentinde ele geçen terrakotta Priapos heykelcikleri MÖ. 4-2. yüzyıllar arasında tarihlenir.; Bonnefoy, 2000b, 929.

¹²Parçalar halinde bulunan stel hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Robert 1950: 81-97.

“Lucius Flavius’un Caesar’ın rahipliğini ikinci kez yaptığı sırada, balıkçılar ve Neilaion’daki vergi toplama görevlileri bu adayı (denizcilerin ve balıkçıların tanrısı olan Priapos’a sundular). Bu adak, Publius Avius Lysimakhos’un baş yönetici olduğu, Publius Avius Lysimakhos ve Publius’un oğlu Publius Avius Pontikos ve Marcus Apicius Quadratus ve Artemidoros’un oğlu Epagathos ile Publius Avius Beithys’in balık ağlarından sorumlu oldukları; Artemidoros’un oğlu Epagathos ile Publius Avius Beithys’in gözcülük yaptıkları; Tongilius Cosmos’un ağlara takılan mantarlardan sorumlu olduğu; Cassius Damasippos’un günlük hizmetleri yürüttüğü; Avius Lysimakhos’un oğlu Secundus’un kopya görevlisi olarak hizmet verdiği; Asklepides oğlu Asklepides ve Avius Beithys’in oğlu Eutykhes ve Lucius oğlu Menandros ve Asklepiades oğlu Hilaros’un tayfa olarak yer aldıkları dönemde sunuldu.”

MS. 2 yüzyıla (?) ait olan stelin, Parion balıkçılar derneğinin üyeleri tarafından tanrı Priapos’a ithaf edildiği sadece üzerindeki kabartmadan anlaşılmaktadır (Resim 9).

L. Robert, stelin Parion antik kentine ait olduğunu ve Parion’dan Gelibolu’ya taşınan birçok taş eser gibi, bu stelin de aynı şekilde Gelibolu’ya götürüldüğünü (Robert, 1950: 83, 86) iddia etmiştir. Bununla birlikte yazıt, H. Kiepert,¹³ H.G. Lolling (Lolling, 1884: 63) ve J.H. Mortmann (Mordtmann, 1885: 207) gibi epigraflar tarafından Parion’da bulunan başka bir yazıt parçası ile karşılaştırılıp yorumlanmış ve bu incelemeler sonucunda Gelibolu yazıtının Parion’a ait olabileceği sonucuna varılmıştır. Her iki eserin de Parion balıkçılar derneğinin üyeleri tarafından adanmış olduğu yazıtların içeriğinden anlaşılmaktadır.

L. Robert, “Lucius Flavius’un ikinci kez Caesar’ın rahibi” ifadesinden yola çıkarak, Caesar’ın (veya Augustus?), Parion’u ilk kez kolonize eden Roma imparatoru (Stevenson-Madden-Smith, 1889: 601; Robert, 1950: 86; Preteux, 2005: 257) olduğunu ve Parion koloni sikkeleri üzerinde görülen CGIP (Colonia Gemella Iulia Pariana) lejandının da bunu desteklediğini ileri sürmüştür. Ancak, Parion antik kenti ile ilgili yapılan son çalışmalar kentin ilk olarak Caesar değil, Augustus döneminde kolonize edildiğini ortaya koymuştur (Çelikbaş, 2010: 48, 54). Buna karşın “Neilaion Bölgesi’nin usta balıkçıları” ifadesinden yola çıkan P. Frish ise, Neilaion Bölgesi’nin, Parion kıyı kesiminde yer aldığını ifade etmiştir. Nitekim antik dönemde Parion kıyıları her yıl farklı şirketlere kiralanmak üzere çeşitli bölgelere ayrılmış olduğu ve Neilaion da bu bölgelerden bir tanesi olduğu bilinmektedir.¹⁴ Ancak, ἐν τῷ Νε[ι]λαίῳ ifadesinin bir yer ismi olmasının yanı sıra dinsel bir anlam içerdiği hakkında görüş de mevcuttur (Robert, 1950: 90, dn: 5). Rütbe sırasına göre dernek üyelerinin isimlerinin

zikredildiği yazıtta göre stel, Lucius Flavius’un, Caesar’ın ikinci kez rahibi olduğu yıl adanmıştır. Ancak bu yılın hangi yıl olduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur. Stel üzerinde alçak kabartma olarak işlenen sahnede, tanrı için yapılan kurban töreni tasvir edilmiştir. Parçalar halinde ve oldukça aşınmış olan stelin sağında, Priapos ayakta ve cepheden gösterilmiştir. Tanrı, üzerine giymiş olduğu uzun elbisesini her iki eli ile kaldırarak phallosunu göstermektedir. Solda ise üzerinde bir balık olan sunak betimlenmiştir.¹⁵ Böylece, tanrı için kurban olarak bir balığın verildiği anlaşılmaktadır. Robert stel üzerinde yer alan Priapos tasvirini yorumlarken, onun, sadece balıkçıların koruyucu tanrısı olmasından değil, aynı zamanda Parion’da büyük bir tanrı olarak kabul edilmesinden dolayı tapınım gördüğünü ifade eder (Robert, 1950: 91). Nitekim tanrı Parion’da, Parianos (Παριανός· ἕξ ἐπιθέτου Πρίαπος) (Hes. lex. Bak: Παριανός) epitetini kazanmış ve bu isim altında saygı görmüştür. Ancak, kentin sikkelerine baktığımızda tanrının tasvirinin kullanılmadığını, Onun yerine, daha çok Gorgo başı ve boğa figürlerinin (Keleş, 2013b: 194) tercih edildiğini görülmektedir. Priapos’un, Parion’un büyük tanrılarından birisi olmasına karşın tasvirinin sikkeler üzerinde kullanılmaması oldukça ilgi çekicidir.

İmparator Kültü:

Geçmiş Mısır (Wilkinson, 2016: 57-59) ve Mezopotamya (Van De Mieroop, 2006: 91; Cooper, 2012: 261-264) uygarlıklarına kadar uzanan ve hükümdarı tanrı yerine yükselterek ona tapınmak demek olan hükümdarlık kültürü, Hellenistik Dönem’de başka bir anlam kazanmıştır (Mansel, 2014: 532). Hükümdar kültürünün özünü, halkın krallardan gördüğü siyasi iyilikler karşısında, onlara duydukları minnet ve şükran duygusuyla bağışladıkları sunular oluşturmaktaydı (Price, 2004: 64). Bu nedendir ki, krallar kentlere yaptıkları yardımlarda, savaş ve doğal afetlerde ayrıca vergi muafiyeti gibi hukuksal konularda cömertçe davranıyorlardı (Kotsidu, 2000: 14). Böylece krallar hayırsever ve koruyucu olarak tanınmış olmakla kalmıyor aynı zamanda yapmış oldukları bu iyilikler karşısında tanrısal ünvanlar da alıyor ve siyasi alanlarda kazandıkları gücü dini alana yayma imkanı da bulmuş oluyorlardı (Mutlu-Korkmaz-Çınar, 2017: 149). Böylece, MÖ. 197’den sonra Yunanistan ve Anadolu’da görülmeye başlanan Roma kentinin kişileştirilmiş sembolü olan tanrıça Roma (Dea Roma) kültürünün yanında imparatorluk kültürü adı verilen yeni bir akım eyaletlerde yayılmaya başlamıştır (Akşit, 1976: 56). Augustus döneminde resmiyet kazanan (İplikçioğlu, 1997: 140; Woolf, 2008: 238; Kaya, 2011: 277) kültür, Anadolu’da da hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır.

Kültürün, Parion kentindeki varlığını kentte yapılan arkeolojik kazılar sonucu ele geçen yazıtlar (Sayar, 2015: 163-164; Sayar, 2016: 201-204) ile Bekirli, Kemer ve

¹³Boeckh, CIG II, Add. 3654b. (H. Kiepert’in kopyası).

¹⁴ Frish, 1983: 11; Parion, Lampsakos ve Kyzikos çevresindeki kıyı kesimin çeşitli bölgelere ayrılması hakkında bakınız: Robert, 1955: 72-74.

¹⁵Robert, 1950: 82; Robert, bu eserin daha önce Fontrier ve Dumont tarafından görüldüğünü ve üzerindeki kabartma sahnesinin onlar tarafından anlatıldığını açıklamaktadır. Onların tanımlarına göre, stelin sol tarafında (Priapos’un karşı tarafında ve sunağın yanında) bir yunus balığı ve bantlarla süslenmiş bir de thyrus yer almaktadır.

Çakırlı köylerinde bulunan yazıtlar kanıtlamaktadır (Frish, 1983: 15-17, no: 7-9). Ayrıca, yukarıda bahsetmiş olduğumuz Gelibolu'da bulunmuş ve bugün İzmir Müzesi'nde koruma altına alınan 377 envanter numaralı mermer stel (Robert, 1950: 82-83; Frisch, 1983: 10-14, no: 5) Parion'da sadece Priapos kültünün varlığını değil aynı zamanda imparator kültünün varlığını kanıtlaması açısından da önemlidir. Yazıtta geçen “Ἐπὶ ἱερέος Καίσαρος Λευκίου Φλαβίου τὸ δεύτερον” ifadesinden Lucius Flavius'un ikinci kez Caesar'ın rahibi olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda, yazıtta adı geçen Caesar'ın veya Augustus'un Parion'u ilk kez kolonize eden Roma imparatoru (Stevenson-Madden-Smith, 1889: 601; Robert, 1950: 86; Preteux, 2005: 257) olduğundan ve Parion koloni sikkeleri üzerinde görülen CGIP (Colonia Gemella Iulia Pariana) lejandının da bunu desteklediğinden bahsedilmişti. Buna benzer bir başka Caesar rahibinin ismi ise, Augustus dönemine tarihlenen bir sikke (BMC Mysia, 103, no: 84; Frish, 1983: 74; Sayar, 2015: 163) üzerinde geçmektedir. Bu sikke üzerindeki yazıttan [P.VIBIO.SAC(erdote) CAES(aris)] Publius Fibius adında bir Roma vatandaşının imparator kültü rahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Parion tiyatrosunda yapılan kazılar sonucu gün yüzüne çıkarılan 109 cm. yüksekliğinde ve 30 cm. çapında yuvarlak bir kaide (veya sunak?) üzerinde yer alan 6 satırlık bir yazıtta (Sayar, 2015: 163-164) ise Lucius Valerius Valens adında bir imparator kültü rahibinin adı geçmektedir (Resim 10).

D[i]vo
Vespasiano
Caesari Aug(usto)
L(ucius) Valerius L(ucii) f(ilius) Arn(iensis)
Valens
Pro sacerdotio

“Lucius oğlu, Arniensis tribus'undan (kabilesinden) Lucius Valerius Valens bu adağı/sunağı/sütunu rahipliği vesilesi ile Tanrı (İmparator) Vespasianus Caesar Augustus'a sundu.”

Yazıttan, Lucius Valerius Valens adındaki Roma vatandaşının muhtemelen İmparator kültünün rahibi olarak göreve gelmesi nedeniyle, bir summa honoraria (bedel, şerefiyle) olarak bu adağı sunduğu anlaşılmaktadır. MS. 79 yılında ölen Vespasianus oğlu Titus zamanında Divus Vespasianus Augustus ünvanıyla tanrısallaştırıldığı (Sayar, 2015: 164) için yazıt, MS. 80 yılına veya hemen sonrasına tarihlendirilebilir.

Bekirli, Kemer ve Çakırlı köylerinde bulunan yazıtlar anlam bakımından birbirinin aynısı olduğu için, imparator kültünün varlığını kanıtlamak adına bu çalışmada sadece bir tanesi örnek olarak ele alınmıştır. Kemer Köyü'nün yaklaşık 3km. güneyindeki Bekirli Köyü'nde bulunan ve MS. 129'dan sonraya tarihlenen 0.87m yüksekliğe, 0.29m genişliğe sahip olan beyaz mermer bir stel üzerinde 9 satırlık Latince yazıt yer almaktadır (Taşlıkhoğlu, 1971: 201, no: 2, Res. 143; Frish, 1983: 15, no: 7) (Resim 11).

Imp(eratori)
Traiano
Hadriano
Caesari
Aug(usto)
Iovi
Olympio
[c]onditori
Col(oniae) n(ostrae)

“Kolonimizin kurucusu, İmparator Traianus Hadrianus Caesar Augustus Iuppiter Olympios için”.

Yazıttan, stelin Roma imparatoru Hadrianus için yaptırıldığı, Hadrianus'un Olympos Iuppiteri'ne yani Zeus'a eş tutularak onurlandırıldığı ve böylece imparatora tanrılık mertebesi verilerek tanrısallaştırıldığı anlaşılmaktadır. Stel, Parionlular tarafından muhtemelen Hadrianus'un Anadolu'ya yaptığı geziler sırasında Parion'u ziyaret ettikten sonra, ona duydukları memnuniyeti ifade etmek için yaptırılmıştır. Hadrianus'un, saltanatı boyunca MS. 121-125 ve 128-133 yılları arasında iki büyük geziye çıktığı ve bu geziler sırasında, Anadolu'daki bazı kentleri ziyaret ettiği bilinmektedir (Akşit, 1976: 199). Bu sebeptendir ki, “gezgin imparator” olarak tanınmıştır (Meijer, 2006: 64). İşte, Hadrianus'un Anadolu'ya düzenlediği ilk gezi programı içinde, imparator Parion'a da uğramış (Kaya-Taşdöner Özcan, 2016: 499) ve kente iyilikler yapmıştır. Nitekim Hadrianus'un uğramış olduğu kentlere armağanlarda ve yardımlarda bulunduğu¹⁶ bilinmektedir. Bunun en güzel örneklerinden bir tanesi Hadrianus'un, Kyzikos'ta yapımına başlanan fakat mali sıkıntılar nedeniyle bitirilemeyen ayrıca MS. 117 yılında yaşanan deprem nedeniyle de çok fazla hasar gören Zeus tapınağının tamamlanması için mali destekte bulunarak yardımcı olmasıdır (Magie, 1950: 614; Koçhan, 2011: 77). Bu durum karşısında Kyzikoslular, İmparator Hadrianus'u 13. Olympos tanrısı ilan ederek onurlandırmışlardır (Sokrates HE III, 23; Marquardt, 1836: 155; Ashmole, 1956: 180; Price, 2004: 258). Bu nedenle Parion halkı da Hadrianus'un hem kenti ziyaret etmesinden hem de kendilerine göstermiş olduğu iyiliklerden dolayı imparatora duydukları memnuniyeti ifade etmek için onu kentin koruyucusu ve özellikle kurucusu olarak ilan etmişlerdir (Magie, 1950: 614). Böylece, Hadrianus tarafından Parion'a ikinci kez koloni statüsü verilerek kentin onurlandırıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumu, Parion'da tiyatrodan parçalar halinde ele geçen yazıtlı arşitrav bloklarında görülen “....A]ntonini pii fel(icis) et col(oniae) G(emellae) I(uliae) H(adrianae) Par(iana)e...”¹⁷ ifadesi ile CGIHP “*Colonia Gemella Iulia Hadriana Pariana*” lejandlı sikkeler (SNG Cop Mysia, 281, 287-303; SNG Aulock Mysia, 1331-1346; SNG Turkey 3, Mysia-Troas, 198-200) de desteklemektedir. Parion koloni sikkeleri üzerinde daha önce görülen CGIP (*Colonia Gemella Iulia Pariana*) lejandının yanına bir

¹⁶Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Kaya-Taşdöner Özcan 2016: 498-511.

¹⁷Sayar, 2016: 204: “[-----A]ntoninus Pius Felix ve Gemella Iulia Hadriana Pariana...”

tane “H” harfi eklenmiş ve kentin kolonizasyonu geliştirilerek sikke basımına devam ettirilmiştir.

SONUÇ

Bir Troas kenti olan Parion’dan ele geçen epigrafik belgeler, antik kaynaklar ve bunları destekleyici nitelikte incelediğimiz sikkeler; kentte İsis, Serapis, Artemis, Apollon, Eros, Priapos ve İmparator kültlerinin varlığını kanıtlamıştır.

Ege dünyasını Karadeniz’e bağlayan stratejik bir konumda yer alan Parion, günümüzde olduğu gibi antik dönemde de önemli bir limana sahipti. Kent, bu özelliğinden dolayı komşu bölgeler ve Ege dünyasındaki önemli merkezler ile devamlı ticari ilişkiler içerisinde bulunmuş ve bunun sonucunda, her zaman denizciler ve tüccarların uğrak yeri olmuştur. Bu durum Parion halkının farklı inanç ve kültürlerle tanışmasına, dolayısıyla inanç sistemlerinin etkilenmesine de sebep olmuştur. Böylece, denizciler, askerler ve tüccarlar tarafından Anadolu’ya, Ege Denizi adalarına ve Trakya’ya kadar yayılmış olan İsis ve Serapis kültü, muhtemelen bu yolla Parion’a da girmiştir. Kentten ele geçen tek yazıta göre, burada kültürün en erken MÖ. 1. yüzyılda veya daha önce kurulmuş olduğu söylenebilir. Anadolu’nun büyük bir bölümünde görülen İsis ve Serapis; denizcileri koruyucu, kurtarıcı ve insanların tüm dualarını kabul eden özelliklerinden dolayı Parion’da da sevilmiş ve sayılmıştır. Özellikle de denizcilerin ve tüccarların ihtiyaçlarını karşılamaları ve korkularını gidermeleri sebebiyle İsis ve Serapis, halkın inanç sistemi içine dahil edilmiştir.

Bünyesinde barındırdığı farklı kimliklerle Anadolu’da en çok tapınım gören Olympos tanrılardan birisi olan Apollon, Parion’da *Aktaios* epiteti ile karşımıza çıkmaktadır. “Kıyıda bulunan, kıyıda yaşayan” anlamına gelen *Aktaios* epiteti bir kıyı kenti olan Parion’un coğrafi konumu ile uyum göstermekle birlikte, tanrıya burada daha çok bilinmeyenden haber verme yani kehanet özelliği ile ibadet edilmiştir. ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΑΚΤΑΙΟΥ ΠΑΡΙΩΝΩΝ lejandlı sikkelerde görülen *omphalos* taşı bu görüşü desteklemektedir. Kentten ele geçen buluntular doğrultusunda Parion’da MÖ. 2. yüzyıldan itibaren güçlü bir Apollon kültü olduğu söylenebilir. Bir başka Olympos tanrısı olarak kabul edilen Artemis ise, Parion’da *Phosphoros* epiteti ile görülmektedir. Burada daha çok; kurtarıcı, zor durumda olan kişilere rehberlik eden, onları aydınlatan kimliği ile ibadet gören tanrıça Artemis MS. 2. ve 3. yüzyıllarda yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır. Kentte, Apollon ve Artemis gibi Olympos tanrılarının görülmesi Parion’un bir Miletos yani Yunan kolonisi olmasından kaynaklanmaktadır. İkinci derecede Olympos tanrılarını arasında kabul edilen Eros ise, Parion’da çok sevilmiş ve değer görmüştür. Yunanistan’ın Boiotia Bölgesi’ne Pelasglar döneminde, Trakyalılar tarafından getirilmiş olduğu düşünülen kült, muhtemelen Parion’a hem Trakya hem de Yunanistan ile olan ticari ve kültürel ilişkiler sonucu girmiş olmalıdır. Parion’da en erken MÖ. 4. yüzyılda Eros kültürünün var olduğunu, Praxiteles’in

kent için yaptığı muhteşem Eros heykelinden anlaşılmaktadır. Ancak, kentin bu dönemde basılmış olan sikkeleri incelendiğinde ilginç bir şekilde Eros tasvirinin kullanılmadığı aksine daha çok MS. 3. yüzyıla tarihlenen sikkeler üzerinde yoğun olarak betimlendiği görülmektedir. Bunun da sebebi, (Tamyürek, 2019: 52) kentte Hellenistik Dönem’de muhtemelen Eros’tan daha güçlü bir başka tanrının varlığı ile açıklanabilir. Nitekim MÖ. 4-2. yüzyıllar arasındaki sikkeler üzerinde tanrı Apollon veya Apollon’a adanmış bir sunağın yer almış olması (Keleş, 2014: 124) bu fikri destekler görünmektedir. MS. 2. yüzyılın sonları ile 3. yüzyıla tarihlenen sikkeler üzerinde Eros figürünün kullanılmaya başlanmasının sebebi (Tamyürek, 2019: 52), muhtemelen bu dönemde Anadolu’da iç karışıklıklar ve dış saldırılar nedeniyle ekonomik sorunların baş gösterdiği sıkıntılı bir sürecin yaşanıyor olmasıdır. Böylece bu sancılı dönemde, halka moral kaynağı olarak, aşkı ve sevgiyi temsil eden Eros figürünün sikkeler üzerinde kullanılmasıyla Parion halkı kendisini daha rahat ve daha iyi hissetmiş olacaktı. Yine aynı dönemde basılmış sikkelerin üzerinde Artemis *Phosphoros* figürünün kullanılmasında da buna benzer bir amaç güdülmüş olması ihtimal dahilindedir. Tanrıçanın her iki elinde taşıdığı meşale ile halkın önünü aydınlatarak onları sıkıntılı ve karanlık günlerden kurtaracağı düşünülebilir. Bu bağlamda tanrıçaya, muhtemelen kötü günlerden kurtaran güzel günlerin geleceğini müjdeleyen bir misyon yüklenerek kent halkının rahatlaması sağlanmış olacaktır.

Önemli bir liman kenti olan Parion’un ekonomisi, ticaretin (Bekker Nielsen, 2010: 194) yanı sıra bağcılık (Strabon 13.1.12.) ve yazıtlardan anladığımızı göre balıkçılığa dayanmaktaydı. Günümüzde de Parion antik kentine ev sahipliği yapan Kemer Köyü halkının geçim kaynağı da balıkçılıktır. Bunun en önemli sebebi Parion’un balıkların göç yolu üzerinde (Bekker Nielsen, 2010: 194) bulunmasından kaynaklanmaktadır. Böylece Parionlu balıkçılar kentin bu konumunu fırsata çevirmiş ve en iyi şekilde değerlendirmeyi başarmışlardır. Özellikle Uskumru balığı ile ünlü olan kent (Plinius, 32. 146) muhtemelen en çok bu balık türünü avlayıp ticaretini yapıyordu. Nitekim kentin MS. 1. yüzyılda tuzlanmış uskumruları ile takdir gördüğü bilinmektedir (Curtis, 1991: 120). Bundan dolayı Parionlu balıkçılar Trakya’dan gelip Propontis’in güney kıyılarına (Lampsakos) yerleşen Bébryce’ler tarafından Anadolu’ya getirildiği düşünülen ve Lampsakos’dan Parion’a kolayca yayılan aynı zamanda tüccarların, denizcilerin, kayıkçıların, balıkçıların koruyucu tanrısı olarak kabul edilen Anadolulu Priapos’a ibadet etmişlerdir. Parion balıkçıları, balık avının zengin ve bereketli olması ayrıca fırtına gibi çeşitli tehlikelerden korunmak, yollarını doğru bir şekilde tayin edebilmek amacıyla ona sığınmışlar ve zor durumlarında bu tanrıdan yardım istemişlerdir. Bu amaçla tanrı adına yapılan törenlerde Priapos için balık kurban edilmiştir. Gelibolu’da ele geçen ancak Parion kentine ait olduğu düşünülen adak steli üzerindeki kabartmada tasvir edilen sunak ve üzerindeki balık bunu kanıtlamaktadır.

Sunak ise muhtemelen kült alanını işaret eden bir simge olarak stel üzerinde betimlenmiştir.

Parion'da Priapos'a sadece balıkçılar değil aynı zamanda tarım ile uğraşan kişiler de saygı göstermiş olmalıdır çünkü etrafı verimli ovalarla çevrili olan kentin geçim kaynakları arasında olan bağcılık da kent halkı için oldukça önem taşıyordu. Bu nedenle tarım ile uğraşan kişilerin bereket ve bolluk getiren Priapos'a inanmaları ve ibadet etmeleri kaçınılmaz gibi görünmektedir.

Tüm Roma dünyasında birleştirici bir rol oynayan ve kısa zamanda devlet dinine dönüşen (Karayaka, 2007: 220) Roma imparator kültürünün izleri Parion kentinde de görülmüştür. Bunun sebebi Parion'un bir Roma koloni kenti olmasıdır. Bulduğu coğrafi konum nedeniyle oldukça stratejik bir öneme sahip olan kent, Roma Cumhuriyet Dönemi'nin sonlarına doğru Roma devletini yönetenlerin dikkatini çekmiş ve burada hakimiyet sağlayabilmek amacıyla Romalılaştırma politikası güdülerek Lampsakos, Aleksadria Troas ve Ilion (Keleş-Çelikbaş, 2014: 3) kentleri gibi bir Roma kolonisi haline getirilmiştir (Sayar, 2015: 163). Bunun sonucunda kent, bazı ayrıcalıklar elde ederek ekonomik açıdan zenginleşip gelişmiş ve refah düzeyi artmıştır. Bunun farkına varan Parionlular, elde ettikleri ayrıcalıkları ve kent için yapılan yatırımları kaybetmemek için Romalı yöneticileri memnun edebilmenin yollarını aramaya başlamışlardır. Bunun sonucunda, Romalı yöneticilere olan minnettarlıklarını gösterebilmek için onları tanrı derecesine yükseltmekle kalmamışlar aynı zamanda kentin koruyucusu ve kurucusu olarak ilan etmişlerdir. Böylece Anadolu'daki diğer birçok kent gibi hem kendi varlıklarını hem de geleceklerini güvence altına almayı başarmışlardır. Özellikle imparator Hadrianus'un kentin kurucusu dolayısıyla koruyucusu olarak kabul edildiğini Parion'dan ele geçen yazıtlar kanıtlamaktadır.

Çalışmamızın konusunu oluşturan gerek yazıtlar gerekse antik kaynaklardan yola çıkarak kentte, ana kent ile koloni kent arasında bir ilişkinin var olduğunu, bulunduğu coğrafi konumuyla dış etkenlere açık olan kentin özellikle Hellenistik ve Roma dönemlerinde farklı bölge kültürleriyle etkileşim içerisinde bulunduğunu ve aynı zamanda Priapos gibi bölgede çok eskiden beri var olan yerel kültürleri de terk etmediğini söyleyebiliriz.

TEŞEKKÜR

Yazıtların kontrolü konusunda yardımlarını esirgemeyen sayın Prof. Dr. Hasan MALAY'a teşekkürlerimi sunarım.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar:

Clem. Alex. *Stro.* (= Clemens Alexandrinus, *Stromata*)

Kullanılan Metin: Clément d'Alexandrie, *Les Stromates*, Stromate I, Tome 2: Commentaire, Bibliographie et index par A.Le Boulluec, SChr 279 Cerf: Paris 1981(=SChr 279).

Hes. lex. (=Hesychius Alexandrinus, *Lexicon*)

Kullanılan Metinler: Hesychius Alexandrinus, *Hesychii Alexandrini lexicon*, vols. III-IV [P-V] Ed. M. Schmidt. Halle: n.p., III. 1861; IV. 1862 (repr. Amsterdam: Hakkert, 1965): 251-439: 1-336.

Hes. *theog.* (=Hesiodos, *Theogonia*)

Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Theogony*. With an English translation by M. L. West. Oxford 1966.

Hesiodos, *Theogonia*, *Eseri ve Kaynakları*. Çev.: S. Eyuboğlu-A. Erhat. Ankara 1991.

Ovid. *Fast.* (= Ovidius, *Fasti*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Ovid's Fasti*. With an English translation by J. G. Frazer. London, New York 1931 (The Loeb Classical Library).

Ovid. *Tri.* (= Ovidius, *Tristia*)

Kullanılan Metin: *Tristia* (P. Ovidius Naso: *Tristia*. Vol.1, Ed. G. Luck, 1967).

Paus., (= Pausanias, *Periegesis tes Hellados*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Pausanian Description of Greece*, With an English translation by W. H. Jones I-V. London, New York 1918-1935 (The Loeb Classical Library).

Plin. *nat.* (= G. Plinius Secundus "Yaşlı", *Naturalis Historia*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Pliny Natural History*. With an English translation by H. R. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz I-X. Cambridge, Mass.-London 1938-1971 (The Loeb Classical Library).

Strab. (= Strabon, *Geographika*): Kullanılan Metin ve Çeviri: Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası* (*Geographika*: XII - XIII - XIV). Çev. A. Pekman. İstanbul 1993.

Verg. *Georg.* (= Vergilius *Georgica*)

Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Virgil, Eclogues, Georgics, Aenid, the Minor Poems*. With an English translation by H. Fairclough I-II. Cambridge, Mass.-London 1966-1967 (The Loeb Classical Library).

Vergilius, *Bucolica'lar, Georgica'lar*. Çev.: T. Uzel. Ankara, 1998.

Modern Kaynaklar:

Ağizza, R. (2001), *Antik Yunan'da Mitoloji. Masallar ve Söylenceler, Arkeoloji ve Sanat yayınları*, İstanbul, Çev. Z. Zühre İlkelen Akarca, A. (1998), *Şehir ve Savunması*, Ankara.

Akın, E. (2019), "Propontis ve Parion'da İsis Kültü ve Yerleşim Nedenleri", V. Keleş-H. Kasapoğlu-H.E. Ergürer, E. Çelikbaş-A. Yılmaz (Ed.), *Cevat Başaran'a 60. Yaş Armağanı, Bilgin Kültür Sanat Yayınları*, Ankara, 233-240.

Akşit, O. (1976), *Roma İmparatorluk Tarihi*, İstanbul.

Arnold, I. R. (1972), "Festivals of Ephesus", *American Journal of Archaeology* 76/1, 17-22.

Arslan, M. (2005), *Arrianus'un Karadeniz Seyahati, Hellence Aslından Çeviren ve Yorumlayan M. Arslan*, Odin Yayıncılık, İstanbul.

Ashmole, B. (1956), "Cyriac of Ancona and the Temple of Hadrian at Cyzicus", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 19, 179-191.

Ashton, R.; Meadows, A.; Sheedy, K.; Wartenberg, U. (1998), "Some Greek Coins in the British Museum" *The Numismatic Chronicle* 158, 37-51.

Avram, A. (2004), "The Propontic Coast of Asia Minor", M.H. Hansen, T.H. Nielsen (Ed.) *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford University Press, New York.

Baines, J.; Malek, J. (1986), *Eski Mısır, İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi II*, Çev. Z. Aruoba- O. Aruoba, İletişim Yayınları İstanbul.

Başaran, C. (2008), "Parion'dan Persia'ya Yol Gider", (Yay. Haz. İ. Delemen, S. Çokay, Kepçe, A. Özdzibay, Ö. Turak), *Euergetes*, Prof. Dr. Haluk Abbassoğlu'na 65. Yaş Armağanı, Cilt I, Suna-İnan Kırca Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya, 133-137.

C. Başaran, C.; Kasapoğlu, H. (2014), "Parion Odeionu 2010-2013", H. Kasapoğlu-M. A. Yılmaz (Ed.), *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü 40. Kuruluş Yılı Armağanı, Bilgin Kültür Sanat Yayınları*, Ankara, 193-209.

Bayladı, D. (2005), *Mitoloji Sözlüğü. Klasik Mitologyada Tanrılar-Olaylar-Kahramanlar*, Say Yayınları, İstanbul.

Bean, G. E. (1968), *Turkey's Southern Shore*, Londra, 1968.

Bekker Nielsen, T. (2010), "Fishing in the Roman World", T.Bekker Nielsen, D.B.Casaola (Ed), *Ancient Nets and Fishing Gear, Proceedings of the International Workshop on Nets and Fishing Gear in Classical Antiquity: A First Approach*, Cádiz, 187-204.

Berens, E. M. (2009), *The Myths & Legends of Ancient Greece and Rome*, Amsterdam.

Bonnefoy, Y. (2000a), *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü I*, Türkçe Baskıyı Yayına Hazırlayan L. Yılmaz, Ankara.

Bonnefoy, Y. (2000b), *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü II*, Türkçe Baskıyı Yayına Hazırlayan L. Yılmaz, Ankara.

Boyana, H. (2004), "Priapos Kültü", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 22/35, 31-44.

Bremmer, J. N. (1994), *Greek Religion*, Oxford.

- Bricault, L. (2005), Recueil des Inscriptions Concernant les Cultes Isiaques: *RICIS*, Paris.
- Cooper, J. S. (2012), "Divine Kingship in Mesopotamia, A Fleeting Phenomenon", N. Blich (Ed.), Religion and Power. Divine Kingship in The Ancient World and Beyond, Chicago, 261-266.
- Broneer, O. (1932), "Eros and Aphrodite on the North Slope of the Acropolis in Athens", *Hesperia* I, 31-55.
- Collignon, M. (1887), "Cupido", *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines* I/2, 1595-1611.
- Curtis, R. I. (1991), *Garum and Salsamenta. Production and Commerce in Materia Medica*, Leisen.
- Çelgin, G. (1986), *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Çelgin, G. (2011), *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, İstanbul.
- Çelikbaş, E. (2010), *Parion Roma Kolonizasyon Sikkeleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Decharme, P. (1886), *Mythologie Grèce Antique*, Paris.
- Detienne M.; Vernant, J. P. (1989), *The Cuisine of Sacrifice Among the Greeks*, Translated by Paula Wissing, London.
- Dowden, K. (2010), "The Gods In The Greek Novel", J. N. Bremmer, A. Erksine (Ed.), *The Gods of Ancient Greece, Identities and Transformations*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 362-374.
- Dürüşken, Ç. (2011), *Roma'nın Gizem Dinleri*, İstanbul.
- Ellinger, P. (1884), *Les Ruses de Guerre d'Artemis. Recherches Sur Les Cultes Grecs et L'Occident* 2, Naples.
- Farnel, L. R. (1890), "Various Works in the Pergamene Style" *Journal of Hellenic Studies* 11, 1890, 181-209.
- Farnel, L. R. (1896), *The Cults of The Greek of States II*, Oxford.
- Farnel, L. R. (1977), *The Cults of The Greek of States IV*, New York.
- Ferguson, J. (1970), *The Religions of the Roman Empire*, London.
- Fink, G. (2010), *Antik Mitolojide Kim Kimdir? Çev. S. Erfındık Yalçın*, İzmir.
- Fontenrose, J. E. (1988), *Didyma, Apollo's Oracle, Cult, and Companions*, London.
- Freeman, C. (2003), *Mısır, Yunan ve Roma. Antik Akdeniz Uygarlıkları*, Çev: S. K. Anđı, Ankara.
- Frisch, P. (1983), *Die Inschriften von Parion*, Bonn.
- Ful, Ş. D. (2009), "A Dedication to Isis and Serapis" *Epigraphica Anatolica* 42, 101.
- Ful, Ş. D. (2013), "Mysia Bölgesi'nde Apollon Kültü", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* I, Tokat, 1-22.
- Graf, F. (2011), "Der Kult des Eros in Thespiai", (by Plurathk), *Dialog über die Liebe – Amatorius*, Tübingen: Mohr Siebeck, 201-214.
- Graves, R. (2004), *Yunan Mitleri*, Çev. O. Akpur, İstanbul.
- Griffiths, J. G. (1986), "The Great Egyptian Cults of Oecumenical Spiritual Significance", A.H. Armstrong (Ed.), *Classical Mediterranean Spirituality. Egyptian, Greek, Roman*, New York.
- Guthrie, W.K.C. (1955), *The Greeks and Their Gods*, Boston.
- Harrison, J. E. (1912), *Themis. A study of The Social Origins of Greek Religion*, Cambridge.
- Hassan, F. (1998), "The Earliest Goddesses of Egypt", L. Goodison- C. Morris (Ed.), *Ancient Goddesses. The Myths and the Evidence*, Great Britain, 98-112.
- Hornung E. (2004), *Mısır Tarihi*, Çev. Z. Aksu Yılmaz, İstanbul.
- İplikçioğlu, B. (1997), *Eski Batı Tarihi I*, Ankara.
- Kabaağaç, S.; Alover, E. (1995), *Latince-Türkçe Sözlük*, İstanbul.
- Kagan, D. (1982), "The Dates of the Earliest Coins", *American Journal of Archaeology* 86/3, 343-360.
- Karagöz, Ş. (2002), "Küçükasya'ya Özgü Bir Tanrıça: Hekate" *Anadolu Araştırmaları* 16, 303-320.
- Karaoşmanoğlu, M. (2005), *Mitoloji ve Ege'nin Tanrıları*, Erzurum.
- Karatağ, M. (2013), *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*, Ankara.
- Karayaka, N. (2007), *Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları*, İstanbul.
- Kasapoğlu, H. (2013), "Heykelleik ve Figürünler", Cevat Başaran (Ed.), *Antik Troas'ın Parlayan Kenti Parion. 1997-2009 Yılları Yüzey Araştırmaları*, Kazı ve Restorasyon Çalışmaları, Ege Yayınları, İstanbul, 177-192.
- Kasapoğlu, H. (2015), *Parion Antik Kenti Roma Dönemi Terrakotta Figürünleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Kaya, M. A. (2011), *Anadolu'da Galatlar ve Galatya Tarihi*, Konya.
- Kaya, M. A.; Taşdöner Özcan, K. (2016), "Roma İmparatoru Hadrianus ve Anadolu: Geziler, Eyaletler ve Kentler", B. Takmer, E. N. A. Arca, N. G. Özdiil (Ed.), *Sencer Şahin Anısına Yazılar*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 494-513.
- Keleş, V. (2013a), "Giriş-Coğrafiik Özellikler", C. Başaran (Ed.), *Antik Troas'ın Parlayan Kenti Parion. 1997-2009 Yılları Yüzey Araştırmaları*, Kazı ve Restorasyon Çalışmaları, Ege Yayınları, 19-25.
- Keleş, V. (2013b), "Sikkeler", (Ed. Cevat Başaran), *Antik Troas'ın Parlayan Kenti Parion. 1997-2009 Yılları Yüzey Araştırmaları*, Kazı ve Restorasyon Çalışmaları, Ege Yayınları, İstanbul, 193-196.
- Keleş, V. (2014), "Parion Nekropolünde Ele Geçen Dört Altın Objeye Üzerine Yeni Bir Değerlendirme" *Olba XXII*, 117-128.
- Keleş, V. (2018), "Some Observations on the Altar of Hermokreon in Parion", *Paros an its Colonies*, Paros VI, 179-188.
- Keleş, V.; Çelikbaş, E. (2014), "Parion Roma Kolonizasyon Sikkeleri", *Arkeoloji ve Sanat* 145, 1-10.
- Kerényi, C. (1953), *The Gods of the Greeks*, New York.
- Kimball, F.; Edgell, G. H. (1918), *A History of Architecture*, New York.
- Koçhan, N. (2011), *Kyzikos Tarihi ve Mimari Kalıntıları*, Kyzikos, Bursa.
- Kotsidu, H. (2000), *TIMH KAI ΔΟΞΑ*, Ehrungen für hellenistische Herrscher im griechischen Mutterland und in Kleinasien unter besonderer Berücksichtigung der archäologischen Denkmäler, Berlin.
- Leaf, W. (1923), *Strabo on the Troad*, Cambridge.
- Leake, V. M. (1841), *The Topography of Athens* 1, London.
- Liddel-Scott (1966), *Liddel and Scott's Greek-English Lexicon*, Oxford.

- Lolling, H. G. (1884), "Inscripfen aus den Künstensädten des Hellespontos und der Propontis" Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Institutes. Athenische Abteilung 9, 55-77.
- Magie, D. (1950), Roman Rule in Asia Minor. To The End of The Third Century After Christ, Vol. I: Text, Princeton University Press, New Jersey Princeton.
- Mansel, A. M. (2014), Ege ve Yunan Tarihi, Ankara.
- March, J. (2001), Cassell's Dictionary of Classical Mythology, UK.
- Marquardt, J. (1836), Cyzicus und sein Gebiet, Berlin.
- Meijer, F. (2006), İmparatorlar Yataklarında Ölmez, Çev: Gürkan Ergin, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Merkelbach, R. (1978), "The Girl in the Rosebush: A Turkish Tale and Its Roots in Ancient Ritual" Harvard Studies in Classical Philology 82, 1-15.
- Monceaux, P. (1892), "Erotia ou Erotidia", Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines II, 815.
- Mordtmann, J. H. (1885), "Zur Epigraphik von Kyzikos" Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Institutes. Athenische Abteilung 10, 200-211.
- Mutlu, S.; Korkmaz, Z.; Çınar, E. (2017), " Monarşi, Kral Kültü ve Sütunlu Altarlar", I. Adak Adıbelli, G. İlgezdi Bertram, K. Matsumura, E. Baştürk, C. Koyuncu, H.A. Kızırlanslanoğlu, T.Y.Yedidağ, A. Topaloğlu Uzunel (Ed), Barış Salman Anı Kitabı, İstanbul, 141-154.
- Onurkan, S. (1969), "Perge Artemis Kabartmaları ve Artemis Pergaia" Belleten XXXIII, 303-323.
- Özgünel, C. (2001), Smintheion. Troas'ta Kutsal Bir Alan, Ankara. Özhanlı 2014:
- Özhanlı, M. (2014), "Side Apollon Kehanet Merkezi ve Omphalos Taşı", Colloquium Anatolicum XIII, 261-272.
- Özkan, S. (2007), "Ülkemizde Bulunmuş Eski Mısır Eserlerine Göre Anadolu Mısır İlişkileri" Tarih İncelemeleri Dergisi 12/1, 77-116.
- Pack, R. A. (1989), "Two Classical Forgeries", American Journal of Archaeology 110/3, 479-483.
- Pekman, A. (1973), Perge Tarihi, Ankara.
- Price, S.R.F. (2004), Ritüel ve İktidar. Küçük Asya'da Roma İmparatorluk Kültü, Ankara, Çev. T. Esin.
- Preller, L. (1872), Griechische Mythologie I, Berlin.
- Prêteux, F. (2005), "Priapos Bébyrces Dans La Propontide Et Les Détroits : Succès D'un Mythe Local" Revue des Etudes Grecques 118, I, 246-265.
- Prêteux, F. (2009), "Parion et son territoire a l'époque hellénistique: un exemple d'organisation de la chora sur le rivage de la Propontide", H. Bru, F. Kirbihler, S. Lebreton (Ed.), L'Asie mineure dans l'Antiquité : Échanges populations et territoires. Histoire, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 335-350.
- Ramsay, W. M. (1889), "Artemis-Leto And Apollo-Lairbenos" Journal of Hellenic Studies 10, 216-230.
- Ramsay, W. M. (1893), "Artemis at Ephesos", The Classical Review 7, No. 1/2, 78-79.
- Robert, L. (1979), "Un voyage d'Antiphilos de Byzance, Anthologie palatine, X, 17, Géographie antique et byzantine", Journal des Savants 4, 257-294.
- Robert, L. (1950), Hellenica. Recueil d'Epigraphie de Numismatique et d'Antiquités Grecques, Vol: IX, Paris, 78-97.
- Robert, L. (1955), Hellenica. Recueil d'Epigraphie de Numismatique et d'Antiquités Grecques, Vol: X, Paris, 266-282.
- Roman, L.; Roman, M. (2010), Encyclopedia of Greek and Roman Mythology, Fact on File Inc., New York.
- Room, A. (2003), Who's Who in. Classical Mythology. The Most Comprehensive Dictionary of Names in Classical Mythology, New York.
- Roscher, W. H. (1884-1890), Ausführliches Lexikon Der Griechischen Und Römischen Mythologie I, Leipzig.
- Roscher, W. H. (1897-1909), Ausführliches Lexikon Der Griechischen Und Römischen Mythologie III, Leipzig.
- Rose, C. B. (2014), The Archaeology of Greek and Roman Troy. New York.
- Sayar, M. H. (2015), "Parion'da Divus Vespasianus Augustus'a Bir Sunu", C. Başaran, V. Keleş (Ed.), Parion Kazıları 10. Yıl Armağanı, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 163-166.
- Sayar, M. H. (2016), "Tiyatro'da Ölüm: Parion Tiyatrosu'nda Gladyatör Dövüşleri", C. Başaran, H.E. Ergürer (Ed.), Parion Roma Tiyatrosu 2006-2015 Yılı Çalışmaları, Mimarisi ve Buluntuları, Ankara, 201-207.
- Sevin, V. (2001), Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I. Ankara.
- Seyfeert, O. (1895), A Dictionary of Classical Antiquities Mythology, Religion, Literature & Art, London.
- Seyrig, H. (1958), "Parion au IIIe siècle avant Notre ère", Centennial Publication of the American Numismatic Society, New York, 603-624.
- Smith, W. (1870), Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology II, Boston.
- Sylloge Nummorum Graecorum: The Royal Collection of Coins and medals: Danish National Museum, Mysia, Copenhagen. (1945)
- Levante, E. (Ed.) (2001), Sylloge Nummorum Graecorum France 5 Department des monnaies, médailles et antiques, Mysie. Paris: Bibliothèque Nationale de France.
- Oğuz, T.; Altınoluk, S.; Körpe, F. (eds.) (2009), Sylloge Nummorum Graecorum Turkey 3, Çanakkale Museum Vol. 1. Roman Provincial Coins of Mysia, Troas, etc. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- H. and Kleiner, G. (Ed.) (1957), Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland: Sammlung Hans von Aulock, heft 4: Mysien, Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Stella, L. A. (1958), "La Religione Greca Nei Testi Micenei" Numen 5/1, 18-57.
- Stevenson, S.W.; Madden, F.W.; Smith, C.R. (1889), A Dictionary of Roman Coins: Republican and Imperial, London.
- Şahin, N. (1998), Klaros. Apollon Klarios Bilicilik Merkezi, İstanbul.
- Tacheva Hitova, M. (1983), Eastern cults in Moesia Inferior and Thracia: 5. century BC- 4. century AD., Leiden: Brill.
- Tamyürek, S. (2019), Praxiteles Eros'unun Parion Arkeolojik Bulgularındaki Yansımalar ve Parion'da Eros Kültü, Ondakuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

- Tanrıver, C.; Kütük, S. (1993), The Katoikia of Daphnous and The Sanctuary of Apollon Daphnousios in the Territory of Apollonia ad Rhyndacum, *Epigraphica Anatolica* 21, 1993, 99-102, Pl. 12-14.
- Taşlıkloğlu, Z. (1954), Tanrı Apollon ve Anadolu ile Münasebeti, İstanbul.
- Taşlıkloğlu, Z. (1963), Anadolu'da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar, İstanbul.
- Taşlıkloğlu, Z. (1971), Trakya'da Epigrafya Araştırmaları II, İstanbul.
- Thomson, G. (1973), *I primi filosofi: Studi sulla società greca antica*, Firenze: Vallecchi.
- Wilkinson, R. H. (2016), Eski Mısır'ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları, Çev. A. Fethi Yıldırım, İstanbul.
- Witt, R. E. (1971), *Witt, Isis in the Graeco Roman World*, London.
- Wlosok, A. (1975), "Amor and Cupid" *Harvard Studies in Classical Philology* 79, 165-179.
- Woolf, G. (2008), "Divinity and Power in Ancient Rome", N. Brisch (Ed.), *Religion and Power. Divine Kingship in the Ancient World and Beyond*, Oriental Institute Seminars Number 4, United States of America, 235-252.
- Van De Mieroop, M. (2006), *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*, Çev. S. Gül, Dost Yayınevi, Ankara.
- Zaidman, L. B., Pantel, P. S. (1992), *Religion in The Ancient Greek City*, Cambridge.

EXTENDED ABSTRACT

Parion ancient city, considered to be a Troas city today and one of the remarkable port cities of Hellespontos, is within the borders of Kemer village of Çanakkale province, Biga district although it was included in different regions such as Phrygia, Troas, Mysia, Propontis, or Hellespontos in ancient times. When the epigraphic documents, ancient sources, and supporting coins are examined, cults belonging to Isis-Serapis, Artemis, Apollon, Eros, Priapos, and Emperor are found here. Being in a strategic location connecting the Aegean world to the Black Sea and having a sheltered harbour made Parion an important trade centre. Thus, the city has become a frequent destination for seafarers and merchants by having continuous commercial relations with both neighbouring and overseas regions. As a result, being influenced by the belief systems of the cultures interacted with, Parion people adopted the goddesses and gods such as Isis-Serapis and Eros and included them into their own world of gods as these responded to their needs.

The cult of Isis and Serapis, known to have spread to Anatolia, Greece, Aegean islands, and Thrace by sailors, soldiers, traders, and travellers, was also worshipped in Parion, a vital place among the coastal cities of Propontis. The name of Isis-Serapis is mentioned in the inscription on a marble block or pedestal, which was found during the archaeological excavations in the theatre area in the city of Parion. This inscription, dated to the Late Hellenistic or Early Imperial Period, is essential in that it is the only example proving the existence of the cult of Isis and Serapis in Parion. According to this single inscription recovered from the city, it can be said that the cult was established here at the earliest in the 1st century BC or earlier. However, in Parion, which was established as the first Miletos colony, the worship of Apollo and Artemis, the gods of Olympus, seen in the central city Miletos, is also found intensely. Apollo, who is most worshipped in Anatolia with the different identities it contains, appears in Parion with the epithet Aktaios. Although the epithet Aktaios, which means "existing on the coast, living on the coast", is in harmony with the geographical location of Parion, which is a coastal city, the god was worshipped here mainly with the feature of prophesying from the unknown.

This view is supported by the omphalos stone seen on coins with the ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΑΚΤΑΙΟΥ ΠΑΡΙΟΝΩΝ legend. In line with the findings recovered from the city, it can be said that there was a strong Apollo cult in Parion since the 2nd century BC. Artemis, accepted as another Olympian god, is seen in Parion with the epithet Phosphoros. The goddess Artemis, who was worshipped as more of a saviour, guiding people in difficult situations, and enlightening them, appeared intensely in the 2nd and 3rd centuries AD. The existence of Olympian gods Apollo and Artemis in the city is due to the fact that Parion is a Miletos; that is, a Greek colony. The god Eros, accepted among the secondary gods of Olympus, is frequently encountered in the Boeotia region of Greece. The cult brought here by the Thracians during the Pelasgians must have entered Parion probably due to commercial and cultural relations with both Thrace and Greece. The existence of the cult of Eros in the city at the earliest is known through the magnificent Eros statue made by Praxiteles for the city of Parion in the 4th century BC. However, it is understood from the coins recovered from the city that Eros was heavily worshipped in the 3rd century AD. In the city, whose livelihood is based on agriculture, especially viticulture, people continued to worship local gods such as Priapos, the patron god of merchants, sailors, and fishermen, who brought abundance and fertility, for the fishing to be efficient and the products to be abundant and fruitful. Known as a rustic god who always brings fertility and abundance and protects people from evil, Priapos in Parion is evidenced by a marble stele accepted to belong to Parion, which is under protection in the Izmir Museum today. It is thought that the cult was brought to Anatolia by the Bébryces, who came from Thrace and settled on the southern shores of Propontis, especially in Lampsacus. The cult of the god spread quickly to the cities of Parion, Cyzicus, and Priapos, which took its name from the god, and gradually developed and gained the identity of a Hellespontos god. In Parion, the god earned the epithet "Parianos" and was revered under this name.

Upon the Roman domination of Anatolia, Roman emperor cults were established in Parion, which was turned into a Roman colony in the 1st century BC, as in the whole of Anatolia. The inscriptions found as a result of the archaeological excavations in the city and the researches in the surrounding villages prove the existence of the cult. From the inscriptions found in Bekirli, Kemer, and Çakırlı villages, it is understood that the stelae were built for the Roman emperor Hadrianus that Hadrian was honoured by being accepted as equal to Jupiter of Olympus, Zeus, and thus the emperor was deified by being given the rank of a god. The stelae must have been commissioned by the Parionians, probably after Hadrian's visit to Parion during his travels to Anatolia, to express their satisfaction with him.

Based on both the inscriptions and ancient sources that constitute the subject of our study, it is possible to claim that there is a relationship between the main city and the colony city. Moreover, it could also be claimed that the city, which is open to external factors with its geographical location, interacted with different regional cultures, especially during the Hellenistic and Roman periods, while also not abandoning the local cults like Priapos that have existed for a long time in the region.

Resim 1: İsis- Serapis
Ful, 2009: 101.

Resim 2: Sistrum Betimli Stel
Başaran, 2015: 23, Resim 2.

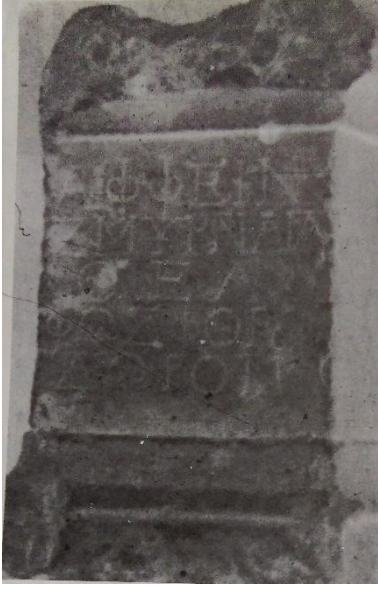
Resim 3: Apollon Sunağı
BMC Mysia, 97, no: 11, Pl XXI.

Resim 4: Apollon Aktaios
Ashton vd. 1998: 42, no: 12, Pl. 15.

Resim 5: Apollon Aktaios
SNG France 5, no.1401. Pl. 71.

Resim 6: Artemis Phosphoros
Taşlıkhoğlu, 1971: 195, Res. 138.

Resim 7: Artemis Phosphoros
SNG France 5, no.1507. Pl. 76.

Resim 8: Eros
SNG Cop Mysia, no: 291, Pl. 7.

Resim 9: Priapos
Robert, 1950: 82, Pl. V. 5.

Resim 10: İmparator Kültü
Sayar, 2016: 202, Fig. 1.

Resim 11: İmparator Kültü
Taşlıklioğlu, 1971: 201, Res. 143.

İNGİLTERE'NİN YÜN İMPARATORLUĞUNA DÖNÜŞME SÜRECİ: III. EDWARD'IN YÜN POLİTİKASI

Koyunun ayağı kumu altına çevirir¹

Tolgahan KARAİMAMOĞLU^{1*} ve Sultan GÜRSOY^{2*}

¹Öğr. Gör. Dr. Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, MERSİN.

²Doktora Öğrencisi, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, MERSİN.

*tolga_han33@windowslive.com/griyagmur_14@hotmail.com

+ORCID:0000-0002-7614-4428, ORCID: 0000-0002-7689-0121

Makale katkı oranı: %50-%50

Öz- On dördüncü yüzyılda ticaretin İngiltere'deki gelişimi ve ortaya çıkardığı ayrıntılı örgütlenme sistemi oldukça ilgi çekicidir. Kara Ölüm ve Yüzyıl Savaşları'nın neden olduğu olumsuzluklara rağmen, III. Edward'ın yün imalatına verdiği teşvik, İngiliz endüstrisinin büyümesini sağlayan ilk adım olmuştur. Edward'ın yün politikası hem siyasi hem de askeri politikalarını yönlendirmiştir. Edward ülkesinin yün hammaddesini çok iyi analiz edip, döneminin şartları gereği yönetiminin temeline ticareti koymuştur. Bu durum İngiltere'de zenginliği artırırken manor lordlarının da güçlenmesini sağlamıştır. İngiltere'de özellikle Kara Ölüm'den sonra insan gücünün azlığı tarımsal üretimi derinden etkilerken, mera hayvancılığının gelişmesine de katkı sağlamıştır. Bu durum ise Edward'ın yün politikasını sistemleştirmesine yol açmıştır. Edward'ın yün ticareti politikasında Flanders İngiltere'nin en büyük partneri olmuştur. İçinde bulunduğu olumsuz koşulları avantaja çevirmeyi başaran İngiltere Kralı elindeki en değerli gücün "yün" olduğunun farkındadır. Edward'ın bu ticari zekâsı sadece kendi döneminin refahını sağlamakla kalmayıp aynı zamanda gelecek yüzyıllarda İngiltere'nin denizaşırı emperyal ticaretinin de temelini oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler- Yün, İngiltere, III. Edward, Yüzyıl Savaşları, Kara Ölüm.

THE PROCESS OF TRANSFORMING ENGLAND INTO A WOOL EMPIRE: THE WOOL POLICY OF EDWARD III

Abstract –The development of trade in England in the fourteenth century and the detailed organizational system it revealed are quite interesting. Despite the negativities caused by the Black Death and the Hundred Years War, Edward III's encouragement to wool manufacture was the first step in the growth of English industry. Edward's wool policy guided both his political and military policies. Analyzing the wool raw material of his country very well, Edward put the trade on the basis of his management according to the conditions of his time. While this situation increased wealth in England, it also strengthened the manor lords. In England, especially after the Black Death, the scarcity of manpower deeply affected agricultural production and provided the development of grassland livestock. This situation enabled Edward to systematize the wool policy. In Edward's wool trade policy, Flanders became England's largest partner. The King of England, who managed to turn the negative conditions he was in into an advantage, was aware that the most valuable power in his hands was "wool". Edward's business acumen not only ensured the prosperity of his time but also laid the foundation for Britain's overseas imperial trade for centuries to come.

Keywords– Wool, England, Edward III, Hundred Years War, The Black Death.

¹ İngiltere'de Orta Çağ'da derisi ve yünü kıymetli olan koyunlar için sıkça söylenen bir deyiştir.

GİRİŞ

İngiltere tarihi için yünün ifade ettiği anlam diğer tüm şeylerden daha farklı ve özeldir: Lortlar Kamarası'nın Ağustos toplantısını izleyen birinin dikkatini ilk çeken şey, tahtın karşısına konulmuş bir cisim olur. Meclis oturumu boyunca bu cismin üzerine Lortlar Kamarası Başkanı'nın oturduğunu görür. Bu cisim bir yün çuvaldır (Pollard,1920). Bu yün çuvalı, İngiltere'nin maden ya da sahip olduğu başka mallarla/emtialarla değil koyunlarının sırtından elde ettiği yünüyle büyüdüğü mesajını verir. Daha açık ifade etmek gerekirse İngiltere'nin ulaştığı refah düzeyi yün çuvalının üzerine inşa edilmiştir. Bundan dolayı yün İngiltere'nin kudretinin temelidir. Kırsaldan büyük ticaret merkezlerine uzanan yolculuğu ve kesintisiz arz-talep dengesi yünü Orta Çağ boyunca oldukça değerli kılmıştır. Orta Çağ'da yün için Avrupa'daki kumaş imalatçıları kıyasıya rekabet etmiştir. Avrupa'da yün ticaretinde söz sahibi olan en büyük ülke ise İngiltere'dir. Yün, İngiltere'nin on yedinci yüzyıla kadar başta ekonomisi olmak üzere dış siyasetini belirleyen en önemli ticaret kalemi olmuştur. Bu ada ülkesinde "altın" kadar kıymet verilen yün yerini demir ve pamuğa bıraktığı Sanayi Devrimi'ne kadar İngiltere'nin kudretinin temeli olmayı sürdürmüştür (Rose, 2020: 9-37).

İngiltere'de yünün avantajlı bir ticari meta olduğu ilk olarak on birinci yüzyılda din adamları ve lortlar tarafından keşfedilmiştir. On üçüncü yüzyılda ise "yün" yeni bir ulusal zenginlik kaynağı olarak ticarete yerini almaya başlamıştır. Yün doğal bir ürün olup, fazla emek gücü gerektirmeden insanlar tarafından koyunlardan alınıp işlenerek oldukça karlı bir kazanç kapısına dönüştürülmüştür. Bu yolla büyük koyun sürülerine sahip olan din adamları ve lortlar zaman içerisinde giderek zenginleşmiştir. Yorkshire ve diğer bölgelerdeki büyük Cistercian manastır kiliseleri yünden elde ettikleri gelirlerle yerel ekonomilere kazanç sağlayan harcamalar yaparlarken, aynı zamanda büyük mimari projeleri de finanse etmişlerdir. (Epstein, 2009: 107; Yavaş, 2021: 58-73).

I. Edward, bu ulusal zenginlik kaynağının karlı bir kazanç sağladığını fark eden ilk İngiliz kralıdır. 1275'te Parlamento'dan bir gümrük izni alarak ulusal kaynakların bu önemli kısmından yararlanmak için düzenli bir yöntem oluşturma yoluna gitmiş ve yabancı yün tüccarlarına getirdiği vergi ile hazine için önemli bir gelir kaynağı elde etmiştir (Terry, 1914: XIII).

Yünü, İngiltere'nin en büyük ekonomik gücü haline getiren ve bu konuda köklü bir devlet politikası oluşturan isim ise III. Edward'dır. Kral (1327-1377) kimilerine göre İngiltere tarihinin en şanssız, kimlerine göre ise ülkeye şekil veren önemli isimlerden biridir. Hatta III. Edward'ın hükümdarlığını "kısır" olarak değerlendiren görüşler de mevcuttur. Buna karşın III. Edward dönemine objektif bir gözle bakıldığında, İngiltere'nin en uzun ve zorlu yüzyılında tacı elinde tutan önemli bir isim olarak nitelendirilebilir. Zira on dördüncü yüzyılda Kuzey Avrupa'yla birlikte İngiltere'de meydana gelen Büyük

Kıtlık (1315-1322) sonucu binlerce insan açlıktan kırılmıştır. III. Edward kısa süre sonra Fransa ile Yüzyıl Savaşları'nı başlatmıştır. Avrupa'nın genelinde olduğu gibi İngiltere için asıl felaket Kara Ölüm olmuştur. İngiltere nüfusunun %46-48'lik bir bölümünü dört yıl gibi kısa bir sürede vebaya kurban vermiştir. Özellikle bu son olay III. Edward'ın yün politikasını derinden etkilemiştir (Gelman, 1982: 1-49).

III. Edward'ın Yün Politikası

III. Edward'ın genel ticaret politikasına bakıldığında ulusal refahı önemsemediğini söylemek doğru bir saptama olmayacaktır. Çünkü krallığının kaynaklarına kesinlikle kayıtsız kalmadığı anlaşılmaktadır. III. Edward'ın genel olarak krallığın kaynaklarının gelişimi ve sahip olduğu ticari şeylerle ilgili olarak belirli bir politika yürüttüğü söylenebilir. Bu politikada belirlenen amaca ulaşmak için gerekli araçların seçiminde başarılı olunamasa da Kral teoride tamamen mantıklı bir tutum sergilemiştir. Edward'ın krallığına ait sanayi ve ticaret politikası dikkatli incelendiğinde, Yüzyıl Savaşları'nın nedeni ve onun döneminde yaşanan ekonomik sorunlar daha iyi anlaşılmaktadır. Edward'ın ticaret politikasının üç temel amacı vardır: Kıta'daki şehirler ile İngiliz ticaretinin hacmini arttırmak, yeni endüstriler kurmak ve savurganlığı kontrol etmek. Görüldüğü üzere Kral'ın aslında sağlam bir dış ticaret politikası vardır ve yün ise bu politikanın asıl odağını oluşturmaktadır (Lloyd, 2005: 100-121).

Yün ticaretinin oldukça karlı olduğunu anlayan İngiliz kraliyetinin bu alana yönelik regülasyonlar oluşturması kaçınılmazdır. Çünkü vergi gelirlerinin büyük kısmı koyun postu ve yünden gelmektedir. Bu amaçla 1319 yılında The Merchants of the Staple (Ürün Tacirleri) şirketi kurulmuştur. İngiltere'de yün piyasasını düzenlemek ve denetlemek için kurulan bu şirkete yün ticareti yapan tüccarların tamamına yakını üye olmuştur. (Power, 2000: 121). Kısa sürede yün tüccarları İngiltere'nin en zengin sınıfı haline gelmeye başlamıştır. Aynı zamanda III. Edward'ın borç aldığı tacirlerin önemli bir bölümü de yine yün ticareti yapmaktadır. Bu alanın İngiltere için hayati öneme sahip olduğunu anlayan Edward, İngiliz kralları içerisinde ilk geniş tabanlı yün politikasını oluşturan isim olmuştur.

III. Edward, yün ihracatını tekelinde tutmak için ilk olarak belli pazar şehirleri belirlemiştir. Bu pazar yerleri zaman zaman değişmiş olmasına rağmen Belçika'nın liman şehirleri olan Bruges ve Antwerp bunlar arasında adı en çok öne çıkanlar olmuştur. Ancak, Kuzey Fransa'nın önemli bir liman kenti olan Calais (İngilizler ticari üstünlüğü ele geçirmek için Yüzyıl Savaşları'nda burayı işgal ederek uzun süre terk etmemişlerdir) 1363 yılından 1423'e kadar yün ticaretinin önemli bir pazarı haline gelmiştir (Ormrod, 1995: 104).

Yün ticareti yapan tüccarlar, 1354 yılında bir başkan idaresinde birleştiklerinde artık İngiltere'de bir teşkilatlanma sağlanmış olur. Bu teşkilatlanma hem tüccarlar hem de kraliyet için faydalıdır. Öyle ki Kral vergi memurlarını bu teşkilatın başkanına yönlendirmiştir.

Bir başka ifadeyle tek bir muhatabın olması sonucunda vergilerin daha kolay toplanması sağlanmıştır. Teşkilat tarafından peşin ödenen vergiler ise bu yapılanmanın üyesi olan yün tüccarlarından daha sonra tek tek toplanmış ve bu uygulama zaman içinde bir tür geleneğe dönüşmüştür.

III. Edward'ın ticaret politikasının en önemli özelliği, hammaddeyi İngiltere'den sağlaması olarak nitelendirilebilir. Böylelikle sonraki yıllarda bazı değişiklikler olmasına rağmen, Edward'ın aldığı bu önlem sayesinde onun ticaret politikası 200 yıl boyunca büyük ölçüde bir devlet politikasına dönüşmüştür (Public Record Office, Statutes, 25; Parliament Rolls: 21-23).

Kral aynı zamanda "Büyük Yün Hibesi" nizamnamesiyle yünün nakliyesi için İngiltere'de bazı özel limanlar belirlemiştir. Bu limanlar ve temel şehirler ise şu şekildedir: Newcastle-Tyne, York-Hull, Lincol-Boston, Norwich-Yarmouth, Westminster-London, Canterbury-Sandwich, Winchester-Southampton, Cartmarthen, Dublin, Waterford, Cork ve Drogheda. Nizamnamenin diğer maddelerinde ise zamanına göre oldukça ilerici kurallar yer almaktadır. Buna göre alışıl gelen genel hukuk ya da kasaba geleneklerinin aksine yerli ve yabancı tüccarlar tarafından yıllık olarak seçilecek olan hammadde başkanı, hammadde işiyle ilgili tüm kişiler üzerinde yargı yetkisini kullanabilecek ve bunların tüm borç ve sözleşme konularındaki işlemleri "Tüccar Hukuku" tarafından düzenlenecektir. Başkan ve memurlar göreve başladıklarında "Krala iyi niyet ve sadakatle hizmet edeceklerine, tüccarlara kesintisiz hizmet vereceklerine ve bununla birlikte herkese eşit hak tanıyacakları" konusunda yemin etmişlerdir. Böylece Kral ve konseyin kararlarıyla, "Tüccar Kanunları" kapsamında İngiltere'de günümüz piyasa sistemine benzer şekilde yerli ve yabancı bütün tüccarlara eşit haklar verilmiştir (Trail, 1902: 340).

Tüm tüccarlar ülkenin herhangi bir yerinde mal alıp satma özgürlüğüne ve özel muafiyetlere sahiptir. Stoklamak ve sonrasında daha yüksek fiyata satmak yani karaborsacılık yasaktır. Hammadde şehirlerinde özel depolar veya caddeler belirlenmiştir. Gümrük vergileri düzenlenmiş ve bunların toplanması için mekanizmalar oluşturulmuştur.

Başta yün olmak üzere ticaretin merkezi haline dönüşen bu şehirlerde tüccarlar için mal ve can güvenliğini de temin edilmiştir. Zira kabileler halinde planlı organizasyonlarla yapılan yün filoları İngiltere- Fransa arasındaki dar boğazda cirit atan korsanlardan da bu sayede korunmuştur. Aynı zamanda yün alıcılarının da dolandırılması engellenerek onların kaliteli İngiliz yününe ulaşması güvence altına alınmıştır. Bacon, "şirketlerle ticaret yapmak İngilizlerin ve Krallığın oldukça iyi bildiği bir iştir" şeklinde bir ifade kullanırlen aslında bu kurumsallaşmaya dikkat çekmektedir. Bakıldığında İngiltere'yi dünya üzerinde söz sahibi yapan şeylerin başında piyasa koşullarını iyi bilmesi ve yönetmesi gelmektedir (Cunningham, 1889: 200). III. Edward'ın yün tedarikine ve ticaretine ilişkin organizasyonu ve

regülasyonları aşağıdaki yer alan sayısal verilerden de anlaşılacağı gibi onun döneminde oldukça başarılı bir tablo sunmaktadır.

Tablo 1: 14-15. yüzyıllar arasında İngiltere'nin yün ve buna bağlı kumaş ihracatının gösterildiği tablo (Munro, 2003: 181-227; Munro, 2003: 228-324).

Yıllar	Yün çuvalı ihracatı (5 yıllık periyot)	Çuha kumaş ihracatı	Yün ve Kumaş toplamı
1326-1330	24,997.60		108,322.85
1331-1335	33,645.60		145,797.49
1336-1340	20,524.80		88,940.73
1341-1345	18,075.58		78,327.43
1346-1350	27,183.13	2,556	120,349.12
1351-1355	30,750.40	1,921	135,172.83
1356-1360	32,666.40	9,061	150,615.29
1361-1365	30,129.20	11,717	142,276.97
1366-1370	26,451.80	14,527	129,151.58
1371-1375	25,867.80	12,211	124,305.11
1376-1380	20,470.20	13,643	102,346.73
1381-1385	17,517.40	22,242	98,150.67
1386-1390	19,312.00	25,610	109,295.27
1391-1395	18,513.80	39,525	119,751.60
1396-1400	16,889.60	38,775	111,963.31

Tablodan da anlaşılacağı üzere özellikle III. Edward'ın iktidarda bulunduğu süre zarfında (1377'e kadar) yün üretim ve satışında büyük bir gelişme kaydedildiği anlaşılmaktadır. III. Edward'ın temel anlamda ticaret politikasının ana teması hem savaş masraflarını karşılamak hem de sarayın ve ülkedeki diğer soyluların ihtiyaçlarını finanse etmektir. Edward, Hammadde Nizamnamesi'nde de görüldüğü üzere tek bir şeye önem vermiştir. O da uluslararası ticaretin açık ve canlı tutulmasıdır. Uluslararası ticareti canlı tutabilecek tek şeyin ise "yün" olduğu anlaşılmaktadır (Oldland, 2019: 33-46).

Flanders kadırgaları periyodik olarak Venedik'ten yelken açıp İngiltere'yi ziyaret edererek Avrupa, İran ve Hint ürünlerini buraya taşımaktadır. Geri dönerken de İngiliz yünü alıp limandan ayrılmaktadır. Bu şekilde ülkeye giren her türden yabancı metalar, büyük İngiliz fuarlarına dağıtılmıştır. Flanders, İngiltere'nin Avrupa'daki en stratejik ticaret partneridir. Bundan dolayı Flanders ile İngiltere arasındaki olumlu ilişkiler her iki ülkenin refahı için de gerekli olmuştur. İngilizlerin kaliteli yününün eksikliği Flaman dokuma tezgâhlarını durdururken, Flanders pazarları İngiliz temel ürününe kapatıldığında İngiliz yün tedarikçileri iflas tehdidi yaşamaktaydı. (Power, 2010: 39-90). Avrupa'nın büyük tedarikçisi olarak nitelendirilen İspanyol yünü dahi İngiliz yünüyle karıştırılmadığı takdirde elde edilen kumaş kalitesiz olarak nitelendirilir. Bu sebeple İngiltere ve Flanders arasındaki bu vazgeçilmez yakın bağ, o dönemin şehirlerinde de vurgulandığı gibi taraflardan birinin müşteri

diğerinin ise kaliteli hammadde ihtiyacına dayanmaktadır.²

İngilizlerin giydikleri kabanlar İngiliz yününden yapılır ancak Flamanlar tarafından imal edilirdi. İngilizler ve Flamanlar arasındaki bu bağ, söz konusu süreçte herkes tarafından bilinen bir atasözüne de köken oluşturmuştur: Flamanlar İngilizlerden tilki postunu bir groata (4 penny değerinde eski İngiliz gümüş lirası) alırlar ve onlara kuyruğunu bir gueldereye (Hollanda para birimi) satarlar. Bu ticaret şekli öylesine kanıksanmış ve iki ülke arasında öylesine sistemli bir hal almıştır ki, bu alışveriş tipinin aksini düşünmek pek mümkün değildir (Power, 2010: 123).

1336 yılında İngiltere ve Flanders arasındaki ticaretin yasaklanması her iki ülkeye de ciddi manada zarar vermiştir. Öyle ki 1336'daki ekonomik bunalımın ikinci gerekçesi olarak bu yasak gösterilir. III. Edward'ın Fransa'yla olan savaşında Flaman yardımına ihtiyaç duyması İngiltere ve Flanders arasındaki dostane ilişkilerin yeniden kurulmasını sağlamıştır. Kral, çok geçmeden 1347'de İngiltere ve Flanders arasındaki ticaret yasağını kaldırmıştır (Trail, 1902: 336). Gelecek dört yıl içinde iki ülke arasındaki ticaret hızla gelişerek Ypres, Ghent ve Mechlin gibi Flanders şehirleri büyük bir refah sürecinin tadını çıkartmıştır. İngiliz yünü Flanders dokumacıları için o kadar vazgeçilmezdir ki İngiltere'nin koyduğu koşullar ne olursa olsun onu kabul etmek zorunda kalmışlardır (Nicholas, 2013: 181-185).

Fransa, İngiltere ve Flanders arasındaki bu ticari ilişkiyi bozarsa, III. Edward'ın savaş finansmanını yok edeceğini iyi bilmektedir. Bu amaçla 1347'de Flanders Kontu Louis, Fransa Kralı'nın isteği üzerine Flamanlı dokumacıları İngiliz ittifakından ayırmaya çabalamış ancak Flamanlı dokumacıların direnmesiyle bu çabası boşa çıkmıştır (Nicholas, 2013: 218-219).

III. Edward'ın yeni bir endüstri kurma girişiminin en iyi bilinen örneklerinden biri ise Flamanlı dokumacıların Norfolk'a göç etmesidir. Fransa kralı Philip'in sert tavrı, Flanderslı imalatçılar arasında büyük bir güvensizlik meydana getirmiştir. İngiliz krallarının zanaatkârlara karşı izlediği politika, bu zanaatkarları İngiltere'ye çekmiş olmalıdır. III. Edward, yeni endüstriye önemli ayrıcalıklar tanımıştır. Böylece bütün İngilizlere yerli ürün giymeleri dayatılmıştır. Kürk giyebilecek sınıf da sınırlanmıştır. Ayrıca adaya gelip yerleşen dokumacılar da tam koruma sözü verilmiştir. Evlerde kurulan imalathanelerdeki kumaşların ihracatı artış kaydederken, ham yün ithalatı düşmüştür (Cunningham, 1889: 202).

III. Edward'ın yaptığı tek atılım kumaş alanında değildir. 1368'de Delft'ten üç saat ustası getirterek onları Londra'ya yerleşmeye teşvik etmiştir. Bu İngilizlerin yavaş yavaş yüksek bir standarda ulaştırdıkları endüstrinin ilk adımı olarak nitelendirilebilir

² Şiire İngiltere'nin ticareti övülmektedir. Şiire göre İngiltere'nin büyüklüğünün temeli onun ticaretinde yatmaktaydı. Bu durumun devamı içinde denizlerdeki hâkimiyetini (İngiltere'nin Elizabeth dönemiyle birlikte denizler imparatorluğu haline gelme süreci ticaret ve genişleme politikalarına dayanıyordu) genişletmesi gerekiyordu. İngiltere'nin Avrupa ile özellikle yaptığı yün ticareti devletin gücünün temellerini oluşturuyordu. (Warner, 1926).

(Cunningham, 1889: 202). Kürklerin giyilmesiyle ilgili daha önceden alınan önlem, savurganlığı kontrol etmeyi amaçlayan kanunlardan sadece biridir ve tutumlu olmaya teşvik eden başka kanunlar da mevcuttur. III. Edward saltanatının erken dönemlerinde lüks yaşama karşı yasalar da tertip etmiştir. Daha sonraki bir kanunla da toplumun her sınıfının giyimini düzenleyerek İngiliz yününden yapılan kıyafetleri giymeleri hususunda bir takım yasal düzenlemeler yapmıştır (Cunningham, 1915: 308).

III. Edward döneminde yün ticaretini önemli kılan iki büyük olay olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki Kara Ölüm; ikincisi ise Fransa ile yapılan Yüzyıl Savaşları'dır. İngiltere, Kara Ölüm'ün yol açtığı ekonomik buhranı III. Edward'ın yün ticareti politikası sayesinde atlatabilmiştir. Diğer taraftan Fransa ile olan savaş için de gerekli olan mali ve hatta diplomatik desteği (Flaman örneğinde görüldüğü üzere) yine tekelinde tuttuğu yünü kullanarak sağlamıştır. Genel bir değerlendirmeye gidildiğinde, Kara Ölüm ortaya çıkmamış olsa ticaretteki gelişmelerin daha farklı olacağını varsaymak çok da yanlış bir yaklaşım olmayacaktır. Öte yandan III. Edward'ın yün politikası bu "büyük felaketten" etkilenmiş gibi görünmemektedir. Aksine vebadan ölen insan sayısının büyüklüğü tarımsal üretime duyulan ihtiyacı azaltırken, yün için yapılan mera hayvancılığının artışına yol açmıştır (Wickham, 2019: 357). Aşağıda yer alan tablo bu durumu özetlemektedir.

Tablo 2: 19 yıllık periyotlar halinde buğday, yün ve yan üretim endeksleri karşılaştırmaları olarak gümüş değerine göre gösterilmiştir (Slavin, 1987: 216).

Yıl	Buğday	Yün	Yan Üretim
1320-1339	100	100	100
1240-1359	88	98	97
1360-1379	99	96	89

Kara Ölüm sonrası her yerde olduğu gibi İngiltere'de de ortaya çıkan insan kıtlığı emek gücünü daha da değerli kılmıştır (Goff, 2019: 118). Bir çobanın binden fazla hayvana bakabildiği düşünüldüğünde fazla emek gücü istemeyen hayvancılığın salgın sonrası süreçte artık sadece kralın politikalarıyla değil doğal süreç içerisinde de yükselişe geçtiği ve İngiltere'nin yün endüstrisinin 1350-1362 yılları arasında ihracatını on kat (1.115 top yünden 10.812 top yüne çıkmıştır) artırdığı ifade edilmektedir (Byrne, 2004: 64). Bu dönemde yün fiyatlarının artmasındaki en belirgin neden ise Avrupa devletlerinden gelen talep artışıdır. Kara Ölüm'den sonra Edward'ın akılcı yün politikasıyla ada genelinden toplanan yünlerin hepsi Avrupa'ya ihraç edilmiştir. Sadece bir defasında toplamda 8-10 milyon civarında koyundan sağlanan 45 bin çuval yünün satılması sayesinde manoryal lordlar büyük gelir elde etmişlerdir (Horrox; Ormrod, 2006: 24).

Yünün İngiltere için her şey demek olduğu, vebadan sonra çocukların sıkça söylediği bir tekerlemeden de açıkça anlaşılmaktadır:

Mee, mee kara koyun

Var mı hiç yünün?"

Evet Efendim, Evet Efendim, üç dolu çanta.

Biri Efendi için, biri Hanım için,

Keçi yolunda ağlayan küçük çocuk için yok

(Daniel, 1997: 859).

İngiltere’de dönem insanının ekonomisini ve psikolojisini ortaya koyan bu tekerlemede ve kullanılan birçok deyişte yünden söz edilmektedir. Çünkü III. Edward’ın başarılı ticaret politikaları sayesinde yün genel anlamda ada halkı için en önemli geçim kaynaklarından birisi haline gelmiştir. Kara Ölüm sonrası yün fiyatlarındaki anlamlandırılmaz oynamaların açıklaması ise içeriden değil dışardan duyulan talebe bağlı olarak şekillenmiştir (Karaimamoğlu, 2020: 226).

Yüzyıl Savaşları 1337’de III. Edward’ın son Fransa kralının kız kardeşi olan annesinden ötürü Fransa tacında hak iddia etmesiyle başlamıştır. Bu iddia günümüzde her ne kadar samimiyetsiz gibi görünse de altında yatan gerçek nedenler büyük Flaman şehirlerini Fransa’nın kontrolünden kurtarmak, Norman korsanlara karşı mücadele etmek, denizlerin hâkimiyetini ele geçirmek ve Alman prensleriyle karşı ittifak oluşturarak Papalığın ve Fransa’nın ittifakına darbe vurmak şeklinde özetlenebilir (Trail, 1902: 14; Curry, 1993: 56; Burne, 2014: 279-280). Dolayısıyla ticaret söz konusu olduğunda Yüzyıl Savaşları göz ardı edilemez (Munro, 2015: 136-138). Yün sübvansiyonları, gemilerin tedariki, ticarete yabancı diplomasiye bağlı kalmak zorunda olunması, Fransa’nın tahribatı ve yıkımı yetenekli zanaatkarların kendi ülkelerinde ticaret yapamamaları gibi olumsuz etmenler ekonomik ilerleme üzerinde ciddi tehditler oluşturmuştur. Ancak, bütün bu olumsuz koşullara rağmen İngiltere ekonomisi bu süreçten kazanç elde ederek çıkmayı başarmıştır. Muhtemelen Flamanlar, kendi ülkelerinde iç karışıklık çıkmış olmasa ve İngiltere göreceli olarak daha güvenli bir yer olmasaydı III. Edward’ın davetini bu kadar kolay kabul etmezlerdi. Aynı nedenlerin İngiliz kumaş üretiminin yolunu açmış olması da mümkündür (Terry, 1914: 3-4).

Calais’in ele geçirilmesi (Ağustos 1347) ve ardından Dover Boğazı’ndaki korsanların yenilmesiyle, İngiltere savaşın olumsuz koşullarından bir dereceye kadar daha ağır basan ticari avantajlar elde etmiştir. Dış ticaretteki en büyük tehdit ise korsan saldırıları sebebiyle boğazın güvensiz oluşudur. Savaşla ticaretin risklerinin azalması ve İngiliz tüccarlarının kıta pazarlarına girişi nispeten güvenli bir şekilde sağlanmaya başlanmıştır. Diğer taraftan III. Edward’ın savaşı devam ettirmek için sürekli paraya ihtiyaç duymuş olması, ekonomik alanda büyük atılımlar yapmasına yol açmıştır. Gümrüklerin toplanmasıyla ilgili yasalar ülke kaynaklarında ciddi bir sorun oluştursa da avantajları büyük olan etkili bir organizasyon şeklinde değerlendirilebilir. Genel bir değerlendirme yapıldığında Yüzyıl Savaşları, doğal seyrinde uzun süre ertelenmiş olan ticari gelişmelere ivme kazandırmıştır (Terry, 1914: 3; Trail, 1902: 339).

Yün arzı sadece Edward’ın savaş finansmanının ana desteği değil, aynı zamanda diplomasisinin de temelini oluşturur. Brabant ve Flandra ile ittifak yapmak istediğinde Antwerp ve Bruges’de yün depoları kurulması sunabileceği en güçlü teşvik olarak ele alınabilir. Fakat, mali amaca ulaşmaya yönelik yünün sabit kontrolünü ele

geçirene kadar ihracatın kısıtlanması gerektiği gibi diplomatik amaç kapsamında değerlendirilebilecek uygulamalar da söz konusudur. Bu amaç için bir eşdeğeri ile pazarlık yapana kadar hammaddeyi elinde tutmak zorundadır. Buna karşın Fransız kralının amacı ise III. Edward’ın her iki politikasının da gerçekleşmesini engellemektir. Nottingham Meclisi toplanmadan birkaç hafta önce Norman ve İskoç korsanlarının Dover Boğazı’nı yağmalamaları, denizde bir güvenlik zafiyetine neden olmuştur. Öte yandan Flanders Kontu, Fransa kralı Philip’in de kışkırtmaları sonucunda Bruges’daki tüm İngiliz tüccarlarını tutuklatarak İngiliz yün arzı ile başlıca pazar arasındaki bağlantıyı kesmiştir. Bir yıldan uzun bir süre de Flanders ile İngiliz ticareti sekteye uğramış ve durma noktasına gelmiştir. Şüphesiz bu tikanıklıktan kaynaklı olarak hem İngiltere hem de Flanders ekonomileri büyük zarar görmüşlerdir (Unwin, 1918: 185).

Yün ticaretinin Yüzyıl Savaşları’nda oynadığı önemli rolü bir kez daha örneklendirmek gerekirse, yün ihracatını ve yabancı kumaş ithalatını yasaklayan 1337 Yasası’nın sonuçlarına bakılabilir. Bu süreçte limanlarda bir yıllık yün arzı hızla birikmiştir. III. Edward’ın savaş planı ise tümüyle bu yünden yüksek bir ihracat vergisinin alınmasına ve dış pazarda yüksek bir fiyat elde edilmesine bağlıdır. Yünün azami diplomatik ve mali sonuç sağlayacak şekilde elden çıkarılması için Brabant ve Flanders ile müzakereler devam ederken, yün ticaretinin istikrarlı bir biçimde durdurulabilmesi için de halkın ikna edilmesi gerekmektedir. 1337 Yasası bu iki hedefi birleştirmeyi amaçlamıştır. III. Edward ihracata uygulanan bu ambargoyu, vatansızlık için yaptığını iki yolla dışa vurmuştur. Bunlardan ilki; düşmanın dış ticaretinin başlıca kolunu cezalandırmak ve aynı zamanda yerli sanayiye teşvik etmektir. İkincisi ise yabancı kumaş üreticilerini İngiltere’ye yerleşmeye teşvik etmektir (Ashley, 1887: 13-85; Unwin: 187).

III. Edward’ın yün politikası, İngiliz şehirlerinin kaderlerini belirlemeye başlayan azımsanmayacak sayıda “saygın tacirler” ortaya çıkarmıştır. Bu grup öylesine zengin ve güçlü bir hale gelmiştir ki, anayasal bir tehdite dönüşmeye başladıkları aktarılmaktadır. Buna göre neredeyse mülkün dördüncü bir zümresi (ruhban sınıfı, asiller, avam) haline gelmişlerdir. Kral, bu yüzden onlara teamüllere aykırı şekilde Parlamento’dan izinsiz ruhsat vermeyi adet haline getirmiştir. III. Edward dönemine tanıklık etmiş olan ünlü İngiliz şair John Gower bu duruma hayıflanarak yüne ağıt yakmaktadır:

“Ey yün, asil hatun, sen tüccarların tanrıçasının sanatısın; onların hepsi sana hizmet etmek için hazır. Talihin ve değerle bazılarını yükseltir ve diğerlerini perişan edersin. Senin olduğun pazar hileden geçilmez. Ey yün senin yabancı topraklarda yaptıkların hakkında dilimizi tutamayız. Bütün ülkelerin tacirleri barışta ve savaşta senin peşinden büyük bir aşkla koşarlar. Sen dünyanın her yerinde el üstündesin ve doğduğun topraklar senin sayende büyük işler yapar. Bütün dünyaya karadan ve sudan taşınmana rağmen en zenginlere gidersin. İngiltere’de doğdun sen fakat derler ki, doğdun ama kötü büyütüldün (Gower, 1899: 280-281).”

İngiliz arşivleri, III. Edward’ın görünürlük kazandırdığı yün tacirlerinin zenginliklerinin anlatıldığı birçok

vasiyetle doludur. Londra ve Bristol'de bulunan kiliselerin önemli bir kısmında yüklü bağışlarda bulunmaları sebebiyle tacirlerin övüldüğü pirinç levhalar da yer almaktadır. Örneğin bunlardan birinde şu ifade yer almaktadır: William Grevel eşiyile birlikte Campden'de yatmaktadır “Londra'nın merhum hemşerisi ve bütün İngiltere yün tacirlerinin şerefi 1401'de öldü.” Bir başka yün tüccarına ait kayıta ise şu ifadeler yer verilmektedir: “Tanrı'ya şükrederim ve hep edeceğim, koyunlar ki velinimetim” (Power, 2010: 123-138).

Bu örnekler İngiliz toplumsal yapısında yeni ancak güçlü bir sınıfın bizzat III. Edward'ın ticaret politikası sayesinde ortaya çıktığını göstermektedir. Aynı zamanda Kral, acil malzeme ya da para ihtiyacı olduğunda herhangi bir vergiden daha hızlı şekilde “yün” satma yoluyla acil ihtiyacını gidermiştir. Bununla birlikte döneminin bütün olumsuz koşullarına rağmen (Kara Ölüm, Ekonomik Bunalım, Yüzyıl Savaşları) yün sayesinde hep bir çıkış yolu bulmayı başarmıştır. Tüm bu süreç toplu şekilde değerlendirildiğinde; III. Edward her ne nedenle olursa olsun İngiltere ekonomisini sistemli bir şekilde yün üzerinde yükseltmiştir. Bu adımları ardılları tarafından dâzenerek bir devlet politikasına dönüştürülmüş ve bu ada ülkesinin denizaşırı bölgelerde de etkili büyük bir güç olmasının yolunu açmıştır (Lipson, 1953: 50-60).

SONUÇ

Avrupa ve İngiltere'de 1315-1322 yılları arasında meydana gelen Büyük Kıtık on dördüncü yüzyılda yaşanacak olan bir dizi büyük ölçekli felaketlerin habercisidir. Açlık uzun yıllar boyunca milyonlarca insanın ölümüne neden olmuş ve on birinci ve on üçüncü yüzyıllarda yaşanan büyüme ve refah dönemlerinin de sonunu getirmiştir. Büyük Kıtık'tan sonra ekonomisi alt üst olan İngiltere toparlanma fırsatı bulamadan 1337'de Fransa ile Yüzyıl Savaşları'na girmiştir. Savaşın ağır vergileri de beraberinde getirmesi ve halkın bu vergileri ödeyemez hale gelmesi Avam Kamarası'nın savaşın devam etmemesi konusunda ısrarına neden olmuştur. İngiltere ve Avrupa'da yaşanan bu siyasi ve ekonomik buhranın şiddeti Kara Ölüm'le daha da artmıştır. Kara Ölüm sonrası ada hem nüfusunun hem de toprağa bağlı olan ticari gelirinin yarısından fazlasını kaybetmiştir. Ancak, İngiltere bu zorlu süreçte “yün” gibi büyük bir zenginliğin sağladığı avantaja sahiptir. İngiliz yünleri ticari bunalımı sonlandırırken ülke ekonomisini de canlandırmıştır.

Yün, Kara Ölüm sonrası nüfusun azalmasıyla değişen ticaretin en önemli emtiası haline gelmiştir. İngiliz yünü bu dönemde durma noktasına gelen uluslararası ticaretin canlanmasına da imkân sağlamıştır. İngiliz yünü daha önceki yüzyıllarda da ticari ürün olarak kullanılmaktadır ancak onu on dördüncü yüzyılda bu kadar öne çıkaran ve önemli kılan şey III. Edward'ın ticaret politikası olmuştur. Edward'ın ticaret politikası haleflerinin planlamalarından daha ilerici ilkelere sahiptir. Ticaret hacmini arttırmak için tüketicinin çıkarlarına ve belirli sınıfların iddialarına aldırış etmeden bu amaç doğrultusunda yasalar çıkartmıştır. Ülkenin özelliklerine uygun bir üretim geliştirmeye yönelik girişimlerde bulunmuş ve bunu

yaparken de yabancı tüccarlar ve zanaatkarları davet etmesi onun kozmopolit bir politika izlediğinin en önemli göstergesidir.

İngiliz yünü, Flandersli dokumacılar için vazgeçilmezdir. Bununla birlikte Flanders'de İngiliz tüccarları için önemli bir pazardır. Edward'ın Flanders üzerindeki politikası ise tamamen ticari ihtiyaçlardan doğan bir amaç gütmektedir. Bu durum 1360 Bretigny Antlaşması'nda da açıkça görülebilmektedir. Bu antlaşma ile III. Edward, Fransa krallığı üzerindeki talebinden tamamen vazgeçmiştir. Ancak, Edward bu iddiasından vazgeçerken İngiliz ticareti açısından önemli olan her şeyi güvence altına almayı göz ardı etmemiştir. Gaskonya ve Fransa'nın güney batısında İngiliz ticareti için gerekli olanın yarısı kadar olan bir bölgeyi elinde tutarken, Calais'de İngiliz malları için bir limanı ve pazarı da vardır. Dolayısıyla bu da bir dereceye kadar diğer ticaret alanlarına hizmet verme imkanını ortaya çıkarmıştır. Bu şartlar altında bakıldığında Edward, İngiliz ticareti için gerekli olan her şeyi antlaşmanın şartlarına koymuştur. O, böylece kendi kişisel çıkarından vazgeçerek (Fransa tacından) İngiliz ticaretinin güvenliğini gözetmiştir. III. Edward'ın politikasının asıl amacı ise, İngiliz ticaretinin gelişmesini sağlamak ve İngiliz tüketicisinin refahı için avantajlı bir ortam oluşturmak şeklinde açıklanabilir.

KAYNAKÇA

- Ashley, W. J. (1887), *The Early History of the English Woollen Industry*, Publications of the American Economic Association.
- Burne, A. H. (2014). *The Agincourt War: A Military History of the Hundred Years War from 1369 to 1453*, Yorkshire: Frontline Books.
- Byrne, J. B. (2004), *The Black Death*, Londra: Greenwood Press.
- Cunningham, W. (1889), "The Commercial Policy, of Edward III", *Transactions of the Royal Historical Society*, 4, 1997-220.
- Curry, A. (1993), *The Hundred Years War*, Londra: Macmillan Press.
- Daniel, A. M. (1997), "Kipling's Use of Verse and Prose in "Baa Baa, Black Sheep", *Studies in English Literature, 1500-1900*, 37:4, 857-875.
- Epstein S. A. (2009), *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası*, (Çev. Serap Işık), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Gelman, J. R. (1982), *The English Economy Following the Black Death*, Working Paper, No:80, Washington: Federal Trade Commission.
- Goff, J. (2019), *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, (Çev. Hanife Güven-Uğur Güven), Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Gower, J. (1899), "Mirour de L'Omme", *The Works of John Gower*, (edit. G. C. Macaulay). Londra.
- Horrox, R.; Ormrod, W. M. (2006), *A Social History of England, 1200–1500*, New York: Cambridge University Press.
- Karaimamoğlu, T. (2020), *Kara Ölüm Ve Büyük Britanya'ya Etkileri (1300-1400)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış doktora tezi, Mersin.
- Lipson, E. (1953), *A Short History of Wool and Its Manufacture: Mainly in England*, Cambridge: Harvard University Press.
- Lloyd, T. H. (2005), *The English Wool Trade in the Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Munro, J. (2015), "The Dual Crisis of the Late-Medieval Florentine Cloth Industry, c. 1300-1420," (edit. Angela Ling Huang ve Carsten Jahnke), *Textiles and the Medieval Economy: Production, Trade, and Consumption of Textiles, 8th–16th Centuries*, Oxford: Oxbow Books.
- Munro, J. H. (2003), "Medieval Woollens: The Western European Woollen Industries and their Struggles for International Markets, c. 1000–1500", (edit.: D. T. Jenkins), *The Cambridge History of Western Textiles, I*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Munro, J. H. (2003), "Medieval Woollens: Textiles, Textile Technology and Industrial Organisation, c. 800–1500", (edit.: D. T. Jenkins), *The Cambridge History of Western Textiles, C. I*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Nicholas, D. M. (2013), *Medieval Flanders*, New York-Londra: Routledge.
- Oldland, J. (2019), *The English Woollen Industry, c.1200-c.1560*, New York: Routledge.
- Ormrod, W. M. (1995), *Political Life in Medieval England 1300-1450*, Londra: Macmillan Press.
- Parliament Rolls, V.
- Pollard, A. F. (1920). *The Evolution of Parliament*, Londra: Longmans, Green and Company.
- Power, E. (2010), "The Wool Trade in the Fifteenth Century", (edit.: Eileen Power ve M.M. Postan) *Studies in English Trade in the 15th Century*, Londra-New York: Routledge
- Power, E. E. (2000), *Medieval People*, New York: Dover Publications.
- Public Record Office Statutes, 25 Edward III, I.
- Rose, S. (2020), *The Wealth of England: The Medieval Wool Trade and Its Political Importance 1100-1600*, Oxford: Oxbow Books, Limited.
- Slavin, A. J. (1987), *The Tudor Age and Beyond: England from the Black Death to the End of the Age of Elizabeth*, Malabar/Florida: Robert E. Krieger Publishing Co.
- Terry, S. B. (1914), *The Financing of the Hundred Years' War 1337-1360*, Londra: Constable & Co. Ltd.
- Trail, H. D. (1902), *Social England*, Londra: Cassel and Company Limited.
- Unwin, George (1918), *Finance and Trade Under Edward III*, Londra: Manchester University Press.
- Warner, G. F. (1926), *The Libelle of Englyshe Polycye: A Poem on the Use of Sea-power, 1436*, Oxford: Clarendon Press.
- Wickham, C. (2019), *Ortaçağ'da Avrupa*, (Çev. Nilüfer Epçeli), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Yavaş, H. (2021), "Orta Çağ'da Sistersiyen Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Selçuk Ün. Sos. Bil. Ens. Der.* 46, 58-73.

EXTENDED ABSTRACT

The development of trade in England in the 14th century and the detailed organizational system it revealed are of great interest. Despite the negativities caused by the Black Death and the Hundred Years Wars, Edward's III encouragement to the manufacture of wool was the first step in the growth of English industry. Edward's wool policy guided both his political and military policy. Edward analyzed the wool raw material of his country very well and, according to the conditions of his time, put trade on the basis of his management. While this situation increased wealth in England, it also revealed the strengthening of the Lords of the Manor. Although the lack of manpower after the Black Death affected agriculture deeply, the development of animal husbandry made Edward's wool policy even more systematized. The King of England, who managed to turn the negative conditions he was in into an advantage, was aware that the most valuable thing in his hands was "wool". Edward's business acumen not only ensured the prosperity of his time, but also laid the foundation for Britain's overseas imperial trade for centuries to come.

In England, it was first discovered by the clergy and lords in the eleventh century that wool was an advantageous commodity. In the thirteenth century, "wool" began to take its place in trade as a new source of national wealth. Wool was a natural product, and it opened a very profitable door to be taken from sheep and transferred to humans without requiring much labor. Over time he enriched the clergy and lords who had large herds of sheep. With revenues from the wool of the large Cistercian abbey churches in Yorkshire and elsewhere, they finance expenditures and architectural projects that benefit local economies.

Edward I was the first English king to realize that this source of national wealth made a profitable profit. By obtaining a customs clearance from Parliament in 1275, he set out to establish a regular method for making use of this important part of national resources. With the tax it brought to foreign wool merchants, it provided a significant gain to the treasury. The name that made wool the greatest economic power of England and established a deep-rooted state policy in this regard was Edward III.

It can be said that there were two major events that made the wool trade important during the reign of Edward III. The first was the "Black Death, and the other was the Hundred Years' War with France." England was able to overcome the economic depression caused by the Black Death thanks to the wool trade policy of Edward III. On the other hand, he provided the necessary financial and even diplomatic support during the war with France (as seen in the Flemish example) by using the wool at his disposal. At first glance, it would not be wrong to assume that the developments in trade would have been different had the Black Death not occurred. On the other hand, the wool policy of Edward III did not seem to have been affected by this "great disaster". On the contrary, the size of the number of people who died from the plague decreased the need for agricultural production and caused an increase in pasture livestock for wool.

The human scarcity that emerged in England after the Black Death, as everywhere else, made the labor force even more valuable. Considering that a shepherd can take care of more than a thousand animals, it is known that animal husbandry, which does not require much labor, started to rise not only with the policies of the king but also with the natural process in the post-epidemic period, and the wool industry of England increased its exports tenfold between 1350 and 1362. The most obvious reason for the increase in wool prices in this period is the increase in demand from European states. After the Black Death, with Edward's rational wool policy, all the wool collected from across the Island was exported to Europe. Thanks to the sale of 45 thousand sacks of wool, which was obtained from 8-10 million sheep in total, only once, the lords of the manorial made a great income.

Hundred Years' Wars began in 1337 when Edward claimed the kingdom because of his mother, who was the sister of the last French king. This claim may seem insincere today, but the real reason behind the claim was to liberate the great Flemish cities from the control of France, to fight against the Norman pirates and to seize the domination of the seas, to strike a blow to the alliance of the Papacy and France by forming a counter-alliance with the German princes. So when it comes to trade, the Hundred Years' War could not be ignored. Subsidies for wool, the supply of ships, the reliance on foreign diplomacy in trade, the devastation and destruction of France posed serious threats to economic progress, as skilled craftsmen could not trade in their own country. However, despite all these negative conditions, the English economy was profitable. Probably the Flemish would have won III if it had not been for civil unrest in their own country and England had not been a relatively safe place. They wouldn't have accepted Edward's invitation so easily. It is possible that the same reasons paved the way for English cloth production.

The Great Famine of 1315-1317 in Europe and England heralded a series of large-scale disasters in the fourteenth century. Hunger caused millions of deaths over many years and marked the end of periods of growth and prosperity in the 11th and 13th centuries. England, whose economy had collapsed after the Great Famine, entered the Hundred Years War with France in 1337 before it had a chance to recover. The war caused heavy taxes and the inability of the people to pay these taxes caused the House of Commons to insist that the war not continue. The severity of this political and economic depression in England and Europe increased upon the Black Death. After the Black Death, the Island lost more than half of both its population and its land-bound trade. However, England had the advantage of great wealth such as "wool" in this difficult process. While English wool was ending the commercial crisis, it was also reviving the country's economy.

BALKAN SAVAŞLARI ÖNCESİNDE KARADAĞ'IN OSMANLI DEVLETİ ALEYHİNDEKİ FAALİYETLERİ: OSMANLI FİRARİLERİNİ DESTEKLEMESİ (1911-1912)

Yaşar ARSLANYÜREK^{1*}

¹Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

*yasararslanyurek@gmail.com

+ORCID: 0000-0002-3108-9306

Öz–Karadağ'da ilk Osmanlı idaresi Fatih döneminde oluşturuldu. Bölgede Osmanlı idaresi uzun süre devam etti. 1878'de Berlin Kongresi'nde Karadağ, bağımsız bir devlet oldu. Bu dönemden itibaren Karadağ, topraklarını genişletmeye başladı. Karadağ'ın bu politikasından dolayı Müslüman halk, bölgeyi terk etmek zorunda kaldı. XIX. yüzyıl ile birlikte Osmanlı Devleti'nde çeşitli isyanlar meydana gelmeye başladı. Bu isyanlar Osmanlı'nın Balkanlardaki etkisini zayıflattı. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'ne karşı çeşitli faaliyetler içerisinde bulunanlar çoğunlukla Karadağ'a firar ettiler. Osmanlı Devleti'ne isyan eden kişiler Karadağ tarafından çeşitli şekillerde destek gördü. Firariler ve bazı Karadağlılar tarafından Osmanlı sınırlarına birçok saldırı düzenlendi. Bu dönemde Karadağ, Osmanlı Devleti'nin dostuymuş gibi görünmeye çalışsa da Osmanlı Devleti'nin aleyhine çalıştı. Hersek İsyanı'nda ve Malisor Ayaklanmaları gibi olaylarda Karadağ'ın asilere destekleri devam etti. Bu dönemde Rusya gibi devletler de Karadağ'ı, çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti aleyhine teşvik etti. Osmanlı Devleti'nde özellikle de Balkanlarda gerçekleştirilen firar olayları, I. Balkan Savaşı'nın çıkmasından hemen önce yoğunlaşmaya başladı ve daha sonra savaş sırasında da Osmanlı Devleti'nin uğraştığı konulardan biri haline geldi. Çalışmada Balkan Savaşları öncesinde Karadağ'ın Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetlerini ortaya koymak ve firarilerin Karadağ tarafından nasıl desteklendiklerini belirlemek hedeflenmiştir. Aynı zamanda bu tür faaliyetlerin Osmanlı Devleti ile Karadağ arasındaki ilişkiler açısından ne gibi sonuçlarının olduğunu ortaya koymak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler– Osmanlı, Balkan, Karadağ, İsyan, Firar.

MONTENEGRO'S ACTIVITIES AGAINST THE OTTOMAN STATE BEFORE THE BALKAN WARS: SUPPORTING THE OTTOMAN DESERTERS (1911-1912)

189

Abstract – The first Ottoman administration in Montenegro was created during the reign of Fatih. Ottoman rule in the region continued for a long time. Montenegro became an independent state at the Congress of Berlin in 1878. From this period, Montenegro began to expand its territory. Due to this policy of Montenegro, the Muslim people had to leave the region. With the XIX. century, various rebellions began to occur in the Ottoman Empire. These rebellions weakened the influence of the Ottomans in the Balkans. Since the middle of the nineteenth century, those who were involved in various activities against the Ottoman Empire mostly escaped to Montenegro. Those who rebelled against the Ottoman Empire were supported by Montenegro in various ways. Many attacks were carried out on the Ottoman borders by deserters and some Montenegrins. In this period, although Montenegro seemed to be a friend of the Ottoman Empire, it worked against the Ottoman Empire. Montenegro's support to the rebels continued in the Herzegovina Revolt and the Malisor Revolts. In this period, states such as Russia encouraged Montenegro against the Ottoman Empire for their interests. The desertion events in the Ottoman Empire, especially in the Balkans, started to intensify just before the start of the Balkan Wars and were among the issues that the Ottoman Empire dealt with during the war. In this study, it is aimed to reveal the activities of Montenegro against the Ottoman Empire before the Balkan Wars and to determine how the fugitives were supported by Montenegro. At the same time, it is aimed to reveal the consequences of such activities in terms of relations between the Ottoman Empire and Montenegro.

Keywords – Ottoman, Balkan, Montenegro, Rebellion, Escape.

GİRİŞ

Karadağ, Balkanların batısında yer almaktadır. Osmanlı Devleti tarafından bölgede ilk idare Fatih Sultan Mehmed döneminin sonlarına doğru oluşturuldu. Daha sonraki yıllarda burası, İşkodra sancağının bir parçası haline getirildi. Karadağ'ın, Osmanlı Devleti'ndeki idaresi, arada bazı sıkıntılar olmakla birlikte, uzun süre devam etti. Ancak daha sonra bölgede Osmanlı Devleti'nin gücünün azalmasıyla bazı ayaklanmalar ortaya çıktı. 1878'de Berlin Kongresi'nde Karadağ, bağımsız bir devlet oldu. Bunun üzerine Müslüman halk, bölgeyi terk etmek zorunda kaldı. Karadağ, topraklarını bu süreçten sonra genişletmeye başladı ve I. Balkan Savaşı'ndan sonra da genişleme politikası devam etti (Moačanin, 2001: 384). Bu politika sadece Karadağ tarafından uygulanmadı. Yunanistan da söz konusu devletlerden biriydi. Bu politikayı devam ettiren Balkanlardaki devletler, olası bir savaş durumunda genellikle tarafsız olmayı seçtiler.

Yunanistan'ın, Osmanlı Devleti toprakları üzerinde genişleme faaliyetleri nedeniyle meydana gelen 1897 Türk-Yunan Savaşı'nda Sırbistan, Bulgaristan, Karadağ ve Rusya'nın tarafsız kalacakları anlaşılmıştı (Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1981: 7). Osmanlı tabiiyetinde bulunan Balkanlardaki çeşitli devletler, Osmanlı Devleti'ni yalnız bırakmak için her türlü faaliyetin içinde bulunuyorlardı.

Osmanlı Devleti, özellikle de XIX. yüzyıldan itibaren birçok cephede savaş verirken sınırları içinde de çeşitli nedenlerle ortaya çıkan isyanlarla mücadele etmek zorunda kaldı. Bu mücadele bazen savaşlar olarak tezahür etti ki bunlardan biri de Balkan Savaşları idi.

Osmanlı Devleti, meydana gelen savaşlar nedeniyle özellikle de son dönemlerinde gittikçe artan insan gücü eksikliğiyle karşılaşmaya başladı. Çünkü sınırlı insan kaynağını zorlayan ve savaş için halkın seferber edilmesine engel olan birçok olumsuz faktör bulunuyordu ve bunların başında firariler sorunu gelmekteydi. Bunun yanında savaşta hastalıklar nedeniyle birçok askerin ölmesi ve hatta hastalıktan dolayı hayatlarını kaybedenlerin yaralanma sonucu şehit olanlardan daha çok olması, firariler sorununu daha da hayati bir noktaya ulaştırmıştı (Yaşar, 2016: 7).

Firariler sorunu özellikle de Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde meydana gelen bazı savaşlarda kendini gösterdi. Balkan Savaşlarının öncesinde, savaş henüz patlak vermeden benzer durumlar görüldü. Osmanlı Devleti'nin karşısında yer alan devletler zaman zaman bu tür firar olaylarını destekledi. Bu devletlerden biri de Karadağ Devleti idi.¹

Hersek'te meydana gelen isyanlara Karadağ'ın öteden beri yardımları bulunuyordu. Bu bağlamda Hersek'te

meydana gelen isyanlar, Karadağ'dan gelen yardımlardan dolayı devam etti. Bu nedenle 1858 tarihinde savaş başladı. 1861 tarihindeki Luka Vukaloviç liderliğinde meydana gelen Hersek İsyanı'nda yine Karadağ'ın yardımları bulunuyordu (Darkot, 1977: 226-227). Hersek'te meydana gelen isyanlara Karadağ'ın yardımları daha sonraki tarihlerde devam etti. 1875 Hersek İsyanı'nda da Karadağ ve Sırbistan'ın teşvik ve tahrikleri etkili oldu. Karadağ ve Sırbistan'dan gelen gönüllüler, söz konusu isyana katıldılar (Gümüş ve Yüksel, 2020: 34). Dahası bu dönemde isyan eden kişilerden bir kısmı Karadağ'a firar etti. Karadağ Prensi, Rusya'nın İstanbul elçisinin aracılığı ile bu firarilerin Hersek'e dönmesini sağladı. Bu firariler, zafer kazanmış bir tavır ile memleketlerine geri döndüler ve halkı isyan ettirmek için tekrar faaliyetlere giriştiler. Üzerlerine gönderilen Osmanlı kuvvetlerini de katlettiler (Darkot, 1977: 227). İsyanın bu derece genişlemesinin arkasında daha önceki isyanların çoğunda olduğu gibi Karadağ bulunuyordu.

1910'dan itibaren süregelen isyanlar nedeniyle Balkanlarda devlet yönetimi ve otoritesi zayıfladı. 1911 ve 1912 yıllarındaki Arnavut ayaklanmalarında yine Karadağlıların önemli rolleri bulunuyordu (Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1984: 10, 21). Arnavutluk ayaklanmalarında öteden beri Karadağ'ın yanı sıra İtalya, Sırbistan ve Yunanistan'ın, Osmanlı Devleti aleyhindeki propagandaları etkili olmuştu (Danışmend, 1972: 382). Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Karadağ'a karşı aldığı tedbirlerin ortadan kaldırılması amacıyla faaliyet yürüten ülkelerden biri de Fransa'ydı (Darkot, 1977: 227).

Rusya, bölgedeki Hıristiyanlar ve Slavlar üzerinde etkisini artırmak ve İtalya ile aralarında yapılmış olan anlaşma gereği 24 Mayıs 1911'de Karadağ'ın Osmanlı Devleti aleyhindeki söz konusu eylemlerinin asılsız olduğunu ileri sürerek, Karadağ'a karşı Osmanlı Devleti'ni, aldığı tedbirlerden vaz geçirmeye çalıştı (Bayur, 1991: 36-37). Balkan Savaşları öncesinde, Çetine, Podgoriça, Nikşik ve Kolaşin tümen merkezlerinde Karadağ ordusu eğitildi ve bu eğitim, Purtopof isimli bir Rus Generali tarafından denetlendi. Bu eğitimin yanı sıra Karadağ'a, Rusya tarafından önemli miktarda maddi destek de sağlandı (Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1984: 39; Zeyrek, 2012: 285; Darkot, 1977: 227).² Ayrıca bu dönemde Karadağ ordusu içerisinde özellikle de topçu sınıfı içinde birçok Rus askeri de bulunuyordu. (Çelik, 2019: 123). Bu tür faaliyetlerle Rusya, Karadağ'ın Osmanlı Devleti aleyhindeki çeşitli faaliyetlerini doğrudan veya dolaylı olarak korudu ve destekledi.

Rusya'nın Karadağ'ı desteklemesinin ve bu bağlamda Balkanlarda takip ettiği politikanın üç amacı bulunuyordu. Bunlardan birincisi Balkan devletleri vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ni sürekli olarak bunalım içinde tutmaktı. İkinci amaç, Balkanlardaki Slav devletlerini kendi nüfuzu altına almak ve böylece Boğazlara doğru bir yol açmaktı. Üçüncü amaç ise yine

¹ Karadağ'ın Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetleri ile ilgili olarak Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih Araştırma Strateji Enstitüsü (ATASE) Arşivi'nde, Balkan Harbi Klasörü'nde bir ön inceleme yapıldıysa da bu konuda bir bilgiye rastlanmamıştır.

² Geniş bilgi için bk. Bayur, 1991: 36-37.

Balkanlardaki devletlerden faydalanarak Avusturya-Macaristan'ın Balkanlarda yayılmasına engel olma (Karal, 1999: 288). Bu çerçevede Rusya'nın, Balkanlarda kullandığı devletlerden birisi de Karadağ olmuştur.

Karadağ bu dönemde sadece Rusya'nın istediklerini yapmakla kalmadı, aynı zamanda 1912'de Trablusgarp'ta İtalya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin durumunu zayıflatmak amacıyla Arnavutların, Osmanlı Devleti aleyhine isyan etmeleri için elinden geleni yaptı. Bu sürede Karadağ, her türlü desteği sağladı (Bayur, 1991: 261). Karadağ'ın, İtalya adına gerçekleştirdiği bu tür faaliyetler de kendisinin bu dönemde Osmanlı Devleti'nin karşısında yer alan birçok unsurla ittifak halinde olduğunun göstergesidir.

Bu çalışmada, 1911 tarihinde Balkan Savaşları öncesinde Karadağ'ın Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetleri ele alındı. Bunun yanında yine Karadağ'ın Osmanlı firarilerini desteklemesi konusu da çalışmaya dâhil edildi. Bu dönemde Karadağ, Osmanlı Devleti ile dostmuş gibi görünüyordu. Ancak Osmanlı Devleti aleyhine Karadağ'ın uygulamalarına bakıldığında durumun böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Karadağ'ın faaliyetleri sonucunda Osmanlı Devleti'nin hem Malisor Ayaklanması sırasında hem de kendisine karşı faaliyet gösteren firariler konusunda zor durumda kaldığı tespit edilebilmektedir. Ayrıca bu tür tutumların, Osmanlı Devleti ile Karadağ arasındaki ilişkiler üzerindeki yıkıcı etkilerinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Her ne kadar firariler konusuyla ilgili çeşitli çalışmalar mevcutsa da Karadağ'ın Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetleri ve bu firarilerin desteklenmesi konusunda doğrudan bir çalışma yoktur. Bundan hareketle bu çalışmanın söz konusu eksikliği kapatacağı düşünülmektedir.

1. Karadağ'ın Malisor Ayaklanmalarındaki Etkisi

Karadağ, Balkan devletleri arasında en küçük olanıydı. Balkanlarda kendisine bağlı köy ve kasabaların sayısını çoğaltmak amacıyla faaliyetlere başlamıştı (Karal, 1999: 288). Karadağ'ın topraklarını genişletme politikası çerçevesinde bölgede meydana gelen her türlü olay, bir araç olarak kullanıldı. Bunlardan biri de Malisorlar ile Osmanlı Devleti arasında meydana gelen gerginliği.

Arnavutça'da Malisor, Dağlı manasına gelmektedir. Malisorların yaşadıkları bölgeler oldukça dağlık olduğu için bu kişilere Dağlılar da deniyordu. Malisorlar, Osmanlı-Karadağ sınırı boyunca yerleşen ve yarı özerk statüde yaşayan bir halktı. Osmanlı Devleti'ne sadık kalmak şartı ile II. Abdülhamid, Malisorlara özel bir statü tanımişti. İttihat ve Terakki hükümetinin bu statüyü değiştirme gayretleri, bölgede gerginliğe neden oldu. Bundan dolayı üzerlerine askerî kuvvetler gönderildi. Karadağ da gergin olan bu durumdan faydalanmaya çalıştı. Kral Nikola, Karadağ topraklarını genişletmek

istiyordu. Bu nedenle bölgede isyan eden kişiler, Karadağ tarafından korunuyor, barındırılıyor ve silahlandırılıyordu (Bello, 2009: IV, 1).

Karadağ Devleti'nin, firar eden Malisorları açıktan açığa desteklemesi, bu devlet ile olan siyasi ilişkilerin gerginleşmesine ve sınır olaylarının da devam etmesine neden oldu (Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1984: 5). Hatta bu gerginlik o kadar arttı ki 1911 tarihinde ortaya çıkan Malisor isyanı, Osmanlı Devleti ile Karadağ'ı savaşın eşiğine getirdi. Bu sorun nedeniyle Avrupa diplomasisi ciddi endişe içerisine girdi (Çelik, 2019: 101).

Şubat 1911'de kaçak yollardan 20.000'den fazla otomatik silah İtalya'dan satın alınarak, Draç yoluyla Arnavutluk'a sokuldu. Birçok sivil ve askeri memur tarafından bu silahlar Malisorlara dağıtıldı. Katolik papazlar bu konuda öncülük ettiler. Bu arada birçok kilise de silah deposu haline getirildi (BOA, HR.SYS. 141 – 3: 2).

Mart 1911'de İşkodra'nın Merdita bölgesindeki, Tuz mntıkasında Katolik Arnavutlardan olan Malisorlar tarafından gerçekleştirilen büyük bir ayaklanma meydana geldi. Bu ayaklanma daha sonra Malisya'ya yayıldı. Bu ayaklanmada da Karadağ Devleti isyancılara, silah kaçakçılığına izin vermek ve asileri gerektiğinde korumak gibi her türlü desteği sağladı (Bayur, 1991: 35; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1984: 11).

Malisor Sorunu'na dahil olan devletlerden birisi de Avusturya'ydı. Avusturya bu sorun dolayısıyla Osmanlı Devleti'nden meselenin bir an önce Malisorlar ile anlaşarak çözülmesi için başvuruda bulunmuştu. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin Karadağ ile savaşmasının bir fayda sağlamayacağı da Avusturya tarafından ifade edildi. Hâlbuki bu dönemde Malisorlarla anlaşmak için gereken herşey yapılmıştı. Bununla beraber Malisorlar gördükleri teşvik ve tahrikten dolayı memleketlerine dönmeyerek faaliyetlerine devam ettiler. Bu tür faaliyetlerden hareketle Avusturya'nın, Malisorlar ile Karadağ arasındaki bağlantıyı kesmek istediği anlaşılmaktadır (Tanin, 1050: 1). Avusturya'nın bu çabasına karşın Karadağ, Malisorlara her türlü desteği vermeye devam etti.

Malisor ayaklanması sırasında Tuz mntıkası birkaç kez el değiştirdi. İsyancı Arnavutlar, Türk askerleri tarafından sıkıştırılınca Karadağ'a kaçtılar. Fırsat bulduklarında da bazen Karadağlı çetelerle birlikte Osmanlı topraklarına saldırdılar. Karadağ, isyancılara bu tür desteğini daima sürdürdü. Ancak iş ciddiye bindiğinde sürekli olarak suçsuz olduğunu ileri sürdü. Daha sonraki Arnavut ayaklanmalarında da Karadağ bu tür desteklerini devam ettirdi (Bayur, 1991: 36). Karadağ'a firar eden Arnavutlar ile onlara katılan Malisorlar, Tuz ve Kastrati bölgelerini fena halde sıkıştırdılar. Karadağ hükümeti ise bütün kış boyunca firarileri memleketinde besledi. Daha sonra da bu firarilerin ellerine birer silah vererek, onları Osmanlı

Devleti'ne karşı kıskırttı. Dahası bir kısım asker ile birçok dağlıları da bunlara kattı (Serevet-i Fünûn, 1037: 506).

Malisorların ayaklanması sonucunda Osmanlı Devleti tarafından kendilerine verilen ayrıcalıklar, Karadağ tarafından bir kazanım olarak görüldü. Bu düşünce Karadağ Devleti'nin resmi gazetesinde de açıkça ifade edildi. Bu şekilde Karadağ hükümeti, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmayı kendileri açısından bir başarı saydı (Bayur, 1991: 44).

Karadağ, Osmanlı Devleti'nin Malisor sorunu ile uğraşmasından faydalanarak, 11 Temmuz 1911'de Kolaşini Bala'da askeri hazırlıklar yapmaya başladı. Bu anlamda bölgeye cephaneye ve toplar yığıldı (Çelik, 2019: 136). Karadağ'ın, Osmanlı Devleti aleyhinde çeşitli faaliyetler göstermesi ve Osmanlı firarilerini desteklemesi, söz konusu iki devletin ilişkilerinin gerginleşmesinin ve bir savaş ortamının meydana gelmesinin sebebiydi. Karadağ'ın yapmış olduğu askeri hazırlıklar, bu savaş ortamının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı Devleti, 1911 yılında bir taraftan Trablusgarp Savaşı ile diğer taraftan da Arnavutların isyanları ile uğraşıyordu. Bu olaylar devam ederken Mayıs 1912'de Kuzey Arnavutluk'ta yine Malisorlar ayaklandılar. Bu ayaklanmada da Karadağ, sürekli olarak isyancı Arnavutları destekleyerek Türk birliklerini yıpratma ve dağıtma taktiğini kullandı. Karadağ hem bu tür uygulamaları yapıyor hem de sınır sorunlarının çözümünü konusunu ileri sürüyordu. Bu süreçte Osmanlı Devleti, zaman kazanmak ve bir savaşa meydan vermemek için mücadeleye ediyordu. Buna karşın Karadağ ise Osmanlı Devleti'ni savaşa zorluyordu ve olası bir savaşın sorumluluğunu da yine Osmanlı Devleti'ne yüklemeye çalışıyordu. Karadağ Osmanlı sınırlarına saldırmadan kısa bir süre önce bu tür faaliyetlerde bulunurken, Osmanlı hükümetinin bu konuda tam bir bilgisi ve kararı bulunmuyordu. Zira Osmanlı askerî birimleri, konuyla ilgili herhangi bir hazırlık yapmamıştı (Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1984: 14, 39). Bu sırada isyan eden Malisorların önemli bir kısmı yine Karadağ'a firar etmişti (BOA., MV., 167-28: 1).

21-22 Ağustos 1912 tarihinde gönderilen belgeye göre Karadağ hükümeti 5.000 kadar silahlı Malisorlara ücretsiz olarak dağıttı. Malisorlar, topluluklar halinde Karadağ'a silahsız olarak gittiler ve oradan silahlanarak döndüler. Bu durum Türk yetkililerce de görüldü. Bu dönemde eşkıya, Karadağlı subayların idaresinde bulunuyordu. Ayrıca eşkıya arasında dörtte bir oranında Karadağlı mevcuttu. Karadağ hükümeti tarafından General Yanko Voukotitch vasıtasıyla eşkıyanın erzak ve cephanesi karşılandığı gibi eşkıyaya emir ve talimat da yine aynı kişi aracılığıyla veriliyordu (Osmanlı Belgelerinde Balkan Savaşları, 2013, I: 99).

29 Temmuz 1912'de Malisorlar, Osmanlı karakollarına Karadağlıların yardımlarıyla saldırdılar. Bu saldırıdan

hemen önce Karadağlı ajanlar, buradaki bölüğün askerlerine gizli bir şekilde olumsuz propaganda faaliyetlerinde bulundular. Bu propaganda faaliyetleri neticesinde buradaki birçok asker, savaştan Tuz ve Gosina taraflarına çekildi. Tuz bölgesi komutanı, Deçiç arkasında toplanan Malisorlara karşı 9 Eylül'de taarruza geçti. Söz konusu çarpışmalar her ne kadar görünürde Malisorlara karşı yapılmışsa da aslında tamamen Karadağlıların bu konuda rolleri bulunuyordu. Malisorlar daha sonra 13 Eylül'de Planiça'ya saldırdılar. Malisorlara yardım amacıyla Karadağlılar bu saldırıya da katıldılar. Bu saldırı 15 Eylül'e kadar devam ettiyse de başarı sağlanamadı. Bu muharebeler sırasında firar eden bazı askerler vardı. Firar eden askerlerin çoğu gayrimüslimdi. Askerlerin geri çekilmesinde ve yaşanan yenilgide bu firarilerin etkisi büyüktü. Bununla birlikte bu muharebelerde Malisorların ve Karadağlıların kayıpları daha çoktu. Karadağ ile savaş başlayıncaya kadar neredeyse her gün taciz ateşleri devam etti (Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1984: 65-67).

2. Osmanlı Firarileri ve Karadağ'ın Balkan Savaşlarına Kadar Osmanlı Devleti Aleyhindeki Faaliyetleri

I. Balkan Savaşı sırasında Osmanlı Devleti; Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ'a karşı savaşmak zorunda kaldı. Dolayısıyla bu devletler Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirilen eylemlere bizzat katılmaktan geri durmadılar. Karadağ da bahsedilen faaliyetler içerisinde yer alan devletlerden birisiydi. Karadağ'ın bu tür faaliyetleri, I. Balkan Savaşı başlamadan önce de söz konusuydu. Nitekim çeşitli nedenlerle Osmanlı Devleti'nden firar eden kişilerin önemli bir kısmı Karadağ'a firar etmişti.

Karadağ'a firar eden gayrimüslimlerin geri dönmeyecekleri düşünülüyordu. Firariler ise Karadağ hükümeti tarafından teşvik ediliyordu. Sergilenen bu tutum, bölgedeki gayrimüslim halkı benzer şekilde cesaretlendirmişti (BOA., BEO, 3815 – 286096: 2). Karadağlılar açık bir şekilde Türklere düşmanca tavır takınıyorlardı. 1910 yılında Karadağ'a 1.000 Arnavut firar etti. Bu firarilerin iskân ve iaşeleri için 75.000 Franklık bir tahsisat gerçekleştirildi. Karadağ'daki son Müslüman mültecilerin Karadağ'ı terk ettikleri gün, Katolik Arnavut firarileri de Karadağ sınırını geçtiler. Bu durum oldukça düşündürücüydü. Karadağ'a firar eden kişiler, bazen Karadağ memurlarının sevk ve idaresi altında birer askerî tabur gibi toplanıyorlardı. Bu firarilerin çoğu Karadağ'da ellerinde hançerler, Revolver silahlar ve Martini tüfeklerle şehirlerde serbestçe dolaşıyorlardı (Serevet-i Fünûn, 1038: 550).

Karadağ'a firar hadisesine karşı Osmanlı Devleti de tedbirler almaktaydı. Karadağ'a firar eden ve pişman olarak memleketlerine geri dönen Arnavutlar hakkında yapılacak işlemin araştırılarak bildirilmesi istenmişti. Bu konuyla ilgili gelen telgrafta, bahsi geçen isimlerden Hacı Salih ve Adem Halil'e 3 ay, Besim Selim'e 5 gün hapis cezası verilmesi, Süleyman ve Bayram ile Avris Bekot'un

idam ile cezalandırılmaları, bir diğ erinin de müebbet kürek cezasına mahkum edilmesi uygun görüldü. Söz konusu cezaların Divan-ı Harp'ten araştırılarak bildirilmesi gerektiği ifade edildi. Firar eden kişilerin firar suçu dışında farklı suçlarının da bulunması, kişilere verilen cezaların da farklı olduğunu göstermektedir (BOA., DH.SYS., 134 – 11: 15). Firar eden kişilerin kaçacak yer olarak Karadağ'ı seçmeleri, söz konusu ülkenin bu firarilere müspet bakışının da bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Vali ve Komutan Ferik Bedri Paşa tarafından İşkodra Vilayetinden 11 Ocak 1911 tarihinde gönderilen bir şifrede, Karadağ hükümetinin, görünüşte Karadağ'da bulunan firari Osmanlı askerlerinden şikâyetçi olduğu, ancak gerçekte bu kişilerin iaşesini temin ederek onları himaye ettiği konusuna değ inilmekteydi. Ayrıca Bedri Paşa, Kral ile görüşmesinde Kral'ın iki ülke arasındaki dostane ilişkilerin sürekli devam etmesi için kendisinin bizzat teminat verdiğ ini ifade etmekteydi (BOA., DH.SYS., 16 – 1: 3).

Hıristiyan Arnavutlar, Karadağ'a güvenerek Osmanlı Devleti'ne adeta kafa tutmuşlardı. Bunun yanında Karadağ, Osmanlı Devleti'ne karşı Sırbistan ile birlikte çalışmak için bu dönemde Sırbistan'a öneride de bulundu (Bayur, 1991: 268). Bu öneri Ocak 1911'de Karadağ Kralı Nikola tarafından Çetine'deki Sırp büyükelçisine yapıldı (Çelik, 2019: 136). Osmanlı Devleti'ne karşı, Karadağ ile Sırbistan arasındaki görüşmeler Çetine'de olumlu bir şekilde sonuçlandı (Karal, 1999: 294). Daha sonra benzer bir teklif, Karadağ tarafından birkaç ay sonra Bularistan'a da yapıldı (Çelik, 2019: 136).

Karadağ ile Sırbistan arasındaki ittifak görüşmeleri yapılırken, diğ er taraftan Karadağ sınırlarından Osmanlı Devleti'ne yönelik olaylar da meydana geliyordu. Zira firarilerin Karadağ'dan silah alarak geceleri sınırı geçtikleri haber alınmıştı. Bu bağlamda silahlı iki Karadağlı firari durdurulmak istenmiş, dur ihtarına uymamaları üzerine Osmanlı sınır birlikleri ile söz konusu firariler arasında çarpışma çıkmıştı. Karadağ Hudud Komiserliğinden bildirildiğine göre yaşanan çatışmada firarilerden biri de öldürülmüşü (BOA., HR.SYS., 2903 – 115: 1).

2 Nisan 1911 tarihli bir belgede konuyla ilgili özetle şu bilgiler bulunmaktadır. 474 Arnavut, Berane'den Karadağ'a firar etmişti. Bunlardan 315'inin askeri mükellefiyeti bulunuyordu. 62 kişi de Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirilen isyan hareketlerine katılarak Osmanlı askerine karşı silah kullanmışlardı. Kalanlar kilise meselesi ile adi suçlardan dolayı firar etmişlerdi. Askeri mükellefiyet dolayısıyla firar edenlerin askerlik hizmetlerini vilayetleri dahilinde yapmalarının uygun olmayacağından, bu kişilerin askerlik görevlerini Manastır ve Selanik'in güney tarafındaki birliklerde yapmaları Kosova vilayetinden bildirilmiştir. Benzer

sebeplerden dolayı İşkodra taraflarından firar edenlerin sayısı bunlara eklenince toplamının 1.550 kişiye ulaştığı Hariciye Nezaretinden ifade edildi. Bu bilgiler Dahiliye Nezaretinden 26 Mart 1911 tarihinde bir yazıyla gönderildi. Buna göre askeri mükellefiyetin o bölgede uygulanmasının ilk senesi olduğundan firar eden ve geri dönmek isteyen şahıslar hakkında hükümet tarafından müsaade edilmesi gerekiyordu. Onların askeri yetkililerce Rumeli vilayetinin bazı yerlerinde görevlendirilmesi uygun görüldü. Diğ er firariler gelince, bunlardan adli makamlarca bir suçu bulunan şahıslar hakkında kanun hükümlerinin uygulanması gerekiyordu (BOA., MV., 151 – 74: 2). Karadağ'a firar olayları gerçekleştirilirken diğ er taraftan da Karadağ hükümetinden, Osmanlı Devleti'ne dostane ilişkiler kurmak amacıyla yazılar gönderiliyordu (İkdam, 1911, 381: 1). Ancak durum, gerçekte çok farklıydı. Karadağ, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin aleyhinde bir tutum sergiliyordu.

1911 yılında, Osmanlı Devleti sınırlarına yönelik faaliyetlerin bir kısmı Karadağ hudutları içinden gerçekleştiriliyordu. Bu bağlamda Karadağ'da bulunan bazı çetelerin Osmanlı Devleti sınırlarına tecavüzde bulunacakları haber alınmıştı. Bundan dolayı lazım gelen bölgelere birlikler gönderilmesi kararlaştırıldı. Ancak bu bölgelere söz konusu çeteler daha önce geldiler. Akşamüzeri meydana gelen ve iki saat devam eden çarpışmalarda bu çeteler, Osmanlı kuvvetleri tarafından geri püskürtüldüler (BOA., BEO, 3882 – 291083: 6). Ancak Karadağ'ın Osmanlı Devleti topraklarına saldırıları daha sonra da devam etti.

Karadağ'ın Osmanlı topraklarına saldırılarıyla ilgili olarak Müstakil İşkodra Fırkası Komutanı Ferik Bedri Paşa, 11 Nisan 1911 tarihinde şifreli bir telgraf gönderdi. Bu telgrafta, Kastrat ve Tuz bölgelerinde ele geçirilen esirlerden elde edilen bilgilere ve bölgedeki halkın ifadesine göre Osmanlı Devleti'nin bölgedeki köylerine ve sınırlarına saldıranlar tamamen Karadağlılardı. Bu sırada ölü olarak ele geçirilen eşkıya üzerinde de Karadağ'ın resmi silahları (Pehtiya?) bulunuyordu. Ayrıca uzun süre devam eden çarpışmalara gerekli olan mühimmat da ancak bir devlet tarafından sağlanabilirdi. Bu askeri mühimmat da Karadağ tarafından sağlanmış olmalıydı. Nizamiye askerlerinden, muhafaza askerlerinden ve bölgedeki köy halkından esir edilenlerin tamamı Karadağ'a geçirilerek oradan iade edilmişlerdi. Bu konu da eşkıyanın Karadağ ile olan münasebetini açıkça göstermekteydi. Bu arada İşkodra ile Leş arasında Boyana kenarında yerleştirilmiş olan 1.000 kadar Malisor'un da silahlandırıldığı ve Karadağ'ın faaliyetlerine ortak edildiği haber alınmıştı. Bu kadar delil üzerine artık Karadağ'ın iyi niyetine ve tarafsızlığına inanılmazdı. Karadağ'ın bahsi geçen olaylarda en büyük amil olduğu açıkça görülmüyordu. Bu sebeple gerekenlerin bir an önce yapılması zorunlu olup, siyaseten de ciddi teşebbüslerin uygulanması gerekliydi (BOA., HR.SYS., 142 – 62: 3).

Bu dönemde firar edenler sadece erkekler değildi. Bazı kadınların da Karadağ'a firar ettikleri görülmekteydi. Dahiliye Nezaretine 16 Nisan 1911'de gönderilen bir belgede bu hususa dikkat çekilmekteydi. Buna göre bazı kadınların kocaları, Karadağ'a firar ettikleri için kendileri de daha sonra firar etmişlerdi (BOA., BEO, 3882 – 291083: 2). Bu kadınlardan bazıları Karadağ sınırında yakalanarak, tutuklanmıştı (BOA., BEO, 3882 – 291083: 3).

Karadağ, Osmanlı Devleti'nden firar eden kişilere maddi yardımlar da sağlanmaktaydı. Bu konu, firariler ve halk arasında söylentilere de neden oldu. Bu bağlamda Babıali'nin Hariciye Dairesinden, Çetine yani Karadağ sefaretinde görevli İvanay Bey ve Fazıl Paşa'ya 18 Nisan 1911 tarihinde bir belge gönderildi. Bu belgeye göre Karadağ'ın firar eden Arnavutlara para dağıtmasıyla ilgili söylentilerin araştırılması için bir yazı gönderildiği konusuna değinildi (BOA., HR.SYS., 137 – 22: 4,8).

29 Nisan 1911 tarihinde Karadağ Hudut Komiserliğinden bildirildiğine göre yine Karadağ tarafından bir saldırı düzenlenmiş ve bu saldırıda iki asker şehit edilerek, bir asker yaralanmıştı. Karadağlılardan ise iki kişi öldürülmüş ve bir kişi de yaralanmıştı (İkdam, 1911, 410: 1). Bu suretle Karadağ tarafından gerçekleştirilen saldırılar daha sonraki tarihlerde de devam etti. Kosova vilayetinden 7 Mayıs 1911 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderilen bir telgrafta, sabah saat on buçuktan on bir buçuğa kadar bazı sınır karakollarına Dağlılar tarafından ateş açıldığı, buna karşılık verilmesi üzerine bu kişilerin Karadağ sınırı içerisine kaçtığı bildirildi (BOA., HR.SYS., 2953 - 23: 1).

Mayıs 1911'de Tuz Mıntıkası eşkıyanın eline geçti. Bu arada bölgede bulunan Ditoş? Köyü de yine eşkıyanın saldırısına uğradı. Köyün muhafazasıyla görevli olan Mülazımievvel (Üsteğmen) Hasan Efendi'nin idaresinde bulunan 80 kadar kuvvet, bu eşkıyanın çokluğundan dolayı bir şey yapamayarak mecburen teslim olmak zorunda kaldı. Teslim olan bu Osmanlı kuvveti, Karadağ tarafından gönderilen subay ve askerler aracılığıyla Podgoriçe'ye götürüldüler. Orada teslim olan Türk askerlerinin silahlarına el konuldu. Daha sonra bu Türk askerleri Çetine'ye gönderildiler. Osmanlı'nın Çetine Sefirliği'nin teşebbüsleri neticesinde esir alınan bu Türk askerleri, Karadağ hükümeti tarafından iade edilmek zorunda kalındı. Karadağ'ın verdiği destekle bölgede bulunan eşkıya faaliyetlerine devam etti. Üzerlerine Kaymakam (Yarbay) Muhiddin Bey komutasında bir birlik gönderildi. Bu birlikle eşkıya arasında oldukça şiddetli çarpışmalar gerçekleşti. Hatta bu sırada Yüzbaşı Adil Bey ile 30 kadar asker de şehit oldu. Çarpışmalardan sonra şakiler buldukları yerden çıkarılarak Tuz Mıntıkası korunabildi (Tanin, 1911, 963: 2).

Karadağ içerisine firar eden kişilerle ilgili olarak Karadağ Kralı, kendi ülkesine firar eden Arnavutların Osmanlı Devleti'ne güvenmediğini ve Arnavutlara ülkelerine

dönmeleri konusunda bir telkinde bulunmayacağını Rus elçisi ile diğer devletlerin elçilerine bildirmişti (Bayur, 1991: 41). Bu da Karadağ'ın, Osmanlı firarilerini desteklemeye devam edeceğini gösteriyordu.

29 Aralık 1911 tarihinde firar olaylarıyla ilgili olarak Hariciye Nazırı Asım Bey'e bir yazı gönderildi. Bu yazıya göre Karadağ hükümeti, firar eden Osmanlı askerlerine yabancı memleketlere gitmek amacıyla birer pasaport vermişti. Karadağ'ın iadesi kabul edilmeyen bu firari askerlerle kendi memleketini doldurma düşüncesinde olduğundan, bu tür uygulamaları yapması normal bir durum olarak karşılanmıştı. Asım Bey'e gönderilen yazıda söz konusu firari askerlere pasaportların zorla mı verildiğinin, yahut bu kişilerin geri dönememeleri için mi bunun yapıldığının araştırılması ve sonucunun bildirilmesi gerektiği tebliğ edildi (BOA., HR.SYS., 153 – 20: 1).

Yapılan inceleme neticesinde Karadağ hükümetinin, firar eden Osmanlı askerlerine, Hariciye Nazırından alınan pasaportların zorla verildiği tespit edildi. Bu bağlamda Osmanlı'nın sınır bölüğünden olan Salih Mustafa, pişman olarak bölüğüne dönmüştü. Salih Mustafa, Karadağ hükümeti tarafından Bulgaristan'a gitmesi için kendisine, bir izin belgesi verildiğini ifade etmişti. Bununla birlikte Karadağ hükümetinin hukuksuz bir şekilde Osmanlı askerinin firarlarını kolaylaştırmak amacıyla pasaport masraflarını karşıladığı ve bu firarilerin bir kısmını Bulgaristan'a gönderdiği, gitmeyen askerlerin de Barda İtalyan şirketinde iki kat ücretle çalıştırıldıkları bildirildi (BOA., HR.SYS., 153 – 20: 4).

Karadağ'a firar eden askerlerin cezalandırılmaları konusu daha sonraki tarihlerde de devam etti. Harbiye Nezaretine gönderilen 10 Şubat 1912 tarihli bir belgede, Tuz mıntıkası komutanlığında iken Karadağ'a firar etmiş olan Teğmen Mehmed Efendi ile diğerlerinin cezalandırılması konusuna değinilmekteydi (BOA., BEO, 4001 – 300042: 1).

Karadağ, Malisoları Osmanlı Devleti'ne kışkırttığı gibi Rusya da Karadağ'ı Osmanlı Devleti aleyhine kullanıyordu ve Karadağ içerisinde Rusya'nın etkisi bulunuyordu. Rusya'nın Karadağ'a müdahalesi her geçen gün arttı. Bu müdahale zamanla Karadağ içerisinde de rahatsızlıklara neden oldu. Nitekim bu müdahaleler nedeniyle Karadağ'da Martinoviç Kabinesi istifa etmek zorunda kaldı. Ancak yapılan bu istifa Kral tarafından kabul edilmedi (İkdam, 1912, 5573: 2). Karadağ Kralı'nın Rusya'nın müdahalelerine engel olmaması ve bu konuda rahatsızlık duyan hükümet üyelerinin düşüncelerini göz ardı etmesi, Rusya'nın Karadağ'ı istediği gibi kendi politikaları doğrultusunda kullanabilmesini sağladı.

Bu sırada Osmanlı Devleti'ne karşı 11-13 Mart 1912'de Sırbistan ile Bulgaristan, 29 Mayıs 1912'de de Rusya'nın kışkırtmaları neticesinde Yunanistan ve Bulgaristan anlaşılardı. Karadağ ise Temmuz 1912'de yazılı bir antlaşma olmaksızın para yardımı yapılması durumunda

Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa hazır olduğunu Bulgaristan'a bildirdi. Bulgaristan da bu öneriyi 26 Ağustos 1912'de olumlu bir şekilde cevapladı. Bu dönemde meydana gelen ayaklanmalarda Karadağ hükümetinin sürekli parmağı bulunuyordu (Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1984: 14, 65).

Balkanlarda ittifaklar oluşturulurken, Çetine'de bulunan Avusturya elçisinin ifadesine göre Karadağ Kralı, Arnavutluk konusunda Osmanlı Devleti'ne karşı dostane bir politika takip etmesi için Rusya tarafından kesin bir şekilde uyarılmıştı. Bu durumla ilgili olarak Çetine Sefiri Rüstem Bey de benzer bir rapor gönderdi (BOA., BEO, 4190 – 314222: 1; Çelik, 2019: 159). Bununla birlikte Karadağ'a karşı yapılan uyarıların bir sonuç vermediği görülmektedir.

Karadağ ile Osmanlı Devleti arasında hem sınır hem de diğer sorunlar daha sonra da devam etti. Bu bağlamda Karadağ hükümetinin Osmanlı Maslahatgüzarı Mösyo Palamac? ile Osmanlı Devleti'nin Avusturya Elçisi Marki Pallavicini, Hariciye Nazırı Noradunkyan'ın nezdinde Karadağ Hudut Protokolü hakkında bilgi almak amacıyla 25 Ağustos 1912 tarihinde başvuruda bulundular ve Noradunkyan Efendi de mecliste konuyla ilgili açıklama yaptı (İkdam, 1912, 5573: 2).

Balkan Savaşları öncesinde de söz konusu firar olayları devam etti. Bu firar olayları da çeşitli devletler tarafından doğrudan yahut dolaylı olarak desteklendi. Karadağ da bu devletlerden birisiydi. Böylesi bir ortamda Balkan Savaşları patlak verdi.

Karadağ Kralı ile İtalya Kralı arasında bir akrabalık ilişkisi bulunuyordu. Şöyle ki Karadağ Kralı, İtalya Kralı'nın kayınbabasıydı. Ayrıca İtalya, Karadağ'da etkili bir devletti (Bayur, 1991: 35). Gerek İtalya ile Karadağ Kralı arasındaki bu akrabalık bağı, gerekse de Trablusgarp üzerinde İtalya'nın çeşitli planlarının bulunması ve burayı işgal etmek istemesi, her iki devletin Osmanlı Devleti aleyhine ittifak kurmalarının gerekçesi olarak kabul edilebilir.

Balkan Savaşlarının öncesinde sadece Karadağ değil, Balkanlarda bulunan diğer tüm devletler, Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetlerde bulunmaktan geri kalmadılar. Bu bağlamda aralarında çeşitli antlaşmalar yaptılar (Bayur, 1991: 261). Bu antlaşmaların yanında yine Osmanlı Devleti aleyhinde çeşitli ittifak gurupları oluşturuldu. Bu sırada Karadağ, görünürde yazılı olarak Osmanlı Devleti'ne karşı oluşturulan ittifaklar içerisinde yer almamakla birlikte, geri planda bu tür oluşumların içinde aktif bir şekilde bulundu.

Osmanlı Devleti aleyhine oluşturulan ittifaklardan birisi de Karadağ ile Sırbistan arasındaki ittifaktı. Bu ittifak başlarda gizli tutulduysa da daha sonra Balkan Savaşlarının başlamasına yakın bir zamanda ortaya çıktı.

Karadağ ile Sırbistan arasındaki ittifak girişimleri, 1912 baharında gizli bir şekilde başladı. Eylül 1912 tarihinde söz konusu iki devlet arasında bir anlaşma gerçekleştirildi (Darkot, 1977: 229).

Balkanlardaki çıkar çatışması ve ilişkilerden dolayı mevcut Balkan bunalımını engelleyecek önlemler alınamadı. Bu durum da zaten savaşa hazırlıklı bulunan ve savaş isteyen Balkanlardaki devletlerin cesaretlerini daha da artırdı. Bu şartlar altında Karadağ 8 Ekim 1912'de müttefiklerin öncüsü olarak önce Osmanlı Devleti ile ilişkilerini keserek sınırı geçti ve saldırıya başladı (Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 1984: 10). Osmanlı Devleti ise bu dönemde Karadağ'ın tek başına savaş ilan edemeyeceğinin farkındaydı. Karadağ'ın Balkanlı müttefiklerle birlikte hareket edeceğini düşünüyordu (Karal, 1999: 301). Karadağ'ın ardından Bulgarların, Yunanlıların ve Sırpların da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan edilecekleri tahmin ediliyordu (Servet-i Fünûn, 1114: 400?). Durum Osmanlı Devleti'nin düşündüğü şekilde gerçekleşti. Karadağ'ın ardından Sırbistan, 17 Ekim 1912'de Bulgaristan ve Yunanistan, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti (Arslanyürek, 2019: 103). Balkan Savaşları sırasında da birtakım firar olayları meydana geldi. Savaşın başlarında diğer sıkıntıların yanı sıra birçok ekşiğin olması, karakteri zayıf olan bazı askerlerin ve birlik komutanlarının firar etmelerinin nedenlerindendi (Zeyrek, 2012: II).

SONUÇ

Balkan Savaşları arefesinde ve savaş sürecinde Osmanlı Devleti sınırları içinden birçok kişi çeşitli nedenlerle firar etti. Gerçekleştirilen firar olayları arasında Karadağ'a yapılanların önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirilen isyan girişimlerinde faaliyet gösteren bazı asilerin aile üyelerinin de daha sonra firar etmesi, askerlik zamanı gelen bir takım kişilerin bu vazifeden kaçmak istemesi, bazı kişilerin adi suçlara karışması gibi durumlar gerçekleştirilen firarların nedenleri olarak değerlendirilmektedir.

Karadağ hükümetinin firar eden kişileri koruması, onları iâşe ve teşvik ederek maddi olarak da desteklemesi, Karadağ'ın Rusya başta olmak üzere çeşitli devletler tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtılması gibi etkenler sonucunda firarlar daha çok Karadağ'a gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen firar hadiselerine katılanlara, Osmanlı Devleti tarafından faaliyetlerine göre idam cezasına varıncaya kadar çeşitli cezalar verilmiştir.

Osmanlı Devleti aleyhine Karadağ tarafından gerçekleştirilen faaliyetlerin arkasında ise Rusya'nın olduğu anlaşılmaktadır. Rusya bölgeye gönderdiği görevliler vasıtasıyla Karadağ'ı birçok açıdan desteklemiştir. Buna ilave olarak Rusya, Karadağ'ı korumak ve cesaretlendirmek için Osmanlı Devleti'ne

çeşitli baskılarda bulunmaktan da geri durmamıştır. Rusya'nın bu faaliyetleri sonucunda Karadağ, neredeyse her fırsatta Osmanlı Devleti'ne karşı oluşturulan eylemlerin içerisine girmekten geri durmamıştır.

Karadağ'ın görünüşün aksine firarileri çeşitli şekillerde desteklemesi sonucunda Osmanlı Devleti aleyhine faaliyette bulunacak kişiler, bundan cesaret almışlardır. Bu asiler eylemlerde bulunmaya devam etmiş, sıkıştıklarında da Karadağ sınırlarına firar etmişlerdir. Bu anlamda Karadağ Devleti'nin, Osmanlı Devleti aleyhine gerçekleştirilecek faaliyetlerin de merkezlerinden birisi olduğu kabul edilebilir.

Firarilerin bazıları, zaman zaman pişman olarak Osmanlı Devleti sınırlarındaki memleketlerine geri dönmüşlerdir. Gerek bazı firarilerin anlattıkları ve ele geçirilen belgeler, gerekse de bazı kurumların araştırmaları neticesinde, firarilerin Karadağ hükûmetince destek gördükleri aşıkardır.

Karadağ'ın Osmanlı Devleti aleyhindeki çeşitli faaliyetleri ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'nden firar eden sivilleri ve askerleri farklı şekillerde destekleyerek, onları cesaretlendirmesi, Osmanlı Devleti ile Karadağ ilişkilerinin gerginleşmesine ve Karadağ'ın bu dönemde başta Rusya olmak üzere çeşitli emperyalist emellerin bir vasıtası haline gelmesine sebep olmuştur. Bu durum, İleride meydana gelecek ittifak ve savaşlarda Karadağ'ın duruşunun ne yönde olacağını göstermektedir. Sonuç itibariyle savaş öncesindeki bu gelişmeler, geleceğe ışık tutmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

A.1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

A.1.1. Dahiliye, Siyasi Kısım

BOA., DH.SYS., 16 – 1, (H-16-02-1330); 134 – 11, (M-10-01-1911).

A.1.2. Bab-ı Ali Evrak Odası

BOA., BEO, 3815 – 286096, (H-21-10-1328); 3882 – 291083, (H-16-04-1329); 4001 – 300042, (H-21-02-1330); 4190 – 314222, (28.03.1330).

A.1.3. Hariciye Nezareti, Siyasi

BOA., HR.SYS., 2903 – 115, (M-30-01-1911); 137 – 22, (M-07-02-1911); 141 – 3142 –62, (M-02-03-1911); 142 – 62, (M-13-04-1911); 2953 - 23, (M-07-05-1911); 153 – 20, (M-20-01-1912).

A.1.4. Meclis-i Vükela Mazbataları

BOA., MV., 151 – 74, (H-02-04-1329); 167-28, (H-06-08-1330).

2. Süreli Yayınlar

İkdam, 2 Nisan 1911 (Numara: 381); 1 Mayıs 1911, (Numara: 410); 26 Ağustos 1912 (Numara: 5573).

Servet-i Fünûn, 13 Nisan 1911 (40. Cilt Sayı: 1036); 20 Nisan 1911 (40. Cilt, Sayı: 1037); 19 Eylül 1912 (43. Cilt, Sayı:1111, Numara:1114).

Tanin, 8 Mayıs 1911 (Numara: 963); 4 Ağustos 1911 (Numara: 1050).

3. Araştırma ve İnceleme Eserler

Arslanyürek, Y. (2019), “Balkan Savaşları ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 89, 99-113.Bayur, Y. H. (1991), *Türk İnkılâbı Tarihi*, C: II., Kısım: I., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Bello, H. (2009), “Osmanlı ve Arnavut Kaynaklarına Göre Arnavutluk’ta 1911 Malisörler İsyanı”, T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Programı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Çelik, B. (2019), *Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.Danişmend, İ. H. (1972), *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 4, İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Darkot, B. (1977), “Karadağ” İslam Ansiklopedisi (İA), Cilt 6, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Gümüş M. ve Yüksel R. (2020), “Osmanlı Devleti’nin Parçalanma Süreci ve Basının Yaklaşımı: 1875 Hersek İsyanı Örneği”, *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 4, Sayı 1: 31-46.Karal, E. Z. (1999), *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C.IX, Ankara: Tarih Kurumu Basımevi.Moaçanın, N. (2001), “Karadağ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 24: 384-385.*Osmanlı Belgelerinde Balkan Savaşları I*, (2013), İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 127.*Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Balkan Harbi (1912-1913), Garp Ordusu Yunan Cephesi Harekatı*, III’üncü Cilt, 2’nci Kısım (1981), Ankara: Genkur. Basımevi.*Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi Garp Ordusu Karadağ Cephesi III’ncü Cilt, 3’üncü Kısım*, (1984), Ankara: Genkur. Basımevi.Yaşar, H. (2016), “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nin Firari Askerler Sorununa Dair Genel Bir Değerlendirme”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/32: 5-41.

Zeyrek, S. (2012), “Birinci Balkan Savaşı Yenilgisinin İç ve Dış Sebepleri”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

_____, S. (2012), “I. Balkan Savaşı Öncesinde Osmanlı Askerinin Talim - Terbiyesi ve Sonuçları Üzerine Bir Deneme”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, 1/1: 275-311.

EKLER

Ek.1. Firar etmiş, ancak daha sonra pişman olarak bölüğüne dönen Salih Mustafa isimli Osmanlı askerine Bulgaristan'a gitmesi için Karadağ hükümeti tarafından verilen izin belgesi/pasaport.

Remise au rapport N° 1009/27. auth. H. J. G.

КРАЉЕВИНА ЦРНА ГОРА — ROYAUME DE MONTÉNÉGRÖ

Министарство Уносаараниа Дјела
Ministère des Affaires Étrangères

№ 1297

Уставно, 30. Нов. 1911
Certifié le

ПРОПУСТНИ ЛИСТ
Laissez-Passer

Издат
Délivré à *Salih Mustafa, déserteur ottoman*

за олакшати му путовање преко *Autriche-Hongrie*
pour faciliter son voyage par

за *la Bulgarie*
pour

Лични опис — Signalement:

Вјероисповиједи *муслиман*
Religion

Година *19*
Age

Стаса *moyenne*
Taille

Лица *régulier*
Visage

Косе *noirs*
Cheveux

Очију *noirs*
Yeux

Носа *régulier*
Nez

Бркова *naissantes*
Moustaches

Стања *célibataire*
Etat civil

Особени знаци
Signes particuliers

За Министра
pour le Ministre,

[Signature]

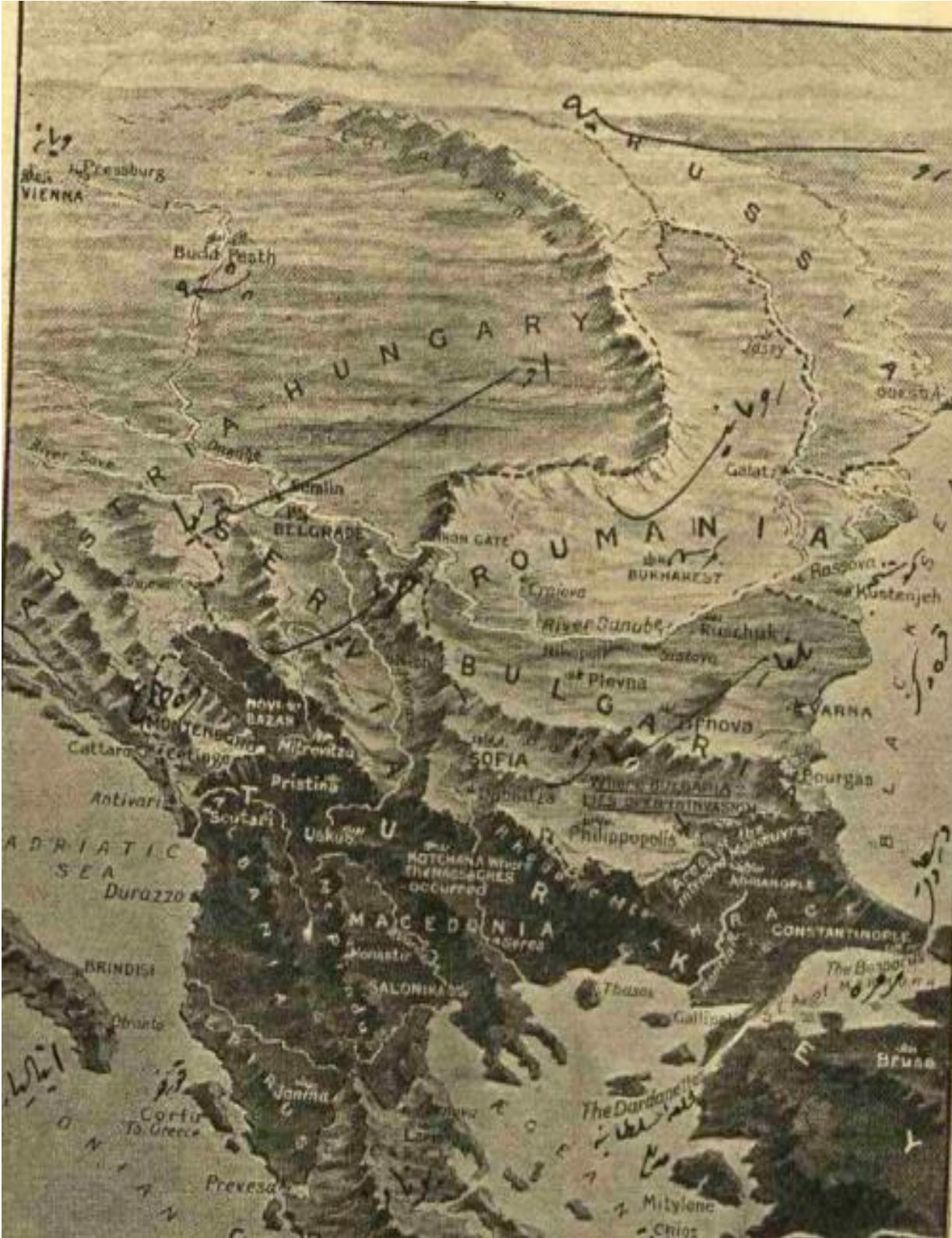
HR 545 153/20

2штк
(2штк бос)

4

HR.SYS.00 153

Ek.2. Balkan Savaşları sırasında Balkan coğrafyasını gösterir bir harita (Servet-i Fünûn, 43. Cilt, Sayı:1111, Numara:1114 (19 Eylül 1912).

EXTENDED ABSTRACT

Montenegro is located on the western of the Balkans. The first administration in the region was established by the Ottoman State towards the end of the reign of Mehmed the Conqueror. In later years, this place was made a part of the Shkodra sanjak. The administration of Montenegro in the Ottoman Empire continued for a long time although there were some difficulties. With the decrease of the influence of the Ottoman Empire in the region, some uprisings emerged. Montenegro became an independent state at the Congress of Berlin in 1878. Thus, the Muslim people in the region had to leave the region. Montenegro began to expand its territory after this process, and the expansion continued after the First Balkan War.

The Ottoman Empire had to struggle with many rebellions that emerged in various places, especially since the nineteenth century. This struggle sometimes turned out to be wars. One of these wars is the Balkan Wars. One of the problems that emerged in the last period of the Ottoman Empire is the problem of fugitives. During the Balkan Wars, this problem remained important. During the Balkan Wars, this problem was supported by the states opposing the Ottoman Empire.

The state administration and authority in the Balkans had weakened due to the rebellions that took place since 1910. Montenegrins played an important role in the Albanian uprisings of 1911 and 1912. The influence of Montenegro and other Balkan states was also great in the Albanian uprisings. During this period, Russia supported Montenegro in various ways. At the same time, Russia tried to discourage the measures taken by the Ottoman Empire against Montenegro. The main purpose of Russia in this was to use the states in the region against the Ottoman Empire. Thus, it was to weaken the Ottoman Empire. In addition, Russia wanted to bring the Slavic states in the Balkans under its influence. Thus, Russia wanted to reach the south. At the same time, Russia was against Austria-Hungary. In this period, Montenegro was in alliances formed against the Ottoman Empire.

During this period, Montenegro also supported the Malisor uprisings, which rebelled against the Ottoman Empire. Montenegro provided them with weapons, financial aid, and other issues. Most of the escaped Malisors had gone to Montenegro. Some gangs in Montenegro helped Malisors. Together, they sometimes attacked the Ottoman Empire. When they were pressed by the Ottoman Empire, they fled to Montenegro again. Meanwhile, some propaganda activities were carried out by Montenegrin agents against the Ottoman Empire. Montenegro was doing such events, but it did not accept the things it did against the Ottoman Empire. Montenegro was apparently friendly with the Ottoman Empire. However, Montenegro was one of the many events that took place against the Ottoman Empire in this period.

Various punishments given to people who escaped to Montenegro are seen in official documents. Some people who escaped to Montenegro regretted it and returned to the Ottoman Empire. These people also explained what kind of aid Montenegro provided them during this time. Some documents given to them by Montenegro were seized from these people. The fugitives were given various punishments, such as the death penalty, as well as a low prison sentence.

The Montenegrin Government apparently complained about the fugitive Ottoman soldiers in Montenegro. In reality, however, Montenegro had financially supported and protected these people. Montenegro's official weapons were on the rebels who were captured dead. During this period, the King of Montenegro had stated to the ambassadors in his country that he would not give any warning to those who had fled to his country to return.

In a document dated April 2, 1911, there is a brief summary of the following information. 474 Albanians escaped from Berane to Montenegro. Of these, 315 had military obligations. 62 of them participated in the rebellion against the Ottoman Empire and used weapons against the Ottoman soldiers. Others have deserted on the Church Matter and other crimes. It was reported from the Ministry of Foreign Affairs that the total number reached approximately 1550 people when the number of deserters from Shkodër were added to these. The letter sent from the Ministry of Internal Affairs on March 26, 1911 contains the following: Persons who have escaped and wish to return must be permitted by the government. It was deemed appropriate for the returnees to be assigned to appropriate places in the Rumelia Province by the military authorities. As for the other fugitives, the provisions of the law should be applied to the persons who have been found guilty of a crime by the judicial authorities.

In a document dated April 11, 1911, received from the commander Ferik Bedri Pasha in Shkodra, there is the following information. According to the information obtained and the statements of the people in the region, those who attacked the villages and borders of the Ottoman Empire in the region were completely Montenegrins. It has been reported that about 1000 Malisor, located on the edge of Boyana between Shkodra and Leş, were also armed and joined the activities of Montenegro. In this document, the commander stated that Montenegro's goodwill and impartiality cannot be believed after all this evidence and its effect on the aforementioned events. For this reason, the commander stated in this document that it is imperative to do what is necessary as soon as possible, and that serious political initiatives are implemented.

During this period, there was a kinship relationship between the King of Montenegro and the King of Italy. This is one of the reasons why Montenegro supports Italy. Both countries sometimes acted together against the Ottoman Empire.

The reasons for the desertions to Montenegro are varied. Some of the reasons were: The activities of some rebels operating in the rebellion attempts against the Ottoman Empire. The family members of some people who escaped for various reasons also later escaped. There were some who escaped for various reasons. Later, some family members of these people also escaped. Some people, whose military service time came, wanted to escape from this duty. Some people had deserted during their military service. Some people were involved in certain crimes.

During this period, in May 1912, the Malisors revolted. In this uprising, too, Montenegro used the tactic of attrition and dispersal of the Turkish troops by constantly supporting the rebellious Albanians. In this process, the Ottoman Empire was struggling to gain time and not to cause a war. On the other hand, Montenegro was forcing the Ottoman Empire to war and was trying to put the responsibility of a possible war on the Ottoman Empire again. Meanwhile, the Ottoman General Staff had not made any preparations regarding the issue. On July 29, 1912, Malisors attacked the Ottoman outposts again with the help of Montenegrins.

Montenegro's support of the Ottoman fugitives in various ways also encouraged those who would engage in activities against the Ottoman Empire. Thus, the state of Montenegro became one of the centers of activities to be carried out against the Ottoman State.

Some of the fugitives sometimes regretfully returned to their homeland, the Ottoman Empire. As a result of both the narratives of some fugitives and the documents seized, as well as the research of institutions such as the Ministry of Foreign Affairs, it was understood that the fugitives received support from the Montenegrin Government.

İZMİR SPOR TARİHİ İÇİN YENİ BİR BELGE: İZMİR İDMAN YURDU NİZAMNAMESİ

Fehim KURULOĞLU^{1*}

¹ Dr. Öğr. Üyesi Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tokat/Türkiye

*fehik.kuruloğlu@gop.edu.tr

+ORCID: 0000-0001-7024-5423

Öz- Türk spor tarihi incelendiğinde İzmir şehrinin öncü ve farklı bir yeri olduğu ilk bakışta görülebilmektedir. İzmir ve spor tarihi denilince akıllara genellikle Altay, Karşıyaka, Altınordu ve Göztepe kulüpleri ile bu kulüpler arasındaki rekabet gelir. Ancak zikredilen bu kulüplerin haricinde pek çok amatör ve semt kulübünün mevcudiyeti bilinmemektedir. İçlerinden hakkında en az bilgi sahibi olunan kulüplerden biri olan İzmir İdman Yurdu'nun ne zaman, kim tarafından kurulduğu ve nasıl kapandığı kesin olarak bilinmemektedir. Bu çalışmada Mütareke Dönemi faaliyetleriyle ön plana çıkan İzmir İdman Yurdu tarihini aydınlatmak üzere Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde tespit edilen ve ilk defa yayınlanacak olan nizamname ele alınmıştır. Bu nizamname, kulübün kuruluş tarihini spor tarihçilerinin tahminlerinden biraz daha geriye gitmesini resmî olarak sağlarken ilk defa kulüp ve işleyişi hakkında ilk elden orijinal bilgilere ulaşılabilme şansını vermiştir.

Anahtar Kelimeler- İzmir, idman yurdu, spor tarihi, nizamname.

A NEW RECORD on SPORTS HISTORY of İZMİR: THE CHARTER of İZMİR İDMAN YURDU (İZMİR TRAINING CLUB)

Abstract – İzmir, as one of Turkey's largest cities, has played a prominent role in the history of Turkish sports, and discussions of the history of sports in İzmir primarily focus on the competition between the big Karşıyaka, Altay, Altınordu, and Göztepe sports clubs. While not big as such, there are many more less-famous local and amateur clubs in İzmir. İzmir İdman Yurdu falls into the latter category, and little is known about its history, including details about its foundation. This paper examines the foundational charter of the İdman Yurdu club, which was recently found in Presidency of State Archives-Ottoman Archives, in order to shed light on the mysterious history of the organization. Based on the new information revealed within the charter, this paper argues that the club's date of foundation is earlier than previously thought and additionally provides new insights on the club's organizational structure.

Keywords – İzmir, Smyrne, History of Sports, Sports Clubs, Charter.

XIX. yüzyıl Türk tarihi köklü değişimlerin yaşandığı bir dönemdi. Sosyal, ekonomik ve siyasi olarak yaşanan bu değişim ve dönüşüm gündelik yaşamı kökten etkiledi ve boş zaman değerlendirme aktiviteleri bu dönüşüm sürecinden en olumlu yönde etkilenen alanlardan biri oldu. Batılı tarz eğitim veren okulların sayısının artması, Osmanlı limanlarına demirleyen gemi mürettebatlarının burada kaldıkları süre boyunca yaptıkları egzersizler modern sporların Türkiye’de yayılmasının ilk adımları idi. Bu noktada İstanbul, Selanik ve İzmir modern sporların Osmanlı İmparatorluğuna en önemli giriş noktaları oldu. İzmir’de yaşayan Rum, Ermeni ve Levantenler batıyla olan iletişim kanallarında ön planda yer aldıklarından batıdan transfer edilen kurumların ve gündelik yaşam pratiklerinin öncelikle bu etnik gruplar arasında yerleşmesi tesadüfi değildir.(Okay, 2002:2) Kurulan ilk spor kulüpleri de yukarıda sözü edilen azınlık gruplara aitti. Pelops, Panionios, Apollon, İskos, Karavokiri, Midilli Karması, Vanders, Ermeni Apetyan, İskoç Scholl, Amerikan Koleji ve Rum Evangelidis şehirdeki başlıca gayrimüslim spor kulüpleriydi. İzmir’deki spor kulüplerinin en temel ilgi alanı futbol olmakla beraber liman şehri olması nedeniyle yelken, yüzme gibi deniz sporları da revaçtaydı. Bunların yanı sıra golf, at yarışları, bisiklet, basketbol, voleybol ve atletizm de diğer önemli branşlardı.(Güneş, 2012) Gayrimüslim ekiplerini takiben biraz geç de olsa Türkler de kendi spor kulüplerini kurarak spor sahalarında mücadeleyle başladılar. Türklerin bu alandaki ilk temsilcisi 1912 yılında kurulan Karşıyaka Mümares-i Bedeniye Kulübü oldu.(Aksoy, 1989) Akabinde İzmir Türk Ocağının ve İttihat Terakki Fırkası yöneticilerinin desteğiyle 1914 yılında kurulan Altay İdman Yurdu ile Türklerin spor sahalarındaki ağırlığı gitgide arttı ve İzmir şampiyonlukları Türkler tarafından elde edildi.(Kuruloğlu, 2010) Altay’dan sonra ise 15 Ocak 1915 tarihinde Karşıyaka semtinde Terakki Spor Kulübü’nün kurulduğunu yine basına yansıyan haberlerden görmekteyiz. (Ahenk, 19 Kânun-u evvel 1330) 1914’ten sonra İzmir futbol liginde Altay’ın kurduğu hâkimiyet Birinci Dünya Savaşının sona ermesiyle nihayete erdi ve İzmir’in işgali şehirdeki Türk kulüpleri için zor günlerin başlangıcı oldu.(Kuruloğlu, 2018:302) Altay’ın İttihatçı kökleri Mütareke Dönemi’nde faaliyetlerini sürdürmesini imkânsız kılarken, diğer Türk kulüpleri de işgalin gölgesi altında spor sahalarından uzakta yeni egemenlerin izin verdiği ölçüde kendilerine bir yer bulabildiler. (*Spor Âlemi*, 08 Nisan 1920, 12:164)¹ İşte böyle bir ortamda adını duyurmaya başlayan İzmir İdman Yurdu dönemin en dikkat çeken spor kulüplerinden biri oldu. Kulübün ne zaman, kimler tarafından, nerede kurulduğuna yönelik spor tarihi literatüründe birbiriyle çelişen bilgiler mevcut. Bu çalışmada öncelikle kulübe dair mevcut veriler ve

tartışmalar ortaya konulduktan sonra Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde bulunan İzmir İdman Yurdu Nizamnamesi ve kulüple ilgili diğer belgeler değerlendirilerek söz konusu kulübün tarihinde karanlıkta kalan noktaların aydınlatılmasına çalışılacaktır. Spor tarihi araştırmalarına bakıldığında II. Meşrutiyet Dönemi ve erken cumhuriyet dönemi kurulan spor kulüplerinin birçoğunun nizamnameleri maalesef günümüze ulaşmamıştır. Bu yönüyle de incelenmeye değer olan İzmir İdman Yurdu nizamnamesi muhtemelen kendinden önce ve sonra kurulan kulüplerin nizamnameleri hakkında da bir fikir verecektir. Öte yandan 1930’ların başında yayınlanan Bayraklı, Göztepe ve Gençlerbirliği kulüplerinin nizamnameleri ile de bir karşılaştırması yapılarak İdman Yurdu Nizamnamesi’nin bu kulüplerin nizamnameleriyle benzer ve ayrılan noktalar belirlenecektir.

İzmir İdman Yurdu ile İlgili Bilinenler

İzmir spor tarihi incelendiğinde en tartışmalı konuların başında İdman Yurdu meselesi gelmektedir. Mesele haline gelmesinin öncelikli nedeni literatürde ve arşiv kaynaklarında farklı iki İdman Yurdu’nun var olmasıdır. Birincisi İstanbul’daki Anadolu Hisarı İdman Yurdu’nun² İzmir şubesi olarak 23 Ocak 1914 tarihinde kurulan kulüptür.(Güneş, 2012:140) Bu kulübün üye kayıt ve kabulleri Anadolu Gazetesi yazıhanesinde yapılmaktaydı.(Anadolu, 13 Kânun-ı sanî 1329) Gazetenin sahibi Haydar Rühdü Öktem’in İttihad ve Terakki Fırkası Kâtib-i Mes’ulü Mahmut Celal Bayar’la yakın ilişkisi ve Altay’ın kurucuları arasında yer alan Şakrî Saraçoğlu ile Enver Tekand’la İttihad ve Terakki Mektebi’ndeki teşriki mesaisinin bir arada değerlendirilmesi gerekir.(Arıkan, 1991:4; Kaya, 2018:38) Anadolu Gazetesi’nin verdiği ilanlarda öğrencileri de davet etmesinin nedeni muhtemelen gazete sahibi Öktem’in öğretmenlik geçmişinden kaynaklanıyor olabilir.³ Güneş’in Modern Sporların İzmir’e Girişi başlıklı eserinde neşrettiği kulüp nizamnamesi ise oldukça ilginçtir. 11 maddelik nizamnamede diğerlerinde olduğu gibi standart kayıt kabul ve yönetim usullerine ilişkin ifadeler yer almakla birlikte kulübün kuruluş maksat ve gayesinin belirtildiği 3.maddede Türklük vurgusunun yapıldığı görülür: “*Yurdun terbiye-i bedeniye hususundaki maksat ve gayesi: Türklüğün feyizli bir istikbâl kazanmasını temin edecek esbab (sebepler) ve vesaitin (araçların) istihzar (hazırlanması) ve istikmâli (tamamlanması) olduğundan, bunun için en son usul-i*

¹ Ayrıca mütareke dönemi İzmir spor hayatı için bkz. (Kuruloğlu, 2018:297-314).

² Bu kulüp 1 Nisan 1913 tarihinde Lazistan Mebusu Süleyman Sudi Bey, İdman Mecmuası’ndan Mehmet Saidi Bey ve Cem’i Bey, Müdafaa-i Milliye ve Donanma Cemiyeti üyeleri Cemil Bey ve Tayyip Servet Tuna, Jimnastik Öğretmeni Abdurrahman ve Ahmet Robenson Beyler tarafından kurulmuştur. (<http://anadoluhisari.org/tarihce>) Kulübün kuruluşunu duyuran ilk haber İdman Mecmuası’nın ilk sayısı olan 15 Mayıs 1329/28 Mayıs 1913 tarihinde yer almaktadır. Bu kulübün kurucularının İzmir’deki teşkilatla olan münasebetlerinin araştırılması iki kulüp arasındaki ilişkiyi anlamamız açısından önemli veriler sunabilir.

³ “İzmir İdman Yurdu”, *Anadolu*, 21 Kânun-ı Sani 1329, s.3. Bu haberi benimle paylaşan sayın Dr. Öğr. Üyesi Günver Güneş hocama çok teşekkür ediyorum. Bu bilgi olmasaydı yukarıda izah edilmeye çalışılan ilişkiyi anlamak zorlaşabilirdi.

fenni dairesinde jimnastik ve idmanlar ile Türk milletinin müheyya-yı inkişafı (gelişime hazır) olan teşkilat-ı bedeniyelerinin (idman cemiyetlerinin) tenkiye (arttırılmasına) ve takvyesine çalışmaktır...Velhâsil Türklerdeki meziyyat-ı insaniyenin (insani meziyetlerin) inkişaf (gelişimi) ve tekamülüne (olgunlaşmasına) ve sa'y-ı derecesinde (gayret ederek) bezl-i makderet eylemek (kuvvetini, gücünü esirgememek) İdman Yurdu'nun en mukaddes emelidir.” (Güneş, 2012:140-141) Bugün hala faaliyette olan Anadolu Hisarı İdman Yurdu'nun 1913 tarihli nizamnamesinin üçüncü maddesi de aynı ifadeleri taşımaktadır. (<http://anadoluhisari.org/tarihce>)

Muhtemelen Anadolu Hisarı İdman Yurdu'nun bir şubesi olan İzmir'deki İdman Yurdu'nun kuruluş hazırlıklarında aynı tüzük kullanılmıştır. İlgili maddede yer alan milliyetçi vurgulara diğer nizamnamelerde rastlamak pek mümkün değildir.

Bu çalışmada ele alınacak kulüp ise 1916 yılında kurulan İzmir İdman Yurdu'dur. Başlangıçta yeşil beyaz renklere sahip olan kulübün kurucuları Şark Gazetesi sahibi Halil Zeki (Osma) ve Hacı Hüseyin Bey'dir. (Atabeyoğlu, 1985:1496) 1970'lerde Altay tarihini yazan Kaftan da, İzmir'in işgali akabinde Altay'ın faaliyetlerini durdurmasından sonra İzmir İdman Yurdu'nun Halil Zeki Bey'in girişimleriyle İzmir'de kalan futbolcuların bir araya gelerek kurduğu bir takım olduğunu belirtmektedir. (Kaftan, 1974:37)

İzmir İdman Yurdu ile ilgili basına yansıyan ilk haber Spor Âlemi dergisinin 8 Nisan 1920 tarihli nüshasında karşımıza çıkar. İlgili haberden İdman Yurdu'nun Karşıyaka Bedeniyeye-i Terbiye Yurdu, İngiliz takımı ve İzmir Limanına demirleyen İtalyan Boeriyo gemisi mürettebatı ile maçlar yaptığını öğrenmekteyiz. Diğer taraftan Karşıyaka takımı ile muhtelit takım oluşturup gayrimüslim takımlarla karşılaşmışlardı. (Spor Âlemi, 08 Nisan 1920:164)

Bu dönem takım kadrosunda Muzaffer (Kırsakal), Suphi, Mustafa Balöz, Osman (Zım Zım), Mamako Saim (Seymener), Hoca Mehmet, Neşet (Sakızlı), Muammer, Mazlum, Hafız, Mümtaz, Baha (Sivrisinek), Kenan (Dede), Cemal (İmanım), Mithat (Bacak), Kolokir Hüseyin, Hasan Yanık ve Adnan gibi futbolcuların olduğu bilinmektedir. (Güneş, 2005) Spor tarihçisi Oral, Türklüğün içinden geçtiği bu zor dönemde kırmızı-beyaz formayla mücadele eden İdman Yurdu'nun Rumların temsilcisi mavi-beyazlı Apollon⁴ takımına karşı oynadığı maçlarda Türkler için bir umut ışığı olduğunu, maçların binlerce seyirci önünde oynandığını vurgular. (Oral, 1954:130)

Mütareke Dönemi İzmir spor yaşamını konu alan çalışmada mevcut veriler ışığında İdman Yurdu'nun Altay'la ilişkisi ve akibeti hakkında şu satırları yazmıştım:

“İdman Yurdu'nun Altay'ın kapanmasının akabinde İzmir'deki Türklerin ikinci güçlü temsilcisi olarak ortaya çıkması Altay'ın devamı olup

olmadığı tartışmalarını da beraberinde getirdi. Yaptığımız araştırmalar ilk aşamada İdman Yurdu'nun Altay'ın devamı olarak faaliyetlerine devam ettiğini ancak Altay'ın tekrar kurulmasından sonra müsabakalara bağımsız olarak katıldığını göstermektedir. Durumun böyle olması İdman Yurdu'nun Altay'ın devamı değildir gibi algılanmasına sebep olduğu söylenebilir. Ancak 1922 yılında Spor Âlemi, 1923 yılında da Türkiye İdman Mecmuasında çıkan iki haber durumun yukarıda izah edildiği gibi olduğunu ispatlar niteliktedir. Dolayısıyla İdman Yurdu takımının başlangıçta Altay'ın devamı niteliğinde olduğu söylenebilir. Zira İzmir'in işgalden kurtulmasından bir süre sonra daha faaliyetlerini sürdüren İdman Yurdu, Altınordu ile birleşerek tarihe karışmıştır.” (Kuruloğlu, 2018:305)

İdman Yurdu'nun Altay'ın devamı olduğu varsayımında bulunmamın en temel nedeni 1922 tarihli Spor Âlemi dergisinde çıkan bir makalede “*Harpten evvel Altay namını taşıyan kıymetli bir kulüp birçok azasını feda ettiğinden maatteessüf kapanmış ve yerini İdman Yurdu isminde diğer bir kulüp teşkil etmişse de bu da hasımları bulunan Hristiyan takımlarıyla çarpışacak bir kuvvete yükselememişti”* ifadesinin kullanılması olmuştur. (Spor Âlemi, 5 Nisan 1338:2)

Buna ek olarak Türkiye İdman Mecmuası'nın 13 Kasım 1923 tarihli nüshasında yer alan bir başka makaledeki net ifadelerin de beni yanılgıya ittiğini söyleyebilirim:

“334'te Yunan işgali üzerine Türk Ocağı'nın bir şubesi demek olan Altay dağıldı yahut dağıtıldı. Azadan bir kısmı dâhile çekildi. İzmir'de kalan yetişmiş oyuncular, ağabeylerinin yerini boş bırakmak istemediler. Fakat Altay gibi Türkçülükle alakadar bir unvan altında toplanmalarına imkân yoktu. İşgalin devamı müddetince yalnız “İdman Yurdu” namıyla faaliyet ve mevcudiyet gösterdiler. Fakat maddi ve manevi imkânsızlıklar dolayısıyla İzmir şampiyonluğu Rumların eline geçti.” (Türkiye İdman Mecmuası, 13 Kasım 1923; Oral, 1954)

Aşağıda değerlendirilecek nizamname ve arşiv belgelerinden elde edilen yeni bilgilerle yukarıdaki haberler bir arada incelendiğinde haberlerde vurgulanan “Altay'ın devamı” yaklaşımının madden değil, mecazen bir ifadeye karşılık geldiği anlaşılabilir. Altay'ın bıraktığı yerden İdman Yurdu'nun bayrağı devraldığı yönünde bir yaklaşım daha muhtemeldir. İkinci haberdeki “yalnız” vurgusu da bu yanılgıya düşmeme neden olan bir başka

⁴ İzmir'in en güçlü Rum Kulübü Apollon'un İzmir günleri ve Türkiye'den ayrıldıktan sonraki serüveni için bkz. (Tağmat, 2019:339-356).

husustur. Çünkü halk arasında ve basında sıklıkla Altay ifadesi kullanılmasına rağmen kulübünün resmi adı “Altay İdman Yurdu” idi. Dolayısıyla bu yalnız vurgusu Türkçülükle alakadar olduklarının simgesi olan Altay’ın çıkarılıp sadece İdman Yurdu ile devam ettikleri düşüncesini doğurmuştu.

Ancak süreli yayınlar üzerinde yapılan araştırmalarda erişilen bilgilere temkinli yaklaşılması gerektiğinin en güzel örneklerinden biri olduğunu şahsi tecrübemle belirtmem gerekmektedir. Öte yandan Sâda-yı Hak ve Spor Âlemi’nde 1924 yılının başında yayınlanan haberlere bakıldığında İzmir İdman Yurdu’nun hala faaliyette olduğu görülebilir. İzmir’deki muhacirler yararına düzenlenen spor şenliklerinde İdman Yurdu’nun Altınordu ile oluşturduğu muhtelit (karma) takımı Altay-Karşıyaka muhtelitine karşı mücadele etmişti. (Sâda-yı Hak, 6 Kânunusani 1924; Spor Âlemi, 13 Kânunusani 1339:39)

Şenliklerde diğer İzmir kulüpleri ile resmigeçide katılan İzmir İdman Yurdu sporcular muhtelit takımlar arasında düzenlenen müsabakada büyük bir başarı gösterdiler. Maç Altaylı Sait ve Altınordulu Hüseyin Bey’in golleriyle berabere seyrederken İdman Yurdu Ziya Bey’in attığı gol Altay’ın bir yıllık namağlup unvanını sonlandırdı ve İzmir İdman Yurdu tarihinin ortak da olsa ilk kupasını müzesine götürmesini sağladı. Maçla ilgili basına yansıyan detaylara bakıldığında Altınordu-İdman Yurdu muhtelitinde İdman Yurdu’ndan Neşet, Suphi, Ziya, Mazlum, Zeki ve Şevki’nin oynadığı tespit edilebilmektedir. (Spor Âlemi, S.121-10, ty, s.14)

Bu tarihten sonra şimdiye kadar gerek İzmir basını gerek İstanbul basınına yansıyan spor haberleri içerisinde İzmir İdman Yurdu’na ilişkin herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. En son tespit edilen muhtelit maçından sonra İzmir İdman Yurdu’nun dağılmış olması muhtemeldir. Yukarıda ismi zikredilen sporcuların bir kısmının daha sonra Altınordu, Altay ve Karşıyaka’ya transfer oldukları dönemin basınına yansıyan müsabaka haberlerinden anlaşılmaktadır. Örneğin 1924 yılı Altınordu kadrosunda İdman Yurdu Ziya, Suphi ve Neşet’i görmek mümkündür. Veyahut yine 1924 yılı Altay kadrosunda Mithat ve Şevki’nin, Karşıyaka’da da Saim’in yer aldığı görülür.

Yukarıda derlenen bilgiler İdman Yurdu ile ilgili mevcut bilgi kırıntılarından şimdilik çıkarılabilen sonuçlardı. Bu araştırmanın en önemli ögesi olan İzmir İdman Yurdu Nizamnamesi bize kulüp tarihi ve işleyişi hakkında yeni bilgiler vermektedir. (BCA, DH.EUM.6.Şb. Kutu:7, Gömlek:32. 29.06.1334) Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde tespit ettiğimiz nizamnamenin taşıdığı en sıra dışı bilgi İzmir İdman Yurdu’nun sıklıkla ifade edilen aksine savaş sonunda Altay’ın faaliyetlerini tatil etmesinden sonra değil, 1916 yılında başladığını göstermektedir. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 6. Şube evrakı içinde yer alan nizamnamenin 31. maddesinde 5 Nisan 1916’ya tekabül eden fi 2 Nisan 332 tarihi bulunmaktadır. Dolayısıyla bu belge, kulübün 1924 yılında dağıldığı

varsayıldığında yaklaşık 8 yıl ayakta kaldığını göstermektedir. Buna ek olarak vilayet dâhilinde yeni kurulan ve feshedilen cemiyetlerle ilgili Aydın Vilayeti’nden Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen 26 Temmuz 332/ 8 Ağustos 1916 tarihli pusulada yeni kurulan cemiyetler arasında “İzmir’de İdman Yurdu namıyla” bir cemiyet kurulduğu bilgisi yer almaktadır. (BCA, EUM.6.Şb, Kutu:8, Gömlek:41, 26 Temmuz 1332) Bu bilgiler ışığında genellikle dernek ve cemiyetlerin kurulduktan sonra nizamnamelerini hazırlayıp durumu bağlı buldukları mülki amirliğe bildirdikleri düşünüldüğünde kulübün 1916 başlarında kurulduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla sözü edilen bu iki belge İzmir İdman Yurdu’nun kuruluş tarihiyle ilgili kafalardaki soru işaretlerini giderecek niteliktedir. Aynı dönemde aynı isimde iki İdman Yurdu’nun var olması mümkün olmadığından 1914’te kurulan İdman Yurdu muhtemelen fesh edilmiş olmalı ki, Valilik bu isimde bir cemiyetin 1916’da kurulmasına tekrar izin verebilirdi.

Birinci Dünya Savaşı’nın tam ortasında kurulan bu kulüp Türklerin spor sahalarında örgütlülüğünün her geçen gün arttığının bir göstergesidir. İzmir spor tarihinde Türklerin kurduğu beşinci kulüp olan İzmir İdman Yurdu muhtemelen faaliyetlerini daha mahalli bir çerçevede tutmuştu. Altay ve Karşıyaka futbol sahalarında Türklüğün temsilcisi olurken, İzmir İdman Yurdu tüzüğünde dahi belirtilmeyen bu spor dalında uzun bir süre faaliyet göstermedi. Altay’ın futbol sahalarından çekilmesi sonrası oluşan boşluk İzmir İdman Yurdu tarafından doldurulmaya çalışılsa da Altay kadar başarılı olamadığı görülmektedir. Bunun nedenleri arasında Altay’ın dönemin en önemli siyasal örgütlenmesi olan İttihad ve Terakki Fırkası’nın ve en önemli sivil toplum örgütlerinden biri olan Türk Ocakları’nın himayesinde olması gösterilebilir. İzmir İdman Yurdu’nun mütareke dönemi futbol tarihinde edindiği yer ile iki kulübün sportif başarılarının karşılaştırılmasının yapılması aslında haksız bir değerlendirme olacaktır. İdman Yurdu’nun faaliyetleri İzmir Türklüğü’nün elde kalan mevcut imkânlar dâhilinde spor sahalarında var olma mücadelesinin son perdesi olarak görülmelidir.

Nizamname

Nizamnamenin detaylarına girmeden evvel spor kulüplerinin hukuki açıdan nasıl konumlandığını belirtmekte fayda var. Gerek İzmir İdman Yurdu gerekse ondan önce kurulan spor kulüplerinin hepsi 1909 yılında kabul edilen Cemiyetler Kanunu’na tâbi idi. Bu kanuna göre dernekler kurulurken ön izin alınmasına gerek olmamakla birlikte bu durumun hükümete bildirilmesi zorunludur. Yukarıda İzmir İdman Yurdu ve onunla aynı dönemde kurulan derneklerin Aydın Vilayeti’nden Dâhiliye Nezareti’ne bildirildiği pusula hakkında bilgi yer almaktadır ki kulübün kuruluş tarihini bizlere en net şekilde gösteren belgelerdendir. Cemiyetler Kanunu’na göre dernekler kurulduktan sonra cemiyetin kuruluş nedeni, kurucuları, yöneticileri, gelirleri, nizamnamesi ve adresi gibi bilgileri en kısa sürede hükümet mercilerine bildirmesi gerekmektedir. Cemiyetlere üye olmak isteyen

kişilerin 20 yaşını doldurmuş ve kamusal haklardan mahrum olmaması gerekmekte idi. Yine ilgili kanuna göre dernekler cinsiyet ve kavmiyet esasına göre kurulmamalı, cemiyet üyeleri istedikleri zaman üyelikten çıkabilmeliydi. (Toprak, 1983:205-208; Arslan, 2010:57-72)

İzmir İdman Yurdu Nizamnamesi 31 maddeden oluşmaktadır. İçeriğinde kulübün kuruluş amacı, üyelik türleri ve aidat bedelleri, idare heyetinin nasıl teşkil edileceği, görevlileri ve görevleri, Heyet-i Umumiyenin görevleri, üye kabulü ve üyelikten çıkarılma nedenleri ile olması halinde nizamname değişikliğinin hangi şartlarda ve ne şekilde yapılacağı açıklanmıştır.

Nizamnamenin ikinci maddesi kulübün o dönem oldukça popüler olan İsveç jimnastiği⁵, eskrim ve boksla iştigal edeceğini, buna ek olarak da çeşitli spor aktiviteleriyle üyelerinin sağlıklarına ve beden gelişimlerine katkı sunmayı amaç edinildiği belirtilmektedir. İdman Yurdu kulübüyle ilgili bilinen bütün bilgiler kulübün futbol takımı hakkında olmasına rağmen iştigal sahası içerisinde futbola yer verilmemesi ilginç bir detaydır. Elimizde bunun nedenini açıklayacak yeterli veri maalesef bulunmamaktadır. Ancak dönemin entelektüel çevrelerinin futbola karşı olumsuz bakış açılarının bunda etkisi olduğu varsayımında bulunabilir. Futbolun popülaritesinin her geçen gün arttığı bir ortamda kurulan İdman Yurdu'nun dönemin etkin Türk spor kulüpleri olan Altay ve Karşıyaka'nın varlığı sebebiyle de bu alan dışında büyümeyi tercih etmesi de olasılıklar içindedir.

Nizamnamenin üçüncü maddesinde kulübün hiçbir siyasi cereyanla ilişkisi olmadığı özellikle vurgulanmıştır. II. Meşrutiyetin ilanından sonra gündelik yaşamın her alanından dernek ve kulüplerin kurulmasında büyük bir artış yaşanmıştı. Kurulan bu kulüp ve derneklerin önemli bir kısmının dönemin siyasal atmosferindeki kutuplaşmadan nasibi alarak kendilerini Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile İttihad ve Terakki Fırkası saflarında konumlandıkları görüldü. Bu bağlamda İttihad ve Terakki'nin spor sahalarındaki etkisi diğer siyasi partilere nazaran daha geniş oldu. Nizamnamedeki bu vurgunun altında İstanbul'da Altınordu'nun, İzmir'de de Altay'ın İttihad ve Terakki'yle olan yakın münasebeti yatıyor olabilir. Ancak son tahlilde derneklerin tüzüklerine bu tür bir ibare ekleme zorunluluğu olmadığını da belirtmek gerek. Benzer bir ifade diğer İdman Yurdu tüzüğünde de yer almaktadır.

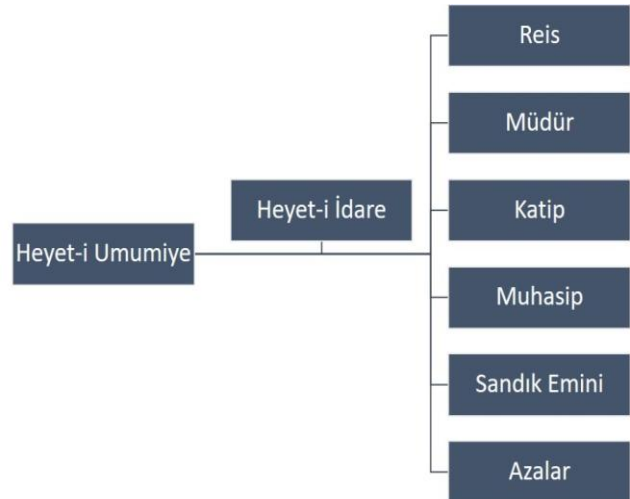
Nizamnameden kulübün iki türlü üye kaydettiği anlaşılmaktadır. Aza-yı asliye olarak tanımlanan birinci grup kulüpte görevli beden eğitimi öğretmeni tarafından verilen derslere katılan, kulüpteki spor alet ve edevatlarıyla antrenman yapan asli üyelerdir. Aza-yı müştereke olarak anılan ikinci grup ise herhangi bir spor faaliyetine katılmayıp yalnızca kulübe üye olanları tanımlamaktaydı.⁶ 1909 Cemiyetler Kanunu aidat

konusunda üyelerin yıllık 24 altından fazla ödenmemesi şartı getirmekle beraber İdman Yurdunda üyelik aidatı olarak asil üyeler 6 Osmanlı Lirası, aza-yı müştereke ise yalnızca 3 Osmanlı Lirası ödemek zorundaydı. Öte yandan nizamname sporla ilgilenen subay ve beden eğitimi öğretmenlerinin de kulüp içerisinde idman yapmalarının önünü açmıştı. İdare Heyeti'nin onayıyla kulübe dâhil olabilecek bu kişiler yine nizamname hükümleri uyarınca belirli bir üyelik bedeli (Subaylar 3 lira, öğretmenler ise ücretsiz) ödemek zorundaydılar.⁷

Nizamnamede yer alan "Heyet-i İdare" başlığı kulübün organizasyon yapısı hakkında fikir sahibi olmamıza olanak sağlar. Buna göre Heyet-i Umumiye tarafından seçilen Heyet-i İdare, bir Reis, bir Müdür, bir Kâtip, bir Muhasip, bir Sandık Emni ve 3 azadan oluşup 6 ay süreyle göreve gelirdi. Reisin görevi idare heyetine başkanlık etmek, idare heyetinin aldığı kararları, yazışmaları ve duyuruları kâtip ile imza altına almak ve koordinasyonu sağlamaktır. Müdürün görevi ise kulübün temizlik ve düzeninin sağlanmasını takip etmek ve iç işleri organize etmektedir. Kâtip sekreteryaya işlerini düzenlerken, muhasip ve sandık emini mali konulardan sorumludur. Buradaki en ilginç nokta ise sürenin yalnızca 6 ayla sınırlı tutulmasıdır. Bu sürenin çok kısa olması yönetimlerin sürekli seçimle meşgul olması manasına gelir ki bu da yönetim açısından bir zafiyet arz etmektedir. Altay, Bayraklı, Göztepe ve İzmir Gençlerbirliği'nin 1930'larda yayınlanan ve günümüze ulaşan en eski nizamnamelerine bakıldığında bu sürenin genellikle bir yıl olduğu görülür.

Şekil 1: İzmir İdman Yurdu Organizasyon Şeması

Kulübün temelini teşkil eden Heyet-i Umumiye yalnızca asli üyelerden oluşmaktadır. Yukarıda zikredilen aza-yı

gayrı faale ayrımı yapılmaktadır. Birinci grup sporla ve kulüp yönetimiyle doğrudan iştigal eden üyeleri tanımlamaktadır. Bunlara ek olarak buldukları mevki itibarıyla kulübe katkısı olacak kişilerin fahri aza ve bunlardan birinin de yönetim kurulu onayıyla fahri başkan olabileceği Göztepe nizamnamesinde belirtilmektedir. 1927'de kurulan Gençlerbirliği Kulübünde ise üç çeşit aza bulunmaktadır: Esas aza, Şeref azası ve muhabir azalık. İlk ikisi diğer kulüplerdeki üye türlerine benzemekle beraber sonuncusu farklılık arz eder. Muhabir azalık nizamnamede "buldukları memleket hakkında cemiyete nafi malumat ve rapor" veren ve idare heyeti tarafından seçilen kimseleri ifade etmektedir.

⁷ Bayraklı Kulübünün 1936 tarihli nizamnamesinde giriş ücreti 5 lira, yıllık aidat ise 10 lira, Göztepe Kulübünün 1930 tarihli nizamnamesinde ise kayıt ücreti en az 1 Lira, aidat ise en az yarım lira olmakla beraber üyenin maddi durumuna göre belirlenir ifadesi yer almaktadır.

⁵ XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde İsveçli Pehr Henrik Ling tarafından geliştirilen jimnastik türü, II. Meşrutiyet döneminde Türkiye'ye girdi. Selim Sırrı Tarcan'ın öncülüğünü yaptığı İsveç usulü jimnastik yeniden organize edilen ordunun talim-terbiyesi ve okullarda gençlerin beden terbiyesi için önemli bir araç olarak görüldü. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. (Şinforoğlu, 2020), (Mutlu, 2020).

⁶ Üyelik yapıları bakımından karşılaştırıldığında Bayraklı Kulübünde kurucu üyelik ve tabii azalık unvanları bulunurken, Göztepe Kulübünde de aza-yı faale ve

müşterekenin kulüp idaresinde herhangi bir etkisi olmayıp sembolik olarak Heyet-i Umumiye'ye ve İdare Heyetine dilek ve temenni de bulunma yetkisine sahiptir. Nizamname Heyet-i Umumiye'ye altı temel görev vermiştir. Bunlar; kulübün menfaatleri ve kuruluş gerekçesi doğrultusunda hareket etmesini denetlemek, idare heyetini seçmek ve oluşturmak, idare heyetinin görev süresi sonunda ibrazı, istifa işlemlerinin değerlendirilmesi ve takibi ile üyelikten çıkarılma konularını görüşmek.

SONUÇ

Spor tarihi araştırmalarının emekleme aşamasında olduğu Türkiye'de, spor kulüpleriyle ilgili bulunan her türlü bilgi, belge, fotoğraf ve arşiv kaydı büyük öneme sahiptir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulduğumuz ve bu çalışmanın konusu olan İzmir İdman Yurdu nizamnamesi sayesinde hakkında pek az bilgi sahibi olunan bu kulüp ile ilgili pek çok yeni bilgi elde edilmiş oldu. Bu bilgilerden en önemlileri kulübün kuruluş yılının 1916 olduğunun artık kesinleşmiş olması ile kulübün organizasyon yapısıdır. Bu tarih, 1914'te kurulan ama daha sonra akıbeti hakkında bilgi bulunmayan İdman Yurdu'yla olan farklılığın vurgulanması açısından da değerlidir. Artık her iki kulübün farklı organizasyonlar olduğu açıktır. İlk kurulan İdman Yurdu faaliyetlerine son vermiş olmalı ki, Vilayet makamı yine aynı isimde başka bir kulübün henüz iki sene sonra kurulmasına izin vermiş olabilsin.

İzmir İdman Yurdu'nun üye şekline göre aidat belirleme usulü ve üyelik tipine göre tayin edilen aidat bedeli kulübün mali yapısı hakkında da bizlere birtakım ipuçları vermektedir. Mevcut veriler ışığında İzmir İdman Yurdu'nun toplam kaç üyesi olduğunu bilmediğimiz için yıllık aidat gelirleri hakkında bir yorum yapmak mümkün olamamaktadır.

Cumhuriyet öncesinde İzmir'de kurulan spor kulüpleri içerisinde yalnızca İdman Yurdu (1914) ve İzmir İdman Yurdu'na (1916) ait nizamnamelere ulaşabilmekteyiz. Diğer kulüplerin nizamnameleri henüz günyüzüne çıkmamış olsa dahi bu yapılar muhtemelen onlar hakkında da bir fikir edinmemize yardımcı olacaktır. Arşiv ve kütüphanelerden elde edilen nizamnameler karşılaştırıldığında aralarındaki benzerliklerden yola çıkarak, Cumhuriyet'in ilk yıllarında İzmir'de kurulacak olan kulüplerin Altay, Karşıyaka tecrübesi ve İzmir İdman Yurdu nizamnamesinden esinlenerek kendi ihtiyaçlarına uygun nizamnameler oluşturduklarını varsayabiliriz.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BCA, DH. EUM.6.Şb. Kutu:7, Gömlek:32. 2 Nisan 1332.

BCA, DH. EUM.6.Şb. Kutu:8, Gömlek:41, 26 Temmuz 1332.

Sürelî Yayınlar

Ahenk, 19 Kânun-u evvel 1330.

Anadolu, 13 Kânun-ı sani 1329.

Anadolu, 21 Kânûn-i Sâni 1329.

İdman Mecmuas, 13 Mayıs 1329.

Spor Âlemi, 08 Nisan 1920, S.12.

Spor Âlemi, 5 Nisan 1338 (1922), S.51-13.

Spor Âlemi, 13 Kânunusani 1339, S.121-9 (Nüsha-i Mahsusası).

Spor Âlemi, S.121-10, ty,

Türkiye İdman Mecmuası, 13 Kasım 1923, S.1-31.

Sada-yı Hak, 6 Kânunusani 1924.

Araştırma-İnceleme Eserler

AKSOY, Yaşar. (1989), *Karşıyaka ve KSK Tarihi*, İzmir: Hisdaş Yayınları.

ARIKAN, Zeki. (1991), *Mütareke ve İşgal Anıları*, Ankara: TTK Yayınları.

ARSLAN Zehra. (2010), “Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan’da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihad ve Terakki Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/11:57-72.

ATABEYOĞLU, Cem. (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Spor”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* 6, İstanbul: İletişim Yay.

Bayraklı Kulübü Esas Nizamnamesi. (1936), İzmir: Sühulet Basımevi.

Göztepe Spor Kulübü Nizamnamesi. (1930), İzmir: Cumhuriyet Matbaası.

GÜNEŞ, Günver.(2005), “Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla İzmir’de Futbol”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 142:68-78.

GÜNEŞ, Günver. (2012), *Osmanlı’dan Cumhuriyete Modern Sporların İzmir’e Girişi (1850-1922)*, İzmir: İBB Yayınları.

İzmir Gençler Birliği Nizamnamesi. (1931), İzmir: Cumhuriyet Matbaası.

KAYA, Murat. (2018), *Gazeteci ve Siyasetçi Olarak Haydar Rüştü Öktem (1885-1951)*, Akdeniz Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.

KURULOĞLU, Fehim. (2018), “Mütareke Dönemi İzmir Spor Hayatı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVIII-Mütareke Özel Sayısı:297-314.

KURULOĞLU, Fehim. (2019), “İzmir Futbolunda Birlik Beraberlik Günleri: Muhtelit Takımlar”, *İzmir Spor Tarihi*, Ankara: Ütopya Yayınevi.

KURULOĞLU, Fehim.(2010), *Altay Spor Kulübü Tarihi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

MUTLU, Mustafa. (2020), *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Beden Terbiyesi ve Sporda Öncü Bir İsim: Selim Sırrı Tarcan (1874-1957)*, İstanbul: Libra Kitap.

OKAY, Cüneyd. (2002), “The Introduction, Early Development and Historiography of Soccer in Turkey: 1890-1914”, *Soccer&Society*, 3/3:1-10.

ORAL, M. Ali. (1954), *Türkiye Futbol Tarihi*, C.1, Fasikül.2, İstanbul: Sulhi Garan Matbaası.

ŞİNOFOROĞLU, Tolga. (2020), *Selim Sırrı Tarcan ve İsveç Jimnastiği*, Ankara: Spor Yayınevi ve Kitabevi.

TAĞMAT, Çağla D. (2019), “İki Vatanlı Bir Rum Futbol Kulübü: Apollon Smyrnis (1891-2017)”, *A.Ü T.İ.T.E. Atatürk Yolu Dergisi*, 64:339-356.

TOPRAK Zafer. (1983), “1909 Cemiyetler Kanunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* 1, İstanbul: İletişim Yayınları.

İnternet Kaynakları

<http://anadoluhisari.org/tarihce> (Erişim Tarihi: 10.11.2021).

EXTENDED ABSTRACT

XIX. century Ottoman history is a period in which great social, economic, and political changes were experienced. This transformation has radically affected daily life. The most affected subject by this transformation process were leisure activities in a positive way. The increased number of schools providing Western-style education and the exercises of ship crews anchored in Ottoman ports during their stay were the first steps in the spread of modern sports in Turkey. At this stage, Istanbul, Thessaloniki, and Izmir became the most important entry points of modern sports to the Ottoman Empire. Izmir became the shining star of the age of transformation with its large harbor and cosmopolitan structure.

The institutions and daily life practices transferred from the West were first settled amongst Greeks, Armenians, and Levantines who had better connections with the Western World than Turks. The first sports clubs were also founded by those minority groups. After a while the Turks had established their own sports clubs and joint to struggle on the sports fields. The first Turkish club in Izmir was Karşıyaka Mümaresi-i Bedeniyye Club, founded in 1912. Two years later, in 1914, Altay was founded, supported by Turkish nationalist groups such as Türk Ocakları.

Even if football were very popular sports branch in Izmir in that period, sea sports such as sailing, and swimming were also popular due to being a port city. In addition to these, golf, horse racing, cycling, basketball, volleyball, and athletics were other important sports branches. At the beginning of XX. Century, Pelops, Panionios, Apollon, İskos, Karavokiri, Mytilene Mix, Vanders, Armenian Apetyan, Scottish School and American College and Greek Evangelidis were the main sports clubs in the city.

However, sports were a suitable tool to express their identities for ethnic and religious groups whose living in an empire in the downturn period. From that perspective football matches watched by thousands of fans is a topic worth researching.

This study is about the charter of the Izmir İdman Yurdu sports club, which were the third sports club established by the Turks in Izmir. Documents from the Ottoman Archives allow us to reveal the history of this club. Methodologically, after examining the existing data and discussions about Izmir İdman Yurdu, the information gathered from the archive sources will be evaluated and compared to clarify absences of club's history. The charter will also give an idea about the regulations of the other sports clubs established before and after Izmir İdman Yurdu. On the other hand, a comparison will be made with the regulations of Bayraklı, Göztepe, and Gençlerbirliği sports clubs published in the early 1930s, and the similarities and differences of these clubs will be determined.

Football fields were directly affected by political developments during and after the First World War. Turkish teams were the most negatively affected by these developments. Especially, after the ceasefire in 1918, Altay Sports Club had to stop its activities due to its close contact with Turkish nationalists and İttihad Terakki Cemiyeti (Committee of Progress and Union, shortly CUP).

Between 1918-1922, which is called the Armistice period in Turkish historiography, the sports fields were completely dominated by non-Muslim athletes. Turkish community in Izmir reorganized and formed a new sports club called İdman Yurdu to weaken this dominance and to close the gap created after the closure of Altay. The establishment date of Izmir İdman Yurdu, which became popular during the armistice period, was not known exactly. On the other hand, the names of some of the founders and players of the club were known from the newspapers of the period and from the athlete memories.

The discovery of the charter, which is the subject of this study, enabled us to learn the establishment date and the management style of the club. Records in the Ottoman archives shows that İdman Yurdu club was founded in early 1916. This information was recorded as a new data for Izmir sports history.

İzmir İdman Yurdu Regulation consists of thirty-one articles. In its content, the purpose of the club's establishment, membership types and fees, how the administrative board constituted, its officers and duties, the duties of the General Committee, the reasons for accepting members and expulsion from membership, under which conditions and in what way the charter change will be made are explained.

The second article of the charter states that the club will engage in Swedish gymnastics, fencing and boxing, which were very popular at that time, and in addition, it is aimed to contribute to the health and physical development of its members with various sports activities. It is an interesting detail that although all the known information about the İdman Yurdu Sports Club is about its the football team, football is not included in the field of activity in the charter. Unfortunately, we do not have enough data to explain the reason for this. However, it can be assumed that the negative perspectives of the intellectual circles of the period towards football influenced this issue. It is also possible that İdman Yurdu, which was established in an environment where the popularity of football is increasing day by day, would prefer to grow outside of this field due to the presence of the active Turkish sports clubs of the time, Altay and Karşıyaka.

In the third article of the charter, it is especially emphasized that the club is not related to any political movement. After the declaration of the Constitutional Monarchy in 1908, there was a great increase in the establishment of associations and clubs from all areas of daily life. It was seen that a significant part of these established clubs and associations, taking their share from the polarization in the political atmosphere of the period, positioned themselves in the ranks of Hürriyet ve İtilaf Fırkası and İttihad ve Terakki Fırkası. In this context, the influence of CUP on the sports fields was wider than that of other political parties. The close relationship of Altınordu in Istanbul and Altay in Izmir with the CUP may lie behind this emphasis in the regulation. However, in the final analysis, it should be noted that associations do not have to add such a clause to their statutes. Since there are no charter of other sports clubs established in Izmir before İdman Yurdu, this regulation has the feature of being the only example of the period for now.

EK-1

İzmir İdman Yurdu Nizamname-i Esasisi

Madde 1 – İzmir’de (İdman Yurdu) namı altında bir cem’iyet te’sis edilmiştir.

Madde 2 – İdman Yurdu’nun ta’kib edeceği gâye İsveç usulü üzere cimmastik, eskrim, boks, muhtelif yarışlar vesâ’ire gibi ispor enva’ının tatbik ve icrasıyla azasının sıhhat ve tekemmülât-ı bedeniyelerine hadim olmaktadır.

Madde 3 – Cem’iyet siyasetle iştigal etmez ve fırka-i siyasiyeden hiçbirinin menafî’ine alet ve vasıta olmaz.

Madde 4 – Cemiyet iki nev’i aza kabul eder: 1-A’za-yı asliye, 2-A’za-yı müştereke. A’za-yı asliye cemiyetin muvazzaf terbiye-yi bedeniyeye muallimi tarafından verilen idman derslerinden müstefid olacağı gibi ders saatleri haricinde de cemiyetin idmana müteallik bil’cümle alât ve edevât ve vesâ’itini isti’mâl hakkını haiz bulunacaktır. A’za-yı asliyenin ücret-i seneviyeleri 6 Osmanlı Lirası olub, ancak cemiyete dâhil olurken bir defaya mahsus olmak üzere 1 Osmanlı Lirası duhuliyeye itâ eylemeleri mecburidir. A’za-yı müştereke cemiyete idman yapmak maksadını takib etmeyerek dâhil olan zevata tereküb edecek ve bu misüllü a’zanın ücret-i seneviyeleri 3 Osmanlı Lirası olacaktır.

Madde 5- İsporla iştigalleri olub vücudlarından istifa edilebilecek zabıtân hey’et-i idârenin tensibi üzerine 27.maddedeki usule tevfikân a’za-yı müşterekeye mahsus ücretle ve idmana iştirak hakkını haiz olarak cemiyete kabul edilebilir.

Madde 6- Terbiye-yi bedeniyeye mütehasıs ve muallimi unvanını taşıyan zevat-ı ma’rufeye heyet-i idârenin tensibi üzerine ve 27.maddedeki usule tevfikân bil’a ücret cemiyete kayd olunabilir. Bu gibi mütehasıs ve muallimler ile 5. Maddede mebhûs zabıtân a’za-yı asliye içtimâ’âtında lede’l-hâce beyan-ı rey ve mütalaa edebilirlerse de bu reyler yalnız istişâridir.

Madde 7- Ücret-i seneviyelerini a’za-yı asliye peşin olarak şehri yarım lira i’tası suretiyle, a’za-yı müştereke kezalik peşin olarak 4 taksitte tesviye ederler.

Madde 8- Cem’iyetin her iki nev’ a’zasının memleketin sınıf-ı münevverine mensub zevatdan bulunmaları meşrudur.

Madde 9- Her iki nev’ a’zanın cemiyetten bir suretle infikâkları halinde son def’a verdikleri taksit bedelinin müddeti henüz hitam bulmamış olsa da istifa edilen ücret iade edilmez.

Hey’et-i İdâre

Madde 10- Hey’et-i umumiye tarafından müntehab hey’et-i idâre bir re’is, bir müdür, bir kâtib, bir muhasib ve sandık emini ile ve üç a’zadan mürekkeb olup altı ay müddetle ifa-yı vazife eder.

Madde 11- Re’is, Hey’et-i İdâreye riyaset ve müzakerâtı idare, hey’et-i idârenin mukarrerat, muhaberat ve tebligatına katib ile birlikte vaz’ı imza eder ve cemiyet namına lede’l-iktiza me’mûrîn, mehâkim ve muhasibe müraca’at da bulunur.

Madde 12- Müdür, yurdun nezafet ve tertib ve intizamının muhafazasına nezaret ve umûr-ı dâhiliyesini müstakilen temşiyet eyler.

Madde 13- Katib, cemiyetin umûr-ı tahririyesini, muhasib ve sandık emini umûr-ı hesabiyesini rû’yet eder.

Madde 14- Reisin gaybûbeti halinde hey’et-i idâre, azasından birini muvakkaten reis intihab eder. İçtimada katib bulunmazsa vazife kitabet-i a’zadan biri tarafından ifa olunur.

Madde 15- Heyet-i İdâre müzakeratının mu’teber olması la-ekall nisfından bir ziyade a’zanın bulunmasına menûtdur. Mukarrerat hazır-ı bil’cümle olan a’zanın ekseriyet-i mutlaka-i arasıyla muteber olur. Müsavi-i ara vukûnda re’isin rey-i nafizdir.

Madde 16- Hey’et-i idâre müddeti nihayetinde altı aylık mesâ’i ve hesabâtını hey’et-i umumiyeye bir rapor ile bildirir.

Madde 17- Hey’et-i idâre a’zasından biri isti’fa edecek olduğu takdirde sebep-i isti’fasını hey’et-i umumiyeye tahriren iş’âr eder. A’zadan birinin vefatı veya isti’fası veya bir suretle hey’etden infikâkı halinde münhâl a’zalık için yeniden intihab icra edilir.

Madde 18- Müddetini ikmâl eden hey’et-i idâre a’zası icra edilecek intihâbta tekrar yeni hey’ete dâhil olabilirler.

Madde 19- Hey’et-i idâre a’zası arasında herhangi bir mes’eleden nâşi tahaddüs edecek ihtilâfât hey’et-i umumiyenin içtimâ’ât-ı âdiyesinde halledilir. Ancak ihtilâfın ----- olduğu takdirde hey’et-i idâre hey’et-i umumiyeyi fevkâlâde olarak içtimâ’a da’vet eder.

2

Madde 20- A’zayı asliyeden her biri cem’iyetin idaresine müteâllik hususâtda fa’ideli göreceği bir şeyi hey’et-i idâreye şifahen veya tahriren teklif edebilir. Şu kadar ki bu gibi teklifât hey’etin vazifesine müdahale mahiyetini ha’iz olamaz.

Madde 21- Esbâb-ı fevkalâdeden nâşi hey’et-i idârenin müddetinden evvel feshi hususu hey’et-i umumiye içtimâatında müzakere edilebilir. Ancak bu bâbda bir karar ittihâzı ekseriyet-i sülûsan-âra husulüne mütevakıftır.

Hey’et-i Umumiye

Madde 22- Hey’et-i umumiye yalnız a’zayı asliyeden mürekkeb olub cem’iyete â’id bil’cümle hususâtda 21. ve 31. maddelerdeki kaziyeler bâki kalmak üzere ekseriyet-i mutlaka-yı ara ile ittihâz-ı mukarrerat eyler.

Madde 23- A’zayı müştereke hey’et-i umumiye ve hey’et-i idariye karşı yalnız temenniyât izhâr edebilir.

Madde 24- Hey’et-i umumiyenin vezâifi:

Evvelâ, cem’iyetin menâfi’ine ve ta’kib eylediği gayenin kemâliyle husulüne müte’âllik bil’cümle mevâdın müzakeresi,

Saniyen, Hey’et-i idârenin intihâb ve teşkili,

Salisen, Hey’et-i idârenin müddeti nihayetinde itâ edeceği mesa’i ve hesabâtının natik raporunun tedkik ve hey’et-i mezkûreye beraet-i zimmet mazbatası i’tâsı [İş bu tedkikât hey’et-i umumiyece intihab edilecek bir encümen-i mahsus ma’rifetiyle icra olunur. Ancak netice-i tedkikatını hey’et-i umumiyeye arz eder.]

Rabi’an, hey’et-i idâre veya cem’iyet a’zalığında istifa edenlerin istifanemelerinin tedkik ve kabulü,

Hamisen, 29. ve 30. Maddeler ahkâmına tevfikân terkin-i kayd muamelesinin icrası,

Sadisın, 31.madde mucibince nizamname-i esasının tâ’dili nekâtından? İbarettir.

Madde 25- Hey’et-i umumiye her ayın ilk haftası içinde hey’et-i idârenin dâvetyeyle âdiyen içtimâ’ eder. Hey’et-i umumiyeye hey’et-i idâre re’isi riyaset eder. Vazife-i kitabetde hey’et-i idâre kâtibi tarafından ifâ edilir.

Madde 26- Hey’et-i idâre ve encümen-i mahsus intihâbâtı ve terkin-i kayd muamelesi rey hakkı ile cereyan eder.

4

A'za Kabulü

Madde 27- A'zayı asliye ve müşterekeden her birinin cem'iyete yeni a'za kabulünü teklife hakkı vardır. Teklif-i vâki evvela hey'et-i idâreye tahrîren bildirilir. Hey'et-i idâre, a'zalığa namzed olan zatın isim ve şöhretini müş'ar varakayı yurdun münasib bir mahallinde ta'lik etmek suretiyle bi'l-umum a'zayı haberdar eder. Yevm-i talikten itibaren on beş gün müruruna kadar a'za-yı asliye veya müştereke tarafından hey'et-i idâreye bir gûna tahriri itiraz vuku'bulmadığı takdirde namzed olan zat cemiyete kabul edilmiş addedileceğinden iki nev'a'zalıktan arzu eylediğine kaydedilir. On beş gün zarfında hey'et-i idâre a'za-yı asliye veya müşterekeden bir veya müteaddid itiraznâmeler aldığı takdirde bu evraki tedkik ve bunlara müsteniden icra-yı tahkikat ile netice-yi tahkikatda itirazın bî-esas olduğuna hey'et-i idârece ekseriyet-i sülûsan ara ile hükmedilirse kabul ve aksi takdirde red kararı itâ kılınır.

Madde 28- A'za-yı asliye ve müşterekeden her biri İzmir'de misâfireten bulunan zevât için 15 günlük misâfir varakası alabilir. Misâfirin isim ve şöhretini âni taakdîm eden a'zâ tarafından defter-i mahsusuna kayd ve zirine târih ve imzâ vaz' olunur. Misâfir varakası aynı zâta senede bir def'adan fazla verilmez.

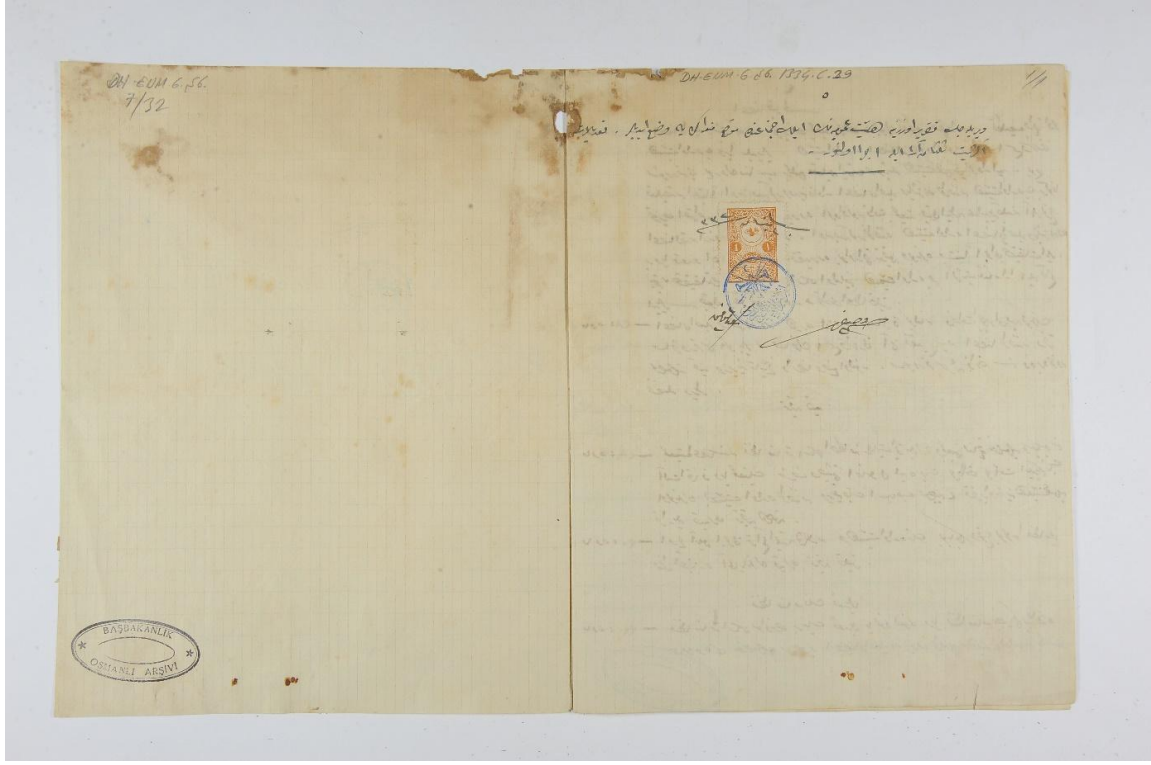
Terkîn-i Kayd

Madde 29- Cem'iyetin a'zâsından nizamnâme-i esâsi ahkâmına ri'âyet etmeyenlerin ve cem'iyeti menâfi'-i hususiye ve siyâsiyesine âlet ittihâz veyâ cem'iyetin şeref ve haysiyetini ihlâl edecek harekâta cür'et eylediği sâbit olanların hey'et-i idâre tarafından verilecek esbâb-ı mücibesi takrir üzerine hey'et-i umumiye karârıyla kaydları terkin olunur.

Madde 30- Üç aylık ücreti terâküm etmiş olan ve hey'et-i idârenin bu bâbda vukû'bulan ihtârını nazar-ı i'tibâra almayanların kaydları terkin kılınır.

Nizamnamenin Tadili

Madde 31- Nizamname-i esasi mevadından birinin tadil yahud lağvı veya nizamnameye yeni bir madde ilavesi hususu mevcut a'za-yı asliyeden biri tarafından hey'et-i idâre riyasetine [5] verilecek takrir üzerine hey'et-i umumiyenin ilk içtimâ'ında mevki'-i müzakereye vaz' edilir. Tâdilât ekseriyet-i sülûsan-ı a'za ile icra olunur. Fi 2 Nisan 332.

KÜRESELLEŞME SÜRECİ VE SINIR AŞAN GÖÇ HAREKETLERİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Mehmet Şükrü NAR^{1*+}

¹Doç. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

*mehmett.sukru@gmail.com

+ORCID: 0000-0003-4726-3126

Öz- Bu çalışma, göçmen stoku ile ekonomik, politik ve sosyal küreselleşme endeks değerleri arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Çalışmada, Türkiye'nin 1990-2020 dönemine ait; Birleşmiş Milletler Göç Raporu, Uluslararası Göç İstatistikleri, Uluslararası Göç Raporu ve KOF küreselleşme endeksinden alınan yıllık veriler kullanılmıştır. Serilerin durağanlığı Augmented Dickey Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri ile sınanmıştır. Ardından endeks değerleri arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığı Johansen eşbütünleşme testi ve ilişkinin yönünü belirlemek için Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Çalışma bulguları, küreselleşme ile göçmen stoku arasında en az bir eşbütünleşme vektörü olduğunu ve sosyal küreselleşmeden göçmen stokuna doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Hata düzeltme modeline göre sisteme giren şok 1,39 dönem sonra ortadan kalkmakta ve seriler uzun dönemde dengeye gelmektedir. Etki-tepki analizine göre sosyal küreselleşme endeks değerindeki bir artış, ikinci dönemden itibaren göçmen stokunda artışa neden olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Sınır Aşan Göçler, Uluslararası Göç, Küreselleşme.

GLOBALIZATION PROCESS AND CROSS-BORDER MIGRATION MOVEMENTS: THE CASE OF TURKEY

Abstract- The present study investigates the correlation between the immigrant stock and the economic, political, and social globalization index figures. In the study, the annual United Nations Migration Report, International Migration Statistics, International Migration Report, and KOF globalization index data for Turkey between 1990 and 2020 were used. The stationarity of the series was tested through Augmented Dickey Fuller (ADF) and Phillips-Perron (PP) unit root tests. Then, the Johansen cointegration test was applied to determine the presence of a long-term correlation between the index figures, and the Granger causality test was employed to determine the direction of the causality. The study findings demonstrated that there was at least one cointegration vector between globalization and the immigrant stock, and there was a unidirectional causality from social globalization to the immigrant stock. Based on the error correction model, the system shock disappears after 1.39 periods, and the series stabilizes in the long run. According to the impact-response analysis, an increase in the social globalization index value causes an increase in the immigrant stock from the second period.

Keywords – Migration, Cross-Border Migration, International Migration, Globalization.

GİRİŞ

İnsanlığın komünal yaşamdan yerleşik yaşama geçmesi, öngörülemeyen nüfus artışı, tarımsal faaliyetlerdeki artış, artı(k) ürün, devletlerin ortaya çıkışı, coğrafi keşifler, ticaretin gelişmesi, sanayileşme ve modernleşme çabaları, makineleşme, örgütlenme, sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş, kitle ve iletişim araçlarındaki yeni ve hızlı gelişmeler vb. unsurlar, küreselleşme süreci olarak açıklanmaktadır. Ancak gerçek anlamda küreselleşme sürecinin sanayi devrimi ile başladığı söylenebilir. Küreselleşme kavramı, insanların ve toplumların başta ekonomik olmak üzere sosyo-kültürel ve politik anlamda artan oranda iş birliği yapmasıdır. Yaşanan bu yeni süreçte zamanın mekândan bağımsız olarak algılanması sonucunda sosyal yaşam yeniden üretilir. Bilgiye, mal ve hizmete erişim kolaylaşır. İnsanlar arasında tüketim, beğeniler, düşünceler, anlık olarak küresel ölçekte paylaşılır. Kültürler ve toplumlar arasında yakınlaşma ve işbirliği artar. Kültür melezleşerek karma bir kültür örgüsü ortaya çıkar. Sermayenin ve işgücünün serbest dolanımı sağlanır. Demokrasi ve insan hakları kavramı önem kazanır, düşünce özgürlüğü artar (Nar, 2021). Diğer yandan küreselleşme ile yerel kimlikler güçlenir. Kültür küreselleşir ve homojenleşir. İşsizlik oranları dünya ölçeğinde hızla yükselir, sermaye tekelleşir. Diğer toplumların gelişmiş toplumlara olan bağımlılığı artar.

Dahası küreselleşme süreci ile yeniden şekillenen sınır kavramı ve sınır yaşamı yeniden tanımlanır. “Sınırsız dünya” anlayışı içinde (Ohmae,1999), insanlar arasındaki karşılıklı etkileşimin yoğunlaşması ve toplumlar arasında artan oranda iş birliğine olan yönelim (Giddens, 2014) sınırların geçirgenliğini artırır. Buna bağlı olarak ulus devlet kavramı ve aidiyet duygusu zayıflar. Dolayısıyla küreselleşme, bir taraftan farklı toplumsal özelliklere sahip olan insanları aynı değerler etrafında bir araya getirerek geniş ölçekli katılımı(evrenselliği) teşvik ederken, diğer taraftan insanlar arasında farklılıkları ve eşitsizlikleri işleyerek toplumları sınıflamanın bir aracı haline gelir. Bu durumun insanlar ve toplumlar üzerinde neden olduğu sonuçlardan biri de fiziksel mekân hareketliliğinin ortaya çıkardığı küresel (sınır aşan) göç olgusudur.

Tarih boyunca insanlar, ekonomik eşitsizlik, politik istikrarsızlık, güvenlik sorunu, artan nüfus, iklim değişikliği, doğal afetler, insan hakları ihlalleri gibi çeşitli gerekçelerle buldukları coğrafyayı terk etmiştir. Göçlerin bazıları kişinin isteğine bağlı olarak gerçekleşirken bazı göçler ise koşulların zorlamasıyla kendi iradesi dışında yapılmıştır. Terminolojik anlamda göç kavramı, insanların bireysel veya kitlesel olarak bağlı olduğu fiziksel ve sosyal çevreyi terk ederek kendisi(leri) için anlam ve önem taşıyan başka bir mekâna yerleşmesidir. Bu bağlamda göç olgusu, sadece bağlı olunan fiziksel çevrenin değiştirilmesi olarak değil, aynı zamanda sosyo-kültürel ve ekonomik alanın kısa ya da uzun süreli terk edilmesi olarak düşünülmelidir (Castles

ve Miller, 2008; Kofman vd., 2000). Temel anlamda göçler sınır aşan (uluslararası) göç ve sınır içi (iç) göç olmak üzere ikiye ayrılır. İnsan hareketliliği, ülke sınırlarının terk edilmesi yoluyla ya da uluslararası sınırları geçerek yapıyorsa sınır aşan göç, ulusal ya da yerel sınırlar içinde kalıyorsa sınır içi göç olarak adlandırılır (National Geographic, 2021; Perruchoud ve Redpath-Cross, 2011). Ya da göç olgusu (i) kısa süreli ve günübürlük (ii) düzenli (iii) düzensiz (iv) yerleşik göç olarak dört başlık altında da sınıflandırılabilir. Komşu ülke sınırları arasında yapılan günübürlük işgücü hareketleri, alışveriş, turizm ve sağlık amaçlı seyahat gezileri günübürlük ve kısa süreli göçlere; eğitim, ekonomik, sosyal, dini vb. gerekçelerle yapılan göçler ise düzenli veya düzensiz göçlere örnek verilebilir. Yerleşik göç ise daha ziyade gelişmiş ve çokkültürlülük politikasını benimseyen ülkelerin, nüfus ya da vasıflı işgücü açıklarını karşılamak amacıyla diğer ülke vatandaşlarına kendi ülke vatandaşlığını vermesidir. Ya da göç çeşitlerini, yasal ve yasal olmayan göç şeklinde ikiye ayırmak da mümkündür. Yasal göç insanların yasal yollarla hedef ülkeye olan girişlerini, yasal olmayan göç ise insanların (ör. düzensiz göç) yasa dışı yollardan hedef ülke sınırlarına girmesi olarak açıklanabilir.

Yakın tarihe bakıldığında sınır aşan göç olgusunun ve göçe neden olan koşulların özellikle I. Dünya Savaşından sonra oluştuğu görülmektedir. Çok sayıda Avrupa vatandaşı, Kuzey Amerika, Avustralya ve Arjantin gibi arazinin oldukça ucuz, iklimin ılıman ve toprakların verimli olduğu coğrafi alanlara göç etmişlerdir. Ayrıca bu dönemde Asya ve Afrika ile tropik bölgeler arasında göç geçişleri yaşanmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası Batı toplumlarının işgücü ihtiyacını karşılamak için pek çok insana sınırlarını açması, sınır aşan göç hareketliliğinin temel nedenlerden birisi olarak kabul edilir (Bozkurt, 2019; Giovanni vd., 2015). 2000’li yıllara gelindiğinde küreselleşme ve teknolojide yaşanan ilerlemeler ile insanlar ve toplumlar arasındaki ekonomik ve sosyal faaliyetlerin artması, uluslararası göçün hacminde, çeşitliliğinde, coğrafi kapsamında ve genel karmaşıklığında artışa neden olmuştur (Czaika ve Haas, 2015). Özellikle emeğin, bilginin ve iletişimin küreselleşmesi, modern ulaşım ve iletişim ağlarının ucuz ve kolay erişebilir olması, insanların hareketlerini hiç olmadığı kadar özgürleştirmiştir (Colic-Peisker, 2017; Kahanec ve Zimmermann, 2008). Artık ulus ötesi bağlantılarla ya da bilgi edinimiyle farklı sosyo-kültürel ve ekonomik yapıya sahip birçok insan, uzun mesafeler kat ederek dünyanın farklı bölgelerinden hedef olarak belirledikleri ülkelere göç etmektedir (Vertovec, 2007). Dünya ölçeğinde küresel göç stoku (sayısı) 1965 yılında 75 milyon, 1985 yılında 105 milyon, 2000 yılında 150 milyon ve 2020 yılında 272 milyona ulaşmıştır. Uluslararası göç akışlarının bölgesel dağılımına bakıldığında, göçmenlerin % 57,6’sı Avrupa ve Kuzey Amerika gibi gelişmiş bölgelerde yaşamaktadır (Aleshkovski, 2017; International Organization for Migration, 2020).

Ancak sınır aşan göç hareketliliği, son yıllarda hem kaynak hem de hedef ve transit ülkeler bakımından küresel bir sorun haline gelmiştir. Kaçınılmaz olarak kontrolsüz veya düzensiz nüfus hareketleri, hedef ve transit ülkelerde sosyal ve ekonomik problemlerin temel nedeni olarak görülmüştür. Özellikle gelişmiş ülkeler, göç edenlerin sosyal uyum sorunu yaşayacakları ve iç istikrarı bozucu etkilerinin olacağı gibi konularda endişe duymaktadır. Bu nedenle göç olgusu, gelişmiş ülkelerde vasıflı işgücü ve göçün kaynağı olarak gösterilirken vasıfsız işgücü ise olumsuz bir kavram olarak algılanmaktadır. Küreselleşme süreci ile artan ticari liberalleşme ve sermaye kullanımı, kalifiye işgücü için daha yüksek imkânlar sunarken, niteliksiz işgücü için son derece düşük ücret seviyeleri ile kısıtlı imkânlar şeklinde ortaya çıkmaktadır. Örneğin Almanya, Fransa ve Avusturya hükümetleri, nitelikli işgücünü ve beyin göçünü teşvik ederken, niteliksiz yabancı işgücünü azaltmak ve düzensiz göçü önlemek için sıkı denetim politikaları uygulamaktadır. Birlik dışındaki diğer ülke vatandaşları, Birlik içinde çalışabilmek ve vasıflı bireyler olduklarını kanıtlamak için çalışma yetki belgesi almak zorundadır. Böylelikle vasıflı işgücü hareketi teşvik edilerek topluluk içi bilgi dolaşımının ve nitelikli ve beyaz yakalı işgücünün artırılması hedeflenmektedir (de Haas vd., 2019; Enderwick, 2006; International Labour Organization, 2004; International Organization for Migration, 2020; Kaur, 2010; Triandafyllidou, 2018). Ayrıca küresel göç hareketlerinin, işgücü ve istihdam bağlamı ekonomik nedenleri, savaş, iltica, iklim şartları gibi politik ve fiziksel nedenleri yanında, göç eden kişiler ile göçmen olmayan insanlar arasında kurulan akrabalık, soydanlık ve arkadaşlık ilişkiler ağı sınır aşan göçün diğer nedenleri arasındadır (Abadan-Unat, 2002). Bu sayede göç edilen fiziksel ve sosyal çevre, yabancı bir diyardan ziyade yaşanılan ve benimsenen bir yurt ve sonraki kuşaklar için kültürel sürecinin ayırıcı bir unsuru olmaktadır.

Esasen küresel süreç ve sınır aşan göç olgusu birbirleriyle bağlantılı ve ilişki içindedir. Bir taraftan küreselleşme ekonomik, sosyo-kültürel ve politik yönleri ile göçe neden olurken, benzer şekilde uluslararası göçün kendisi de küresel ekonomi, emek gücü, sosyal ve kültürel çeşitlilik gibi yoğunlaştığı nüfus hareketleri ile küreselleşme sürecini hızlandırmakta ve yeniden üretmektedir (Dokos, 2017; Koser, 2018). Bu bağlamda küreselleşme sürecinin göç olgusu üzerinde üç tür etkisinin olduğu söylenebilir: (i) ulaştırma ve iletişim alanlarında işlem maliyetinin düşmesi ile geçmişe göre insanlar arasında ulaşılabilirlik seviyesi artarak seyahat ve iletişim kolaylaşır (ii) göçmen ağlarını ve sınır ötesi bağları güçlendirici politik uygulamalar teşvik edilerek kısıtlayıcı hükümler esnetilir (ülkeler arasında para gönderebilmek, vize kolaylığı vb.) (iii) uydu sistemleri, tv, cep telefonu ve internet aracılığı ile bilgiye erişim kolaylaşır, ayrıca artan okuryazarlık ve eğitim oranına bağlı olarak insanlar arasında fikirler, ideolojiler ve bilgi paylaşılır (Castles ve Miller, 2008; Czaika ve Haas, 2015). Tüm bu faktörler, coğrafi anlamda uzak ve kültürel olarak çeşitlilik gösteren hedef ve kaynak

ülke arasında insanların göç etme isteklerini artırmaktadır (de Haas, 2011; Wade, 2004). Bu durum gerek dünya gerekse Türkiye bakımından göç olgusunun neden ve sonuçları ile tartışılmasına neden olmaktadır. Bakıldığında ülkelerin gelişmişlik düzeyleri, savaşlarla birlikte ortaya çıkan güvenlik sorunları, teknolojide yaşanan gelişmeler, küreselleşme sürecinin insanlar üzerindeki artan etkisi, nüfus baskısı, göç politikaları vb. faktörler sınır aşan göç hareketliliğini artırmıştır. Örneğin Türkiye’de 1950’li yıllardan itibaren sanayileşme çabalarının hızlanması ile kırdan kente doğru iç göçün yaşandığı, ardından 1960’lı yıllarda başta Almanya olmak üzere birçok Avrupa ülkesine göç veren bir ülke konumuna geldiği anlaşılmaktadır. Günümüzde ise bu durum kısmen tersine dönmüştür. Türkiye 2000’li yıllardan buyana Orta Asya, Ortadoğu ve Afrika ülkelerinde yaşanan bölgesel ve iç çatışmalara bağlı siyasal istikrarsızlık ve güvenlik sorunları, ekonomik eşitsizlik vb. gerekçelerle yasal ya da yasa dışı yollardan göç almaya başlamıştır. Şu an için Türkiye; transit (geçiş güzergâhı), kaynak (beyin göçü) ve göç alan ülke konumundadır (Adıgüzel, 2021; Alakuş ve Uzan, 2020; İçduygu ve Keyman, 2000). En son 2020 verilerine göre Türkiye’deki göç stoku miktarı 6,1 milyon kişidir. Bunun beş milyondan fazla kısmı Suriyeli, yaklaşık bir milyon kişi ise Afganistan ve Afrika kıtasından gelen göçmenlerden oluşmaktadır (Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2021; Migration Data Portal, 2021). Yasa dışı yollarla ülkeye giriş yapan göçmen sayısı da bu sayıya eklendiğinde göçmen stokunun çok daha fazla olduğu düşünülmektedir.

İlgili literatür incelendiğinde küreselleşme ve göç ilişkisini ortaya koyan çok sayıda teorik araştırma olsa da ampirik araştırmalar oldukça sınırlıdır ve çalışmalar daha ziyade sınır aşan göç ve ekonomik göstergeler (ekonomik büyüme, işsizlik oranları gibi) arasındaki ilişkiyi ölçmektedir.

Muratoğlu ve Muratoğlu (2016), Türkiye’den 20 OECD ülkesine 1960-2010 döneminde gerçekleşen göçün ekonomik belirleyicilerini Genişletilmiş Çekim Modeli kullanarak incelemişlerdir. Araştırma sonucuna göre OECD ülkelerindeki GSYH artışlarının, Türkiye’den bu ülkelere yönelen göçü pozitif yönde, buna karşılık Türkiye’deki GSYH’de meydana gelen artış, Türkiye’den OECD ülkelerine olan göç hareketlerini negatif yönde etkilemiştir.

Göv ve Dürrü (2017), OECD ülkelerinin 2000-2016 dönemine ilişkin verileri kullanarak ekonomik büyüme ve göç arasındaki ilişkiyi Panel nedensellik analizi ile incelemişlerdir. Göç oranından GSYH’ye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Altunç vd. (2017), uluslararası göçlerin Türkiye’de işsizlik, enflasyon ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini, 1985-2015 dönemine ait verileri kullanarak Granger nedensellik testi yardımıyla araştırmışlardır. Dış göç ile GSYH arasında çift yönlü nedensellik ilişkisine ulaşılmıştır.

Kurt (2019), 30 OECD ülkesi için 2000-2014 yılları arası verileri kullanarak sosyal, ekonomik ve politik küreselleşme ve göç arasındaki ilişkiyi Dumitrescu and Hurlin panel nedensellik testi ile araştırmıştır. Çalışma bulgularına göre ekonomik ve sosyal küreselleşme ile göç arasında çift yönlü, politik küreselleşme ve göç hareketleri arasında göçten politik küreselleşmeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Nurdoğan ve Şahin (2019), Türkiye'deki yabancı göçmen sayısının işsizlik üzerindeki etkisini 1995-2018 dönemi verilerini kullanarak zaman serisi analiz yöntemi ile incelemişlerdir. İşsizlik oranı ile uluslararası göçle gelen yabancı işçi sayısı arasında uzun dönemli nesensellik ilişkisi bulunmuştur. Diğer bir deyişle Türkiye'de bulunan yabancı sayısının işsizliğin bir nedeni olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Engin ve Konuk (2020), Türkiye özelinde uluslararası göçün işsizlik ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 1995-2019 dönemi verilerini kullanarak araştırmışlardır. Johansen eşbütünleşme testi sonucuna göre göç oranındaki artışlar hem işsizliği hem de ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir. Meçik ve Koyuncu (2020) yaptıkları çalışmada, uluslararası göç ile Türkiye'de ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1991-2018 yılları arası verileri kullanarak incelemişlerdir. Göçten ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Boubtane vd. (2013), 22 OECD ülkesi için 1980-2005 dönemine ait verileri kullanarak hedef ülkedeki göç, işsizlik ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Fransa, İzlanda, Norveç ve İngiltere için ekonomik büyümeden göçmen nüfusuna doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilirken, geriye kalan diğer 18 ülke için ekonomik büyüme ile göç arasında nedensellik ilişkisi bulunmamıştır. Gomez ve Giraldez (2017), yaptıkları çalışmada Avrupa Birliği ülkelerine gelen göç stoku ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik testi ile analiz etmişlerdir. Ekonomik büyüme ile göç arasında nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir.

Bu çalışmada, küreselleşme ile göç stoku arasındaki ilişki Türkiye özelinde analiz edilmektedir. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın giriş bölümünde konunun kavramına, amacına ve literatürüne yönelik açıklamalardan sonra, ikinci bölümde çalışmanın yöntemi hakkında bilgi verilmektedir. Üçüncü bölümde veriler tablolar haline dönüştürülerek analiz yapılmaktadır. Son bölüm ise bulguların yorumlandığı ve değerlendirildiği tartışma, sonuç ve öneriler kısmından oluşmaktadır.

ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Çalışmada ekonomik, sosyal ve politik küreselleşme ile göç arasında uzun dönemli ilişkiyi belirlemek amacıyla Johansen eşbütünleşme analizi yapılmıştır. Ardından

değişkenler arasında nedensellik ilişkisi ve ilişkinin yönü Granger nedensellik testiyle incelenmiştir. Her iki analizde de ekonomik eşitsizlik, işgücü hareketleri, sınıf mücadeleleri, göç hareketleri gibi toplumsal sorunlara çözüm bulmak veya mevcut öneri ve hipotezleri test etmek amacıyla istatistiksel ve matematiksel yöntemler bir arada kullanılmaktadır. Bu bağlamda toplumbilim çalışmalarında istatistiksel-ekonometrik yöntemler, daha derin sosyal meselelerin analiz edilmesinde önemli bir ölçüm aracı olarak tercih edilmektedir (Ashelman, 2016).

Verilerin Toplanması

Çalışmada zaman serisi veri seti kullanılmıştır. Verilerin belirlenen dönem için periyodik olarak (haftalık, aylık, yıllık vb.) sıralandığı ve süreli olarak gözlenebildiği durumlar “zaman serisi” olarak adlandırılır. Zaman serileri pek çok alanda (ekonomi, sosyoloji, siyaset bilimi, eğitim, psikoloji, antropoloji, tıp vb.) yaygın olarak tercih edilen bir yöntemdir (Kıran, 2021; Yalta, 2011). Çalışmada Türkiye'nin 1990-2020 dönemini ait Birleşmiş Milletler Göç Raporu, Uluslararası Göç İstatistikleri ve Uluslararası Göç Raporundan elde edilen yıllık göç yükü verileri kullanılmıştır (International Organization for Migration, 2020; Migration Data Portal, 2021; United Nations, 2019). Sosyal, politik ve ekonomik küreselleşme verileri ise KOF küreselleşme endeksi veri tabanından alınmıştır. KOF küreselleşme endeksi verileri, İsviçre Ekonomi Araştırmaları Enstitüsü tarafından geliştirilen, ülkelerin küreselleşme düzeyini ekonomik (ticaret, finans), sosyal (kültür, kişilerarası iletişim, bilgi, transferler) ve politik küreselleşme (uluslararası kuruluşlara üyelik, ülkelerdeki büyükelçilikler) olarak çok boyutlu ölçülebilen bir endekstir (Gygli vd., 2019; KOF Globalisation Index, 2021, Nar, 2021). Türkiye'nin son 50 yılına ait bazı göç verilerine eksiklikleri nedeniyle ulaşılamadığından, çalışma son 30 yıla ilişkin verilerle sınırlandırılmıştır.

Tablo 1. Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Değişken	Açıklama
GOC	Göçmen Stoku
EKO	Ekonomik Küreselleşme
POL	Politik Küreselleşme
SOS	Sosyal Küreselleşme

Verilerin Analizi

Analizde doğru ve anlamlı bir sonuca ulaşmak için zaman serileri durağan olma koşulunu sağlamalıdır. Zaman serilerinin belirlenen zaman aralığında artış ya da azalış yönünde bir dalgalanma (*trend*) yaşamadığı, sabit kaldığı alanlar durağan olarak kabul edilir. Çalışmada serilerin durağanlığı (Nar, 2021), Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri ile incelenmiştir. Dickey ve

Fuller testi ile otoregresif bir modelde, birim kökün olup olmadığını sınamak için $H_0: |\rho| > 1$ seri durağan değildir ve birim kök vardır, $H_1: |\rho| < 1$ seri durağandır ve birim kök yoktur hipotezleri kurulur. Ancak zaman serilerinde yapısal değişimleri (kırılmaları) dikkate alınmadan uygulanan Dickey ve Fuller (DF) ve genişletilmiş ADF (Augmented Dickey-Fuller) birim kök testleri, hatalı sonuçlara yol açabilmekte ve durağan olmayan bir seri durağanmış gibi görülebilmektedir (Dickey ve Fuller, 1979; Perron, 1989). Bu nedenle Dickey-Fuller testinde ortaya çıkabilecek sapmaları gidermek için Phillips ve Perron (1988) testi geliştirilmiştir. Phillips ve Perron testi, hata terimleri otokorelasyonlu (serilerin dizilişinde ardışık dizilim sorunu) olması durumunda, ADF test istatistiklerine bir düzeltme vektörünün eklenmesiyle durağanlığın sağlanmasıdır. Bu şekilde zaman serileri birinci dereceden otoregresif sürece dahil edilebilmektedir (Göktaş, 2005; Phillips ve Perron, 1988).

Seriler arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığını belirlemek için Johansen eşbütünlük testi kullanılmıştır. Bunun için öncelikle zaman serilerinin birinci farkta durağan olmaları ve durağan olan seriler için VAR gecikme sayısının bulunması gerekir. VAR analizi ile çoklu zaman serileri arasındaki ilişki bulunabilir ve geleceğe yönelik güvenilir tahminler yapılabilir. VAR modelinde, Akaike Bilgi Kriteri (AIC) ve Schwarz Bilgi Kriteri (SC) analizleri kullanılarak gecikmenin varlığı ve sayısı belirlenmiştir. VAR (vektör otoregresyon) gecikme uzunluğu bulunduğundan sonra, bir değişkende oluşan şokların diğer değişken(ler) üzerindeki etkilerini ve bu etkilerin hangi dönemde ortaya çıktığını görmek için etki-tepki analizi yapılmıştır (Tarı, 2018). Ardından değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü saptamak için Granger nedensellik testi uygulanmıştır (Granger, 1969).

BULGULAR

Tablo 2’de tüm değişkenlerin ADF ve PP birim kök testlerine ilişkin bulgular; sabitli, sabitli ve trendli ve sabitsiz ve trendsiz olmak üzere üç farklı test modeli ile incelenmiştir. Değişkenler her iki birim kök testi ile incelendiğinde göçmen stoku ve sosyal küreselleşme endeks değerlerinin birinci farkta I(1), ekonomik ve politik küreselleşme endeks verilerinin ise düzeyde durağan I(0) oldukları görülmektedir. Bununla birlikte değişkenler farklı düzeyde durağan olsa da farkı alınmış seriler ile de VAR modeli kurulabildiğinden, Johansen eşbütünlük testi göçmen stoku ve sosyal küreselleşme değişkenlerinin farkı alınarak modele dahil edilmiştir.

Tablo 2. Birim Kök Testleri

PP	Sabitli		Sabitli & Trendli		Sabitsiz & Trendsiz	
	t	p	t	p	t	p
GOC	1,8688	0,9996	-0,0740	0,9930	2,9122	0,9985
D(GOC)	-3,3585	0,0212	-4,0227	0,0192	-2,9108	0,0051
D(GOC,2)	-8,3461	0,0000	-8,0974	0,0000	-8,4853	0,0000

EKO	-3,2507	0,0267	-3,9896	0,0202	0,9836	0,9099
D(EKO)	-7,9910	0,0000	-8,3779	0,0000	-7,2038	0,0000
D(EKO,2)	-23,9372	0,0001	-27,8108	0,0000	-23,4917	0,0000
POL	-3,8010	0,0073	-4,3290	0,0093	1,6351	0,9723
D(POL)	-8,0897	0,0000	-9,5826	0,0000	-7,6164	0,0000
D(POL,2)	-30,0804	0,0001	-32,8491	0,0000	-27,7311	0,0000
SOS	-1,3204	0,6069	-0,7500	0,9594	1,9555	0,9858
D(SOS)	-3,8300	0,0069	-4,1135	0,0156	-3,1647	0,0026
D(SOS,2)	-9,8553	0,0000	-9,6514	0,0000	-9,9854	0,0000
ADF	t	p	t	p	t	p
GOC	2,1970	0,9999	0,0691	0,9954	3,5173	0,9997
D(GOC)	-3,3599	0,0211	-2,5261	0,3140	-0,7018	0,4034
D(GOC,2)	-7,9519	0,0000	-7,8010	0,0000	-8,0331	0,0000
EKO	-3,2606	0,0261	-3,9016	0,0245	0,7665	0,8738
D(EKO)	-6,9440	0,0000	-6,9637	0,0000	-6,9045	0,0000
D(EKO,2)	-5,6208	0,0001	-5,5969	0,0006	-5,6919	0,0000
POL	-3,0749	0,0398	-4,1195	0,0150	1,6384	0,9723
D(POL)	-8,0897	0,0000	-8,5238	0,0000	-7,5997	0,0000
D(POL,2)	-5,8576	0,0001	-5,8679	0,0003	-5,8831	0,0000
SOS	-1,4507	0,5442	-0,1165	0,9921	1,5471	0,9669
D(SOS)	-3,7927	0,0076	-4,0842	0,0167	-3,1146	0,0030
D(SOS,2)	-8,4152	0,0000	-8,2397	0,0000	-8,5641	0,0000

DGOC EKO POL DSOS.

ADF ve PP testi için koyu alanlar %5 anlamlılık düzeyinde durağanlığı sağladığını göstermektedir.

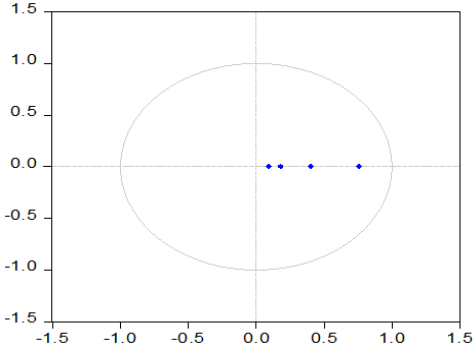
Zaman serilerinin birim kök testleri ile durağanlığı sağlandıktan sonra Johansen eşbütünlük testinin yapılabilmesi için öncelikle VAR modeli oluşturulmalıdır. VAR analizine geçmeden önce uygun gecikme değeri ve uzunluğu belirlenmelidir. En uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesinde Akaike Bilgi Kriteri (AIC), Schwarz Bilgi Kriteri (SC) ve Hannan-Quinn Bilgi Kriteri’nden (BC) yararlanılmaktadır. Tablo 3’ e göre dört değişken açısından en uygun gecikme uzunluğu 1 olarak belirlenmiş ve Johansen eşbütünlük testinde VAR modeli, VAR(1) olarak düzenlenmiştir.

Tablo 3. Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	187,7045	NA	10,3998	13,6932	13,88349	13,7514
1	162,5969	41,24825	5,510228	13,04263	13,9942	13,33354
2	149,4660	17,8205	7,3196	13,2476	14,9604	13,7712

Koyu alanlar uygun gecikme uzunluğunu sağlayan değerler

Ayrıca değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisini görebilmek için köklerin birim çember içerisinde kalması gereklidir. Kurulan VAR(1) modelinde birim köklerin konumu çemberin içerisinde yer almaktadır (Şekil 1).

Şekil 1. Birim Köklerin Birim Çemberdeki Konumu

Analizde VAR(1) modelinin hata terimleri arasında ilişki bulunup bulunmadığı (otokorelasyon) sorunu da sınanmış ve Tablo 4'e göre H_0 : Hatalar arasında otokorelasyon yoktur, yokluk hipotezi reddedilmiştir ($p>0,05$). Buna göre modelin otokorelasyon problemi bulunmamaktadır. Ardından değişen varyanslılık durumu olup olmadığı incelenmiştir. H_0 : Seride değişen varyans yoktur, yokluk hipotezi reddedilmiştir ($p>0,05$). Bu da varyansın homojen olduğunu, değişen varyans sorunu olmadığını göstermektedir.

Tablo 4. VAR(1) Modeli için Otokorelasyon ve Değişen Varyans Sınamaları

Lag	LM	p	White Heteroskedasticity Test (With Cross Terms)		
			Kikare	df	p
1	11,52689	0,7759			
2	16,15218	0,4424	159,5708	140	0,1233

Kurulan VAR(1) modeline ilişkin diyagnostik testlerin sınanmasının ardından Johansen eşbütünlük testi gerçekleştirilmiştir. Testin bulguları Tablo 5'te görülmektedir. Test sonucunda İz İstatistiği değerine göre en az bir eşbütünlük ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Hesaplanan istatistik değeri %5 olan kritik değerden büyüktür. Bu da göçmen stoku ile ekonomik, sosyal ve politik küreselleşme endeks verileri arasında uzun dönemli ilişki olduğunu belirtmektedir.

Tablo 5: Johansen Eşbütünlük Testi

İz İstatistiği	% 5 Kritik Değer	p	Maksimum Özdeğer	% 5 Kritik Değer	p
$r=0$	60,4636	0,01			0,07
*	9	54,07904	21	27,25983	28,58808
r	33,2038	0,08			0,25
≤ 1	6	35,19275	07	16,60631	22,29962
r	16,5975	0,14			0,18
≤ 2	5	20,26184	83	12,01098	15,8921
r		0,33			0,33
≤ 3	4,58657	9,164546	18	4,58657	9,164546

Eşbütünlük ilişkisi %5 anlamlılık düzeyine göre araştırılmıştır.

Eşbütünlük testinin son aşaması ise Hata Düzeltme Modelidir. Hata Düzeltme Modeli, değişkenler arasında uzun dönemli ilişkide dengeden ne ölçüde sapıldığını göstermektedir. Tablo 6'ya göre hata düzeltme terimi -0,71589 ile beklenildiği gibi -1 ile 0 arasında değer almıştır. Bu da hata düzeltme mekanizmasının işlediği anlamına gelmektedir. Buna göre gözlenen değeri ile uzun

dönem değeri arasındaki farkın her dönem için % 71,5'i ortadan kalkmakta ve sisteme giren şok 1,39 dönem sonra ($1/0,71589=1,39$) değişkenler dengeye yaklaşmaktadır.

Tablo 6. Hata Düzeltme

Error Correction:	D(GOC,2)	D(EKO)	D(POL)	D(SOS,2)
CointEq1	-0,71589	3,03722	1,85704	-1,92865
	-0,22754	-1,74584	-1,61722	-1,07163
	[-3,14625]	[1,73969]	[1,14829]	[-1,79973]
D(GOC(-1),2)	0,09403	-2,46272	-0,74511	0,36567
	-0,20437	-1,56807	-1,45255	-0,96251
	[0,46010]	[-1,57054]	[-0,51296]	[0,37991]
D(EKO(-1))	0,03098	-0,26811	0,13135	-0,09322
	-0,02609	-0,20021	-0,18546	-0,12289
	[1,18743]	[-1,33915]	[0,70824]	[-0,75857]
D(POL(-1))	0,00198	0,18170	-0,10120	-0,05431
	-0,03454	-0,26502	-0,24550	-0,16268
	[0,05724]	[0,68561]	[-0,41222]	[-0,33383]
D(SOS(-1),2)	0,11531	-0,11928	0,41413	-0,31547
	-0,04990	-0,38286	-0,35465	-0,23500
R^2	0,43081	0,19302	0,25385	0,33869
Düzeltilmiş R^2	0,33182	0,05268	0,12408	0,22368
Hata Kareleri Toplamı	2,53106	149,00660	127,86020	56,14164
Tahminin St. Hatası	0,33173	2,54530	2,35778	1,56235
F	4,35209	1,37537	1,95620	2,94483

Hata düzeltme mekanizması çalışan modeldeki değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini ortaya koymak üzere Granger nedensellik testinden faydalanılmıştır. Tablo 7'e göre yapılan Granger nedensellik testi sonucunda sosyal küreselleşmeden göçmen stokuna doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 7. Granger Nedensellik Testi

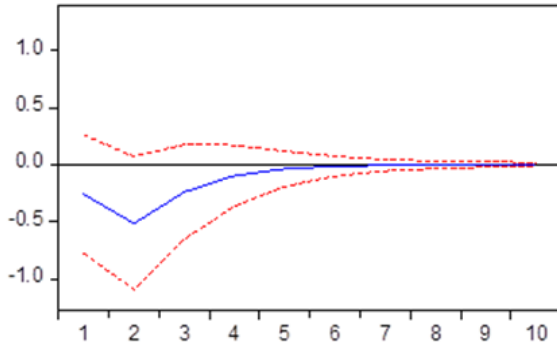
Dependent variable: D(GOC,2)			
Excluded	Chi-sq	df	p
D(EKO)	1,410	1	0,235
D(POL)	0,003	1	0,954
D(SOS,2)	5,340	1	0,021
All	9,653	3	0,022
Dependent variable: D(EKO)			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
D(GOC,2)	2,467	1	0,116
D(POL)	0,470	1	0,493
D(SOS,2)	0,097	1	0,755
All	3,067	3	0,381

Dependent variable: D(POL)			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
D(GOC,2)	0,263	1	0,608
D(EKO)	0,502	1	0,479
D(SOS,2)	1,364	1	0,243
All	3,007	3	0,391

Dependent variable: D(SOS,2)			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
D(GOC,2)	0,144	1	0,704
D(EKO)	0,575	1	0,448
D(POL)	0,111	1	0,739
All	1,038	3	0,792

Nedensellik ilişkisi %5 anlamlılık düzeyine göre araştırılmıştır.

Sosyal küreselleşmeden göçmen stokuna doğru tek yönlü etkinin belirlendiği modelin etki-tepki analizi Şekil 2’de görülmektedir. Buna göre sosyal küreselleşmede yaşanan bir standart hatalık şok, ikinci dönemden itibaren göçmen stokunu pozitif etkilemeye başlamaktadır. Dolayısıyla sosyal küreselleşme endeks değerindeki bir artış, ikinci dönemden itibaren göçmen stokunda artışa neden olurken, göçmen stokunda yaşanan bir artış sosyal küreselleşme sürecini etkilememektedir. Tüm modelin etki tepki analizi ise Ek-1’de gösterilmektedir.

Şekil 2. Etki - Tepki Analizi

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Dünya genelinde çok sayıda insan ortak ya da farklı gerekçelerle göç etmektedir. Küresel bütünleşme sürecinin aktif olarak geliştiği, sınırların akışkan hale geldiği günümüz koşullarında nüfus hareketliliği giderek artmaktadır. Artık insanlar kısa veya uzun vadeli daha fazla uluslararası sınır geçişi yapmaktadır. Bireyin ekonomik olarak iyi bir yaşam beklentisi ya da yaşam kalitesini artırma isteği sınır aşan göçlerin temel nedenidir. Ayrıca güvenlik sorunu, politik sorunlar, sınıra olan fiziki yakınlık, hedef ülkedeki akrabalık, soydanlık ve arkadaşlık bağı gibi faktörler, uluslararası göçlerin diğer nedenleridir. Küreselleşme ise bu nedenlerden birini ya da pek çoğunu oluşturur. Küreselleşme süreci ile insanlar ve toplumlar arasındaki karşılıklı etkileşimin artması ve kitle iletişim araçlarında yaşanan gelişmeler hem dünya hem de Türkiye ölçeğinde göç hareketlerini

hızlandırmıştır. Özellikle Anadolu coğrafyasının, Avrupa ülkelerine göç etmek isteyenler için geçiş güzergâhı olması Türkiye’nin göç yükünü daha da artırmıştır. Suriye, Irak, Afganistan ve Afrika ülkelerinden çok sayıda göçmen savaş, iç çatışmalar, gelir eşitsizliği gibi politik ve ekonomik nedenlerle Türkiye’ye göç etmektedir. Bu durum başta Türkiye olmak üzere göç alan ülkeler için en önemli toplumsal sorunların başında gelmektedir. Bu göçler yasa dışı ise sorunlar daha da ağırlaşmaktadır. Çünkü uluslararası göçün hacmi ve karmaşıklığı artıkça, ülke vatandaşlarına sağlanan başta güvenlik olmak üzere sağlık, eğitim, emeklilik, sosyal yardımlar gibi pek çok kamu hizmeti aksamaktadır. Bu nedenle çok sayıda ülke, istikrarına tehdit olarak algıladığı “üçüncü ülkelerden” gelen göçmenlere yönelik giderek daha sıkı tedbirler almaktadır.

Bu çalışmada sınır aşan (küresel) göç olgusunun sosyal, ekonomik ve politik küreselleşme ile olan ilişkisi Türkiye özelinde araştırılmıştır. Çalışmada Johansen eşbütünleşme analizi sonucunda, Türkiye’deki göçmen stoku ile küreselleşme endeks verileri arasında uzun dönemli ilişki bulunmuştur. İlişkinin yönünün tespitine yönelik yapılan Granger nedensellik analizine göre sosyal küreselleşmeden göçmen stokuna doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Dahası etki-tepki analizi sonucunda sosyal küreselleşme endeks değerindeki bir birim artışın, ikinci dönemden itibaren göçmen stokunda artışa neden olduğu görülmüştür. Oysaki Kurt (2019) ve Muratoğlu ve Muratoğlu (2017) yaptıkları benzer çalışmalarda, özellikle ekonomik göstergelerle göç hareketleri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulmuşlardır. Bu sonuç göçün temel gagesinin büyük ölçüde ekonomik eşitsizlik ve emek hareketi olduğunu düşündüğümüzde, Türkiye’nin bir hedef ülkeden ziyade, kaynak ve transit ülke konumunda olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda bu durum, analizlerde kullanılan “ekonomik küreselleşme endeksinde” yer alması gereken bazı göstergelerin (ör. göçmenlere sağlanan karşılıksız maddi yardımlar), sosyal küreselleşme endeksinde gösterilmesi ile de açıklanabilir. Zira KOF “sosyal küreselleşme” endeksinin alt boyutunda yer alan göçmenlere sağlanan yardımlar, doğrudan gelir desteği gibi ekonomik içerikli karşılıksız ödemeler (transferler) (Dreher, 2006), küresel göç ile doğrudan ilişkilidir ve tüm bu faktörler, insanlar arasındaki mobilitiyi kolaylaştırmaktadır.

Diğer yandan küreselleşme sürecinde göç olgusu, toplumları birbirine yakınlaştırmasının yanında, eşitsiz küresel mübadele koşullarından birini oluşturmaktadır. Örneğin birçok Avrupa ülkesi ayrıcalıklı ve beyaz yakalı gruplara istihdam ve ikamet izni sağlarken, vasıfsız işgücüne ise engelleyici katı kurallar getirmektedir. Bu şekilde gelişmiş ülkeler nitelikli göçmen stokuna sahip olurken gelişmekte olan ülkelerin payına ise Türkiye örneğinde olduğu gibi niteliksiz göçmenler düşmektedir. Dahası sorunun nedeni olan gelişmiş ülkeler, uluslararası göçü engellemeye yönelik sıkı denetim politikaları uygularken, bu olumsuzluktan doğrudan etkilenen

Türkiye ise uyguladığı politikalar ile neredeyse göçü teşvik etmektedir.

Yaşadığımız küresel süreçte sınır aşan göçler özellikle hedef ülkeler için kaçınılmaz bir gerçekliktir. COVID-19 salgını bu hareketliliğe bir sınırlama getirse de salgın sonrası göç akışları kaldığı yerden-özellikle gelişmiş ülkelere doğru- devam edecektir. Türkiye ise jeo-politik konumu ile uluslararası göçün merkezi konumundadır. Bu nedenle Türkiye, düzensiz veya yasa dışı göçle etkin mücadele etmek için acilen kısa ve uzun vadeli “göçle mücadele eylem planını” devreye sokmalı yoksa da oluşturmalıdır. İlk aşamada ilgili birimler tarafından sınır güvenliği için gerek duyulan teknolojik ve fiziki ekipman desteği sağlanmalıdır. Ardından ülke çıkarlarını temel alan uluslararası göç politikaları geliştirilmelidir. Yasa ve yönetmelikler buna göre yeniden düzenlenmelidir. Özellikle Türkiye’deki göç stokunu daha da artıran “geri kabul anlaşmalarına ilişkin hükümler” yeniden değerlendirilerek tek taraflı uygulanan politikalardan vazgeçilmelidir. Örneğin Türkiye’nin Avrupa’nın doğu sınırını mültecilerden koruması karşılığında AB’den periyodik dönemlerle mali destek alması oldukça manidardır. Zira Türkiye’nin Avrupa’nın sınırını korumak gibi bir görevi bulunmamaktadır. Ayrı olarak sınır aşan göç olgusu, ulusaldan daha fazla uluslararası çaba gerektiren bir konu olduğundan sorunun çözümüne yönelik uluslararası iş birliği de artırılmalıdır. Özellikle göçün kaynağı olan ülkelere yönelik sosyal, politik ve ekonomik destekler imkânlar ölçütünde sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, Y. (2021). *Küreselleşme çağında göç ders notları*. İstanbul Üniversitesi AUE Fakültesi Yayınları.
- Abadan-Unat, N. (2002). *Bitmeyen göç*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Alakuş, E., & Uzan, Y. (2020). İnsan ticaretine konu olma potansiyeli bakımından Türkiye'nin Afgan düzensiz göçmen gerçeği. *Göç Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 92–117.
- Altunç, Ö.F., Uçan, O. ve Akyıldız, A. (2017). Dış göçlerin Türkiye ekonomisinde işsizlik enflasyon ve ekonomik büyüme üzerine etkileri: Ekonometrik bir analiz (1985-2015). *Researcher: Social Science Studies*, 5(8),197–212.
- Aleshkovski, I. (2017). Globalization of international migration: Social challenges and policy implication. *RUDN Journal of Sociology*, 17(2), 213–224. <https://doi.org/10.22363/2313-2272-2017-17-2-213-224>
- Ashelman, D. (2016). *Econometrics as an exploratory tool for sociology: An intersection of economics and sociology*. The conference for the institute of political economy. February 26, Ottawa
- Boubtane, E., Caulibaly, D., & Rault, C. (2013). Immigration, unemployment and GDP in the host country: Bootstrap panel Granger Causality analysis on OECD countries. *Economic Modelling*, 33, 261–269.
- Bozkurt, V. (2019). Küreselleşme, sınır aşan göçler ve kamuoyu. *ÇETO*, Eylül, 11.
- Castles, S., & Miller, M. J. (2008). *Göçler çağı: Modern dünyada uluslararası göç hareketleri* (B. U. Bal, İ. Akbulut, Çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Czaika, M., & Haas, H. (2014). The globalization of migration: Has the world become more migratory? *International Migration Review*, 48(2), 283–323.
- de Haas, H. (2011). The Determinants of international migration: Conceptualizing policy, origin and destination effects. *IMI Working Paper No 32*. Oxford: International Migration Institute.
- de Haas, H., Czaika, M., Flahaux, M.L., Mahendra, E., Natter, K., Vezzoli, S., & Villares-Varela, M. (2019). International migration: Trends, determinants, and policy effects. *Population and Development Review*, 45(4), 885–922. <https://doi.org/10.1111/padr.12291>.
- Dickey, D.A., & Fuller, W.A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74, 427–431
- Dokos, T. (2017). Migration and globalization—forms, patterns and effects. *Trilogie Salzburg*, 102–114. https://www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/Faktencheck/Leaders__Dialogues/Salzburger_Triolog_2017/7_Migration_and_Globalization.pdf
- Dreher, A. (2006). Does globalization affect growth? Evidence from a new index of globalization. *Applied Economics*, 38(10), 1091–1110.
- Colic-Peisker, V. (2017). Globalization and migration. In A. Farazmand (ed.), *Global encyclopedia of public administration, public policy, and governance* (pp.1–7). 10.1007/978-3-319-31816-5_3130-1
- Gomez, M.G., & Giraldez, S.O. (2017). The causality between economic growth and immigration in EU/EFTA member states. *Working Papers No 1701*, Universidade de Vigo, Departamento de Economía Aplicada.
- Göv, A. ve Dürrü, Z. (2017). Göç ve ekonomik büyüme ilişkisi: Seçilmiş OECD ülkeleri üzerine ekonometrik bir analiz. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 3(4), 491–502.
- Enderwick, P. (2006). *Globalization and labor*. Philadelphia: Chelsea House Publishers.
- Engin, C., & Konuk, T.(2020). Türkiye ekonomisinde uluslararası göçün işsizlik ve ekonomik büyüme üzerine etkisi: Ekonometrik bir analiz. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 103–123.
- Giovanni, J., Ortega, F.,& Levchenko, A. (2015). A global view of cross-border migration. *Journal of the European Economic Association*, 13(1), 168-202.
- Giddens, A. (2014). *Modernliğin sonuçları* (E. Kuşdil, çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. (2021). *Kitlesel akınlar*. <https://www.goc.gov.tr/kitlesel-akinlar>
- Göktaş, Ö. (2005). *Teorik ve uygulamalı zaman serileri analizi*. İstanbul: Beşir Kitabevi
- Granger, C.W. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 424–438. <https://www.jstor.org/stable/1912791>
- Gygli, S., Haelg, F., Potrafke, N., & Sturm, J. (2019). The KOF globalisation index. *The Review of International Organizations*, 14(1), 543–574.
- International Labour Organization. (2004). *A fair globalization: Creating opportunities for all*. Geneva: ILO
- International Organization for Migration. (2020). *World Migration Report 2020*. Geneva: IOM.
- İçduygu, A., & Keyman, E. F. (2000). Globalization, security and migration: The case of Turkey. *Global Governance*, 6, 383–398.
- Kahanec, M., & Zimmermann, K.F. (2008). *Migration and globalization: Challenges and perspectives for the research infrastructure*. IZA Discussion Paper No. 3890, Germany
- Kaur, A. (2010). Labour migration trends and policy challenges in Southeast Asia. *Policy and Society*, 29(4), 385–397. <http://dx.doi.org/10.1016/j.polsoc.2010.09.001>
- Kıran, B. (2021). *Zaman serileri analizi ders notları*. İstanbul: İSUZEM Yayınları.
- KOF Globalisation Index. (2021). <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html>
- Kofman, E., Phizacklea, A., Raghuram, P., & Sales, R. (2000). *Gender and international migration in Europe: Employment, welfare and politics*. London: Routledge.
- Koser, K. (2018, March). *International migration: A canary in the coalmine of globalisation*. <https://globalchallenges.ch/issue/3/international-migration-a-canary-in-the-coalmine-of-globalisation/>
- Kurt, Ü. (2019). The causal effects of economic, political and social globalization on migrants: A panel data analysis for selected OECD countries. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(1), 281–296. <http://dx.doi.org/10.11611/yead.511544>
- Migration Data Portal. (2021). *Total number of international migrants*. <https://www.migrationdataportal.org/>
- Meçik, O., & Koyuncu, T. (2020). Türkiye'de göç ve ekonomik büyüme ilişkisi: Toda-Yamamoto nedensellik testi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(3), 2618–2635. <https://doi.org/10.15869/itobiad.748770>

- Muratoğlu, G., & Muratoğlu, Y. (2016). 1960-2010 döneminde Türkiye'den OECD ülkelerine gerçekleşen göçün Çekim Modeli ile analizi. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 1(1), 51–69.
- Nar, M. Ş. (2021). Kültürel küreselleşme ile internet ve cep telefonu kullanım oranları arasındaki ilişki: OECD ülkeleri örneği. *International Journal of Eurasia Social Sciences (IJOESS)*, 12(45), 752–765. <http://dx.doi.org/10.35826/ijoess.2987>
- National Geographic. (2021). *Introduction to human migration*. <https://www.nationalgeographic.org/activity/introduction-human-migration/>
- Nurdoğan, A. K. ve Şahin, M.(2019). Türkiye'ye yönelen uluslararası göç işsizliğin bir nedeni mi? *Uluslararası Toplum ve Araştırma Dergisi*, 9, (11), 2203–2221. 10.26466/opus.569989
- Ohmae, K. 1999.*The borderless world: Power and strategy in the interlinked world economy*. New York: HarperCollins Publishers.
- Perron, P. (1989). The Great Crash, the Oil Price Shock, and the Unit Root Hypothesis. *Econometrica*, 57(6), 361–1401.
- Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for unit roots intime series regression. *Biometrika*, 75, 335–346.
- Perruchoud, R., & Redpath-Cross, j. (2011). *Glossary on migration*. Geneva: IOM Publications.
- Tarı, R. (2018). *Ekonometri*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Triandafyllidou, A. (2018). Globalisation and migration: An introduction. In A. Triandafyllidou (ed.), *Handbook of migration and globalisation* (pp. 1–16). Cheltenham: Edward Elgar Publishing
- United Nations. (2019). *International migration 2019*. https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/files/documents/2020/Feb/un_2019_internationalmigration_wallchart.pdf
- Vertovec, S. (2007). Super-diversity and its implications. *Ethnic and Racial Studies*, 30(6), 1024–1054.
- Yalta, T. (2011, Ekim). *Ekonometri I ders notları*. [http://yalta.etu.edu.tr/files/ekonometri1-02-ekonometri-nedir-\(s2,0\).pdf](http://yalta.etu.edu.tr/files/ekonometri1-02-ekonometri-nedir-(s2,0).pdf)
- Wade, R. H. (2004). Is globalisation reducing poverty and inequality? *World Development*, 32(4), 567–589.

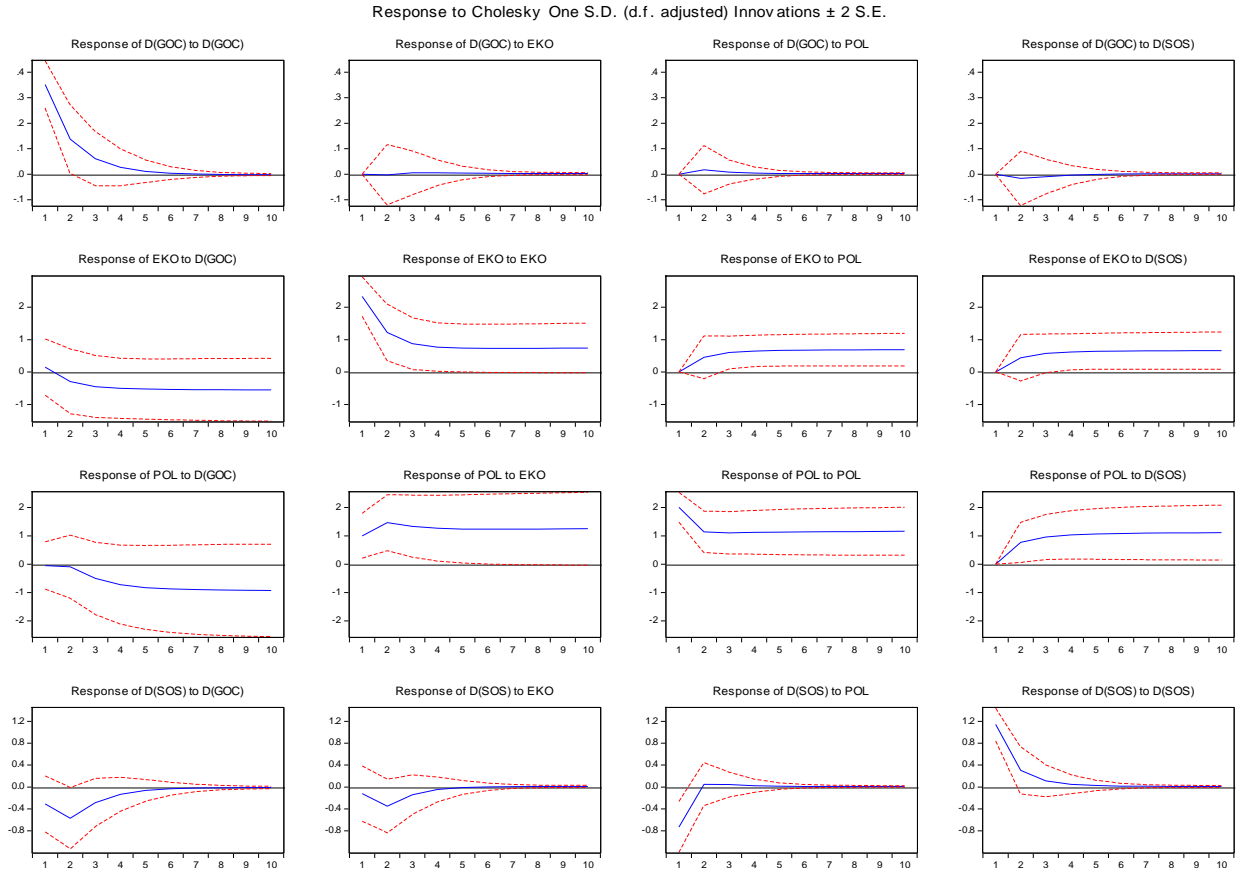
EXTENDED ABSTRACT

The mobility of the populations has been increasing in current conditions, where the global integration has actively improved, and the border fluidity has increased. The individuals' desire for a better economic means or to improve the quality of life is the main reason for cross-border migration. Furthermore, several other reasons play a key role in international migration such as security, politics, physical proximity to the border, kinship in the destination country, ancestry, and friendships. Globalization is among these reasons. The increase in the interaction between individuals and societies and the developments in the mass media led by the globalization accelerated the migration movements in the world and in Turkey. The fact that Anatolia has been a transit route for those who desire to immigrate to European countries has further increased the migration burden in Turkey. Several Syrian, Iraqi, Afghan, and African refugees immigrate to Turkey due to political and economic reasons such as war, internal conflicts, and income inequality. This is among the most prevalent social problems in countries that receive immigration, especially Turkey. Illegal migration amplifies these problems. Because the increase in the volume and complexity of international migration leads to the disruption of several public services such as security, health, education, retirement, and social assistance for the local citizens. Thus, several countries have adopted more stringent measures against immigrants from "third countries", which they perceive as a threat to stability.

The present study aimed to investigate the correlation between migration and social, Economic, and political globalization in Turkey. In the study, Johansen cointegration analysis was conducted to determine the long-term correlations between economic, social, and political globalization and migration. Then, the causality between the variables and the direction of the causality were investigated with the Granger causality test. The Johansen cointegration analysis revealed a long-term correlation between the immigrant stock in Turkey and the globalization index. The Granger causality analysis demonstrated that there was a one-way causality from social globalization to the immigrant stock. Based on the impact-response analysis findings, it was determined that a unit increase in social globalization index led to an increase in the immigrant stock starting from the second period. This was associated with the aid to immigrants, unrequited payments (transfers) such as direct income support, easier access to information, advances in transportation technology, increase in cultural interaction, etc. criteria in the KOF index "social globalization" sub-dimension, and these factors facilitate mobility of individuals. Furthermore, migration in globalization not only brought societies closer to each other, but also created adequate conditions for unequal global exchange. While several European countries provide employment and residence permits to privileged and white-collar individuals, they impose strict prohibitive regulations for unskilled labor. Thus, while developed countries accept qualified immigrants, the developing countries could only get unqualified immigrants, as in the case of Turkey. Furthermore, the developed countries, which are in fact the cause of the problem, implement strict controls to prevent international migration, Turkey, which has been directly affected by this problem, almost encourages migration due to current policies. Since the 2000s, Turkey experienced political instability and security problems, economic inequality, etc., due to regional and internal conflicts in Central Asia, Middle East and Africa, and received both legal and illegal immigration. Currently, Turkey is a transit route, source (brain drain) and receiver of immigration. According to the 2020 data, the migration stock in Turkey is 6.1 million individuals. More than five million are Syrians, and nearly one million are the immigrants from Afghanistan and the African continent. When the illegal immigrants are included, it could be suggested that the immigrant stock is much higher.

In the current stage of globalization, cross-border migration is an inevitable reality, especially for the destination countries. Turkey, on the other hand, is the center of international migration due to its geo-political location. Thus, Turkey should urgently develop or implement an "anti-migration action plan" to effectively limit irregular or illegal migration. In the first stage, technological and physical equipment are required to improve border security. Then, international migration policies should be implemented based on national interests. Laws and regulations should be reenacted accordingly. In particular, the "provisions in readmission agreements", which further increase the migration stock in Turkey, should be re-evaluated and the policies implemented unilaterally should be abandoned. Furthermore, since cross-border migration is an issue that requires further international efforts, international collaboration should be improved towards the solution of the problem.

Ek-1. Tüm Modele İlişkin Etki Tepki Analizi

POLITICAL ISLAM/OPHOBIA IN THE KINDNESS OF ENEMIES

Mustafa BÜYÜKGEBİZ^{1*}

¹Dr. Alanya Alaaddin Keykubat University, School of Foreign Languages, Antalya, Turkey

*mustafa.buyukgebiz@alanya.edu.tr,

+ ORCID: 0000-0003-1911-1766

Abstract- Although Islamophobia is an ancient phenomenon, it has come to the fore, especially after the 9/11 terrorist attacks, and Islam has been put forward as the new enemy of the West. The fear of Islam, whose existence is generally scrutinized in Western society, is not created by Western societies alone. Political Islam doctrine placed the religion based on political ambitions and advanced in line with the understanding of radical Islam and fuelled the phenomenon of Islamophobia among Muslim communities. The basis where these effects can be examined most clearly is the Muslim immigrant communities living in the West.

Leila Aboulela observes these damages of political Islam, reflects it in her works, and compares the 19th and 21st-century understandings of Islamophobia through two parallel stories narrated in her novel *The Kindness of Enemies*. She explains how political and radical Islam differentiates Islamophobia and unfolds how the Muslim immigrants were affected with vivid examples. In this context, this article aims to embody the relationship between Islamophobia and political Islam, to discuss the effect of Islamophobia in Western Muslim immigrant communities with quotations exemplifying the discussion in the novel.

Keywords- Political Islam, Islamophobia, Immigrant Literature, Racism, Radical Islam.

DÜŞMANLARIN NEZAKETİ ROMANINDA SİYASAL İSLAM/OFOBİ

Öz-İslamofobi kökü eskilere dayanan bir olgu olsa da özellikle 11 Eylül terör saldırılarından sonra yoğun bir şekilde gündeme gelmiş ve Batı'nın yeni düşmanı olarak İslam akıllara kazınmıştır. Batı toplumunda varlığı genel olarak titizlikle incelenen İslam korkusu sadece Batı toplumları tarafından yaratılmamıştır. Siyasal İslam doktrini dini siyasi emellerin temeline oturtmuş ve radikal İslam anlayışı doğrultusunda ilerlemiş, Müslüman topluluklar arasında da İslamofobi olgusunu körüklemiştir. Bu etkilerin en net şekilde incelenebildiği temel, Batı'da yaşayan Müslüman göçmen topluluklarıdır.

Leila Aboulela siyasal İslam'ın bu zararlarını gözlemler ve eserlerine yansıtır ve 19. ve 21. yüzyıl İslamofobi anlayışlarını *Düşmanların Nezaketi* adlı romanında anlatılan iki paralel öykü üzerinden karşılaştırır. Siyasal ve radikal İslam'ın İslamofobi'yi nasıl farklı kaldığını aktarır ve Müslüman göçmenlerin bundan nasıl etkilendiğini canlı örneklerle ortaya ortaya koyar. Bu bağlamda, bu makalenin amacı İslamofobi ile siyasal İslam arasındaki ilişkiyi somutlaştırmak, İslamofobinin Batı Müslüman göçmen topluluklarındaki etkilerini romandaki tartışmayı örnekleyen alıntılarla tartışmaktır.

Anahtar Kelimeler- Siyasal İslam, İslamofobi, Göçmen Edebiyatı, ırkçılık, Radikal İslam.

ISLAMOPHOBIA AND POLITICAL ISLAM

The concept of Islamophobia, which has come to the fore more frequently since the beginning of the 21st century, is not a new term. The negative attitude towards Islam and Muslims, which emerged as a product of the orientalist perspective with the emergence of colonialism in the East, has evolved into the Islamophobia we perceive today. The superiority and racist behaviours of the colonizer towards the peoples and cultures of the East are also valid for the religion of Islam. For this reason, it can be stated that the origin of Islamophobia is colonial racism, and “this racism is grounded in the fears of social and economic deprivation elicited in the complex relationship of Islam to the West, including the history of European sectarian wars, the Crusades, and the Inquisition” (Rana, 2007: 149).

Similar to other examples of racism seen in society, Islamophobia results from an effort to categorize. Therefore, “Islamophobia connotes a broader set of negative attitudes or emotions directed at individuals or groups because of their perceived membership in a defined category” (Bleich, 2012: 182). At this point, it becomes important for what purpose the term Islamophobia is intended to be used. The concept of Islamophobia, which is mostly perceived as hatred against the religion of Islam, finds its response in society as negative stereotypes and categorization efforts against Muslim individuals. In other words, it can be asserted that in daily life, the concept targets Muslim individuals rather than the religion of Islam.

Of course, the situation mentioned above is a more real problem for Muslim immigrants living in Western societies. It can be argued that Islamophobia is a serious obstacle faced by immigrants who try to adapt to the local society and culture with their Muslim identity since “in the workplace, schools, and housing, it takes the form of suspicion, staring, hazing, mockery, rejection, stigmatizing and outright discrimination” (Kalm, 2011: 51). It becomes almost impossible for Muslim immigrants exposed to such racist behaviours to adapt to society and have a healthy integration process. The problems experienced in integration are much more noticeable, especially on the second and third-generation young Muslim immigrants. Young immigrants, who are much more willing to adapt to the host culture than previous generations, tend to see Islamophobia and, therefore, Islam as the biggest obstacle in front of them. These individuals, who seek the reason for the racist attitudes they experience in their cultural and religious identities, inevitably both have problems adapting to the host culture and have to distance themselves from themselves. The tendency to move away from their own identities brings a problem that has not been examined much but is also very serious. Such experiences of young Muslim immigrants greatly serve the perception of Islamophobia.

The fear of Islam and Muslims, which stems from the conflicting relationship between Islam and the West, can be defined as racism. Still, the Islamophobia experienced today has become much more complex. Today, the orientalist perspective of the West and racism cannot be shown as the sole responsible for Islamophobia. Radical Islam, which has rarely fallen off the agenda, especially after the 9/11 terrorist attacks, is one of the significant causes of Islamophobia observed in Western societies since after September 11, 2001, “Islam is increasingly viewed as a violent religion, endorsing suicide bombing and terrorism” (Rehman, 2003: 218). It may be stated that Radical Islamic terrorist organizations such as Al-Qaeda and ISIS have put Islam and Muslims. They have been exposed to racism for a long time, into a much more difficult situation. The problem of associating the religion of Islam with terrorism seriously affects every individual belonging to this religion. It is an observable fact that one of the biggest reasons for this association is the politicization of the religion of Islam.

A significant point to focus on in the period after the 9/11 attacks is the politicization of Islam rather than the rise of Islamophobia. “Spanning across political party lines, the association of ‘fear’ with ‘Muslim’ in American political rhetoric, has been a key tool to reinforce Islamophobia” (Dubosh et al., 2015: 140). The politicization of Islam is notable for a better analysis of the concept of Islamophobia because political Islam adds a second dimension in which Islamophobia has become a serious problem in societies where the Muslim population is not a minority but a majority. The fact that the religion of Islam was stripped of its spiritual nature and pushed into politics in Muslim communities inevitably made it a party and created a serious obstacle in front of its discourse that appeals to humanity in general. Therefore, “in both Western and Muslim countries, Islamophobia arises when conservative Muslims become more visible in different aspects of social life such as in education, employment and politics, thus challenging the establishment either through civic movements or political parties” (Bayraklı et al., 2019: 16). As noted above, besides the politicization defining the religion of Islam as a party, Muslim individuals—particularly conservatives—stand out as radicalized individuals in both Western and Muslim societies. To put it more clearly, the distinction between extremist individuals who have embraced radical Islam and conservative Muslim individuals who live by their religion has almost disappeared. This situation is quite dangerous because the categorization that started with extremist individuals with politicization spreads over time to Muslim individuals and the whole religion. This situation, in which the difference between Muslim individuals and individuals radicalized by the understanding of Islam that has become politicized has disappeared, is the main source of serious social problems that endanger the entire religion.

As discussed above, the politicization of Islam today is a much bigger problem than the racist Islamophobia of Western and orientalist origins. It contributes much more to the increase of prejudice and hatred against Islam and Muslims. It is quite easy to look for the source of the Islamophobia problem outside, and it may seem like the problem has been diagnosed by accusing the other party of racism. It can also be disturbing to think that Islamophobia feeds and also originates within Muslim societies. However, it is now clear that this perspective is also needed to understand Islamophobia in depth and propose solutions. For this reason, what political Islamism is and how it contributes to Islamophobia is a phenomenon worth examining.

Briefly and concisely, political Islamism can be defined as “a radical political ideology that is explicitly based upon an unusually strict, puritanical interpretation of Islamic doctrine” (Bale, 2009: 77). Although political Islam started to be talked about a lot after the 9/11 attacks, “Islamist thought and organizations today can be traced to the Society of the Muslim Brotherhood, created by the schoolteacher Hasan al-Banna in Egypt in 1928” (Roy, 1994: 35). According to the Islamist ideology, Islam should be regarded as the sole source for regulating religion and state affairs. However, in today's world, where technology and constantly changing dynamics are inevitable, managing a society entirely through religious doctrines brings many different challenges. It seems very difficult to keep up with the international community on which democracy is based- or at least it should be- from the perspective of radical Islam since “it impedes peace between Muslims and non-Muslims and also disrupts inner-Islamic relations” (Tibi, 2009: 101). It is important to remind again that the politicization of Islam feeds the phenomenon of Islamophobia not only in the international community but also within Muslim societies. As a result, the politicization of the religion of Islam, as in every religion, damages the spiritual dimension of religion and causes the exclusion of religious individuals in the international arena.

As in every society deprived of secular values, Islamophobia appears as an inevitable reality among members of the Islamic religion who are oppressed under the pressure of radical Islam. In this context, 21st-century immigrant literature can be seen as a valuable resource to understand the current impact of political Islam on Muslim individuals and the point that radical Islam has brought to religion. In particular, the works of contemporary postcolonial writers focusing on immigrants and their experiences stand out as important resources for a deeper understanding of the place and psychology of these individuals in society. One of the prominent names among these writers recently is Leila Aboulela.

LEILA ABOULELA AND *THE KINDNESS OF ENEMIES*

Born in 1964, Aboulela is a British-Arab novelist who “draws the attention of critics and researchers from different parts of the world who showed a keen interest in her works, which focuses on a variety of socio-political issues like identity, immigration, racism, Islamophobia, Islam, and assimilation” (Alkodimi, 2021: 145). Aboulela's plot and characters are very good at reflecting reality because, as with contemporary immigrant writers like Tabish Khair, she draws inspiration from her own experiences and observations. The fact that she refers to her places and identities in her novels and makes fiction on this plane increases the reality of her characters and stories. For this reason, Aboulela's works have attracted serious academic attention in recent years, and “this interest has come from perspectives of migration and religion in particular, and the themes and topics her works cover participate in debates surrounding such issues” (Englund, 2020: 2).

Aboulela's 2015 novel *The Kindness of Enemies* has also been one of her remarkable works in this context. Inspired by real historical events, the novel consists of two parallel stories and conveys the political and social developments of the 19th century and today with the author's unique narrative. On the modern side of the narrative, Natasha Hussein, the daughter of a Sudanese father and a Russian mother, is a scholar specializing in Dagestan's 19th Century Russian invasion at a Scottish University. Natasha, who studies Imam Shamil and his resistance, learns that one of her students, Oz (Osama), is a descendant of Imam Shamil and has his sword. Natasha visits Osama and her mother's house to learn more about Imam Shamil and his sword, and the visit takes longer than planned due to the snowstorm. Both Natasha's and Oz's lives begin to change drastically after the police detain Oz for researching jihad on the Internet. Due to her Sudanese origin and her academic studies on jihad, Natasha also falls suspicious and enters a psychological impasse. Natasha's story becomes even more difficult with her visit to Sudan due to her father's death. In the 19th century Dagestan part of the story, Imam Shamil tries to save his son, Jamalleldin, detained by the Russians. To use it for prisoner exchange, Shamil takes the Georgian princess Anna and her children captive. Aboulela conveys the political and social structure of the period from her perspective through the characters in this part. Looking at the novel in general, Aboulela can reflect with extraordinary clarity how the perspective on Islam and Muslims changed in the Post 9/11 period, how the understanding of political Islam created by radical Islam contributed to Islamophobia, and the experiences of Muslim immigrants in the West within the dilemmas mentioned above. Aboulela, who closely observes the second and third generation of young Muslim immigrants, has examined the integration problem in depth with the characters she creates as a writer of Sudanese origin.

IMMIGRANT MUSLIMS AND POLITICAL ISLAM(OPHOBIA)

At the very beginning of the novel, Aboulela reveals the origin of the problem of today's Islamophobia through Oz by stating that “ever since 9/11, jihad has become synonymous with terrorism” (Aboulela, 2015: 8). Aboulela argues that the term jihad is essentially a ‘spiritual struggle’ and does not coincide with the concept of violence. As it is stated below

A modern-day definition accepted by many jurists and Muslims is “to struggle/strive” because this is the linguistic connotation of the word. “Holy war” is not a popular definition because the concept of “war” in Arabic is referred to as qital, and it is a bit strange to define jihad as “holy war” since “holy war” is used to describe the Crusades against Muslims during the late Middle Ages (Karipek, 2020: 212).

However, radical Islam, which is frequently mentioned after the 9/11 terrorist attacks, used jihad as an instrument of invasion and tried to legalize the violence it resorted to in this way. How the concept of jihad has changed over time from Aboulela's point of view is demonstrated in Oz and his mother Malak's discussion on jihad in Imam Shamil's period. Malak states

Every fight Shamil fought was on the defense. He was protecting his villages against Russian attacks. And surrender to the Russians would have meant the end of their traditional way of life, the end of Islam in Dagestan. The Russians were so brutal they often didn't take prisoners of war. By comparison, Shamil's generals were scholarly and disciplined. This type of jihad is different from the horrible crimes of al-Qaeda (Aboulela, 2015: 9).

The concept of jihad, which is the most important ideological weapon used by Islam to go from defense to attack, has completely lost its real meaning in the hands of radical Islamic organizations such as Al-Qaeda and has ceased to be a spiritual value and has begun to serve an imperialist purpose. The politicization of jihad, and therefore of Islam, as stated above, is shown in the novel as the most important reason for leaving the religion of Islam out of its framework and associating it with terrorism. The author used the concept of jihad as a symbol and wanted to show how the politicization of religious concepts affects the whole religion and its members.

However, as frequently revealed by Aboulela in the novel, the Islamophobia that resurfaces today as a result of the politicization of religion and its concepts is more than just an outside fear of Islam. The tendency of politicization and radicalization has created a great discomfort in the Islamic community as well. Many people who define themselves as Muslims – especially Muslim immigrants in the West – also suffer from the politicization of the

religion of Islam because Islamophobia does more harm to the members of religion than to the religion. Remarkably, individuals who have been harmed due to politicization have a negative attitude towards the whole politicized religion as a natural reaction.

Aboulela exemplifies this discontent many times in the novel. She reflected with very real examples how Islamophobia, which is seriously influential in the West, affects Muslim immigrants and how immigrants are included in Islamophobia. In the first pages of the novel, Natasha states that she does not use her Sudanese father's surname but instead prefers the surname of her mother's second husband. She says it's better that way than being called Dr. Hussein. She explains the reason for her preference as follows

Many Muslims in Britain wished that no one knew they were Muslim. They would change their names if they could and dissolve into the mainstream, for it was not enough for them to openly condemn 9/11 and 7/7, not enough to walk against the wall, to raise a glass of champagne, to eat in the light of Ramadan and never step into a mosque or say the shahada or touch the Qur'an (Aboulela, 2015: 6).

The phenomenon of denying identity, which is one of the significant ways to escape from the image of Muslims that political Islam has destroyed, has turned into another dimension of Islamophobia in Muslim communities. Immigrant Muslims' fear of being associated with terrorism because of their beliefs and their reflexes to prove their innocence are important factors in feeding Islamophobia within the community. One of the reasons why Islamophobia is more prominent among young immigrants, who are more inclined to integrate into Western society as a generation, is this need for justification. By referring to young Muslim students in her faculty, Natasha states that “many of the Muslims I thought throughout the years couldn't wait to bury their dark, badly dressed immigrant parents who never understood what was happening around them [...]” (Aboulela, 2015: 6). Here, the main thing that young people who need to hide their parents are trying to get rid of, of course, is their cultural identity. The fear that a single Islamic symbol or trace of immigrants will be enough to declare them terrorists is manifested in these young immigrants as a fear of their own identity.

Aboulela embodies the identity confusion experienced by young immigrants by featuring a dream of Natasha. After Oz is detained by the police, Natasha goes to Oz's room and falls asleep in his bed. In her sleep, she sees herself as a half-human, half-reptile creature. She states that even a mythological character is more natural when compared to her own transformation and that she describes herself as ‘completely different’ is very valuable in understanding immigrant psychology. The emotional trauma of not being accepted by both the host and their original culture

is revealed in the novel with Natasha's dream. It is no accident, of course, that she had this dream in Oz's bed. The common subconsciousness of these two immigrant characters was masterfully embodied in this way by the author. The author narrates the dream with the narration of Natasha as follows

From the top of my head, all the way down in one straight swoop, I split in two, half-human and half-reptile. In the logic of dreams it made sense that my left side was human because that was where my heart was. In the logic of dreams I was not embarrassed that I was naked, nor that a part of me was inhuman. With my left hand I ran my fingers over a pattern of scales on my right shoulder, ridges of shell, leathery grooves. In the logic of dreams what perplexed me the most that I had split vertically rather than horizontally. It was natural to be like a centaur or a sphinx; it was usual to have a full human head. But I had failed; I had morphed into something completely different (Aboulela, 2015: 76).

Natasha's confusion about positioning her identity is also evident in her relationship with her mother. The fact that she could not get her mother's white skin, which she thought would make it easier for her to adapt to Western society and hide her immigrant identity, turns into a phenomenon that Natasha blames her mother. Her mother deprived her of her white skin, where she could more easily integrate into Western culture, which she describes as the 'privileged world', and withholding this 'gift' from her perfectly sums up Natasha's identity dilemma.

For the first time since her death, I cried. I cried over the wasted time, conversations in which all I did was mock her accent and taste; time wasted in aching to be white like her and blaming her for the failure as if she were the one barring me from entry into a privileged world, as if she were begrudging me a gift she could give (Aboulela, 2015: 170).

The challenges faced by second-generation immigrant Muslims, who have come to the point of giving up their identity to adapt to the host culture in which they were born and raised, are quite diverse. Still, most importantly, "they face these challenges within a social and political context characterized by terrorist events and growing religious discrimination" (Giuliani, Tagliabue, & Regalia, 2018: 67). The difficulty of adapting to the specified atmosphere becomes so complex that Muslim individuals living in the West tend to be suspicious even when they do not directly encounter a racist attitude. In the novel, Oz refers to Natasha's attitudes towards Muslim students by saying that

You are different from the other lecturers. A Muslim talks to them, and they put on that wide-eyed tolerant look, quick little nods, and inside they're congratulating themselves thinking, 'Look at me, I'm truly broad-minded, listening to all this shit and not battling an eyelid' (Aboulela, 2015: 13).

This skepticism is two-sided. The source of Muslim individuals' distrust of intimacy towards the host culture and the radical Islamist suspicions of local people towards Muslims converge on a single point. The politicization of Islam has led to irreparable divisions both within Muslim communities and in the Western wing. Integration in such an atmosphere is a serious problem.

The reason why Aboulela narrates two parallel stories in her novel becomes clear at this point. The author named spiritual Islam, which is not exposed to the effects of political Islam, like Sufism, wanted to reveal the gap between Political Islam and Sufism through two different stories in her novel. She argues that the Sufis, who are allegedly living Islam as it is, are despised by political Islam because they do not serve political Islam's imperialist and expansionist aims. The understanding of political Islam, which perceives religion's existence as strange and betrayal, also harbors hostility towards all kinds of religious rituals that are not corrupted. Through Malak in the novel, Aboulela states that "in modern times as Political Islam embraced transnationalism and activism, the Sufis were perceived to be not only passive and traditional but often, also, reactionary and neo-cons" (Aboulela, 2015: 208). Then, it is not surprising that Aboulela brings together Imam Shamil, a prominent figure in Eastern culture and a staunch Sufi, and contemporary political Islam in the same novel. According to Aboulela, today's understanding of political Islam, which has adopted a strategy of attack and is built on imperial values, stands quite far from traditional Islamic teachings. Since it is an imperialist ideology, it is noteworthy that political Islam perceives any naive religious teaching or symbol as a sign of weakness. The author has analyzed this point very well and has referred to the conflict between Islam and political Islam many times in the novel. The effort to draw attention to the essence of the concept by embellishing Imam Shamil and his understanding of jihad is particularly evident. She states that "no wonder that the founders of Political Islam, those revolutionary elites who turned their backs on tradition and worked towards a perfect society, never took Shamil as a role model" (Aboulela, 2015: 215).

CONCLUSION

As discussed in detail above, Islamophobia is seen as a very comprehensive and historically rooted concept. One of the historical reasons for the phenomenon of Islamophobia, which can be said to have started with the emergence of the religion of Islam, can, of course, be accepted as the imperialist and colonialist understanding of the West. From an orientalist point of view, hatred and skepticism towards all cultures other than Western culture is an inevitable product of the colonial mentality. However, dealing with Islamophobia -especially in the 21st century- in such a narrow way cannot go beyond ignoring the issue. The fact that Islamophobia is also popular in Muslim societies is undeniable, and the fact

that radical ideologies take place in religion further strengthens this tragic situation.

As stated many times above, Islamophobia is not just a type of racism experienced outside of Muslim cultures today. The politicization of Islam and radical Islam's conversion of basic concepts of religion such as jihad into an instrument of violence has also created a phobia within Islamic societies. This phobia cannot be separated from the Islamophobia experienced in the West. Political Islam rejects the secular structure and manifests itself in all areas of life. Transforming the concept of jihad into an aggressive instrument with an expansionist policy has further deepened the perception of Islamophobia in the West. It has not been accepted by the immigrant Muslim communities, especially those exposed to marginalization. Especially the second-generation Muslim immigrants had great difficulties adapting to the host culture due to the radicalized perception of Islam, and they tried to hide or even reject their religious identities. This situation manifests itself in the society of the 21st century as another dimension of Islamophobia. The perception of Islamophobia in Muslim societies is one of the most significant harms of political Islam to today's multicultural society. It would not be wrong to say that the most reliable basis for the diagnosis of Islamophobia in Islam and the experiences and psychological traumas of immigrant Muslims on this issue are the works of immigrant Muslim writers. Leila Aboulela has recently come to the fore as a writer who extensively deals with Islamophobia and the perception of Islam in the West.

Radical Islam and its native political Islam are quite remarkable in terms of being the source of religious-based conflicts today, and *The Kindness of Enemies* is one of the novels that stand out as a guide in terms of handling the problem in this context and making a distinction between Islam and political Islam. Leila Aboulela argues in her novel that the concepts of Islam such as jihad change meaning with political Islam, contributing to the radicalization of religion. Towards the end of the story, the biggest guide for Natasha, who is trying to find her own identity, has been Sufism. This, of course, should be perceived as a skillfully placed message by the author. Natasha's skepticism and escape from radical Islam against her own identity lost its effect, albeit slightly, with the spiritual dimension of religion and gave Natasha a chance to reconstruct her identity.

Looking at the characters other than Natasha, the situation is not so heart-warming. Oz got lost in the radicalization dilemma he developed with his inability to adapt to society and became a remarkable example for young Muslim immigrants. Through the character of Oz, Aboulela successfully exemplifies the sense of loss and identity confusion experienced by second and third-generation Muslim immigrants. Malak also sets a remarkable example of reflecting the negativities experienced by both herself and the generations that come

after her in terms of integration. As a first-generation Muslim immigrant, Malak's trauma and responsibilities are greater. Besides herself, she has to bear the burden of her son Oz's traumas caused by integration. Throughout the novel, Aboulela masterfully dealt with the damage done by political and radical Islam to religion, stated that the first respondent of these damages was Muslim immigrants living in the West, and claimed that normalization is possible thanks to the fact that religion remains in a spiritual medium and is not politicized.

REFERENCES

- Aboulela, L. (2015). *The Kindness of Enemies*. New York: Grove Press.
- Alkodimi, K. A. (2021). Islamophobia, Othering and the Sense of Loss: Leila Aboulela's *The Kindness of Enemies*. *Arab World English Journal for Translation & Literary Studies* 5 (1) 144-158.
- Bale, J. M. (2009). Islamism and Totalitarianism, *Totalitarian Movements and Political Religions*, 10:2, 73-96, DOI: 10.1080/14690760903371313
- Bayraklı, E., Hafez, F. & Faytre, L. (2018). Making sense of Islamophobia in Muslim Societies. In Bayraklı, E., & Hafez, F. (Eds.). *Islamophobia in Muslim Majority Societies* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429464850>
- Bleich, E. (2012). Defining and Researching Islamophobia. *Review of Middle East Studies*, 46(2), 180-189.
- Dubosh, E., Poulakis, M. & Abdelghani, N. (2015). Islamophobia and Law Enforcement in a Post 9/11 World. *Islamophobia Studies Journal*, 3(1), 138-157. doi:10.13169/islastudj.3.1.0138
- Englund, L. (2020). Toward postmigrant realities in Leila Aboulela's *Elsewhere, Home*. *The Journal of Commonwealth Literature*. <https://doi.org/10.1177/0021989420927759>
- Giuliani, C., Tagliabue, S. & Regalia, C. (2018). Psychological Well-Being, Multiple Identities, and Discrimination Among First and Second Generation Immigrant Muslims. *Europe's Journal of Psychology*, Vol. 14(1), 66–87, doi:10.5964/ejop.v14i1.1434
- Kalın, İ. (2011). Islamophobia and the Limits of Multiculturalism. In J. Louis Esposito & İ. Kalın (Eds.), *Islamophobia: the challenge of pluralism in the 21st century*. pp. 50-61. Oxford: Oxford University Press.
- Karıpek, A. (2020). Portrayals of Jihad: A Cause of Islamophobia. *Islamophobia Studies Journal*, 5(2), 210-255. Retrieved August 24, 2021, from <https://www.jstor.org/stable/10.13169/islastudj.5.2.0210>
- Rana, J. (2007). The Story of Islamophobia, *Souls: A Critical Journal of Black Politics, Culture, and Society*, 9:2, 148-161, DOI: 10.1080/10999940701382607
- Rehman, J. (2003). Islamophobia after 9/11: International Terrorism, Sharia and Muslim Minorities in Europe — The Case of the United Kingdom, *European Yearbook of Minority Issues Online*, 3(1), 217-235. doi: <https://doi.org/10.1163/221161104X00129>
- Roy, O. (1994). *The Failure of Political Islam*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Tibi B. (2009). Political Islam as a Forum of Religious Fundamentalism and the Religionisation of Politics: Islamism and the Quest for a Remaking of the World, *Totalitarian Movements and Political Religions*, 10:2, 97-120, DOI: 10.1080/14690760903141898.

V. S. NAIPAUL'S *THE MYSTIC MASSEUR*; THE PORTRAIT OF A TRICKSTER

Firat YILDIZ^{1**}

¹Doç.Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dil Bilim Bölümü

*firat25yildiz@hotmail.com

+ORCID: 0000-0003-3289-8313

Abstract-Colonization is a long-term economic exploitation process with a wide range of consequences in many parts of the world. This process has influenced numerous literary works. Naipaul's country of birth has been colonized for ages, which is why he produced outstanding works in this genre. The colonial process had a significant impact on subjugated society members' character development. In his works, Naipaul successfully shows this character structure. One of such characters is the main character of *The Mystic Masseur*. The novel's most notable feature is that Naipaul does not openly criticize this character, instead portrays him as a hero. This is not true heroism; there is a severe critique of the character structure that the society has developed. There are specific reasons why society has regressed, deteriorated, and deprived of a strong identity. This is primarily due to the colonization process. As a result, through the Ganesh character, Naipaul criticizes both society and the colonial forces that caused the society to fall into this state. The issue of a trickster character who has emerged as a result of the system and conditions will be examined in this article.

Key Words: Colonization, Ganesh Ramsuair, Trickster, Success.

V.S. NAIPAUL'ÜN *MİSTİK MASÖR*'ÜNDE BİR ENTRİKACININ PORTRESİ

Öz-Kolonizasyon, dünyanın birçok yerinde çok çeşitli sonuçları olan uzun vadeli bir ekonomik sömürü sürecidir. Bu süreçten çok sayıda edebi eser etkilenmiştir. V. S. Naipaul, bu edebiyat türünde önemli yapıtlar ortaya koymuş bir yazardır. Naipaul'un doğduğu ülkenin de yüzyıllar boyunca sömürgeleştirilmiş bir ülke olması, bu türde seçkin yapıtlar üretmesinin nedenlerinden biridir. *Mistik Masör*, sömürgeleştirilmiş bir ada ulusunun durumuna eleştirel yaklaşan dikkate değer bir romandır. Sömürge süreci, ezilen toplum üyelerinin karakter şekillenmesi üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Naipaul yapıtlarında bu karakter yapısını başarılı bir şekilde resmetmektedir. Bu karakterlerden biri *Mistik Masör*'ün ana karakteridir. Romanın en dikkat çekici özelliği, Naipaul'un kahramanı açıkça eleştirmemesi, bunun yerine onu bir kahraman olarak tasvir etmesidir. Bu gerçek anlamda bir kahramanlık değildir; aslında toplumun geliştirdiği karakter yapısına yönelik ciddi bir eleştiri vardır. Toplumun gerilemesinin, bozulmasının ve güçlü bir kimlikten yoksun kalmasının bazı nedenleri vardır. Bu büyük ölçüde sömürge sürecinden kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak Naipaul, *Ganesh* karakteri üzerinden hem toplumu hem de toplumun bu duruma düşmesine neden olan sömürgeci güçleri eleştirir. Bu makalede sömürge sürecinin ortaya çıkmasına neden olan düzenbaz bir karakter konusunu incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kolonizasyon, GaneshRamsuair, Entrika, Başarı.

INTRODUCTION

Colonization is a long-term economic exploitation process that has impacted many places of the world in various ways. It is also a long-running movement that has dominated literature for a long time. It has influenced the creation of numerous literary works because it is intricately intertwined with people's lives. Even after the colonization process was over, its influence on literature continued. In this perspective, the literature that emerged from colonization is generally divided into colonial and postcolonial periods. One of the prominent figures of this type of literature is V. S. Naipaul. Naipaul is a prolific writer who contributed to colonial and postcolonial literature with several works. One of the reasons he produced successful works in this genre is that; his country of birth is also a country that has been colonized for centuries. In this regard, he is an author who has witnessed all the processes of colonization.

Trinidad and Tobago were not yet liberated when Naipaul's first novel, *The Mystic Masseur*, was published in 1957. As a result, it is a novel set during the colonial period rather than the postcolonial. The novel satirizes the plight of a colonized island nation. The colonization process has had a profound impact on the character formation of oppressed society members depending on the context of its length, density, and other parameters. As a result of the long and painful process, this type of character has emerged, and it is usually not portrayed in a favourable aspect. This is a character structure that Naipaul effectively illustrates in his novels. "*He views imposture and fraud as outgrowths of a picaroon society that evolved as a result of slavery and colonialism and even finds the majority of his characters who indulge in mimicry sympathetic...*" (Mann, 1984: 468). One of such characters is the main character of *The Mystic Masseur*. The remarkable fact about this novel is that Naipaul does not directly challenge the character but instead portrays him with heroic characteristics. Obviously, this heroism is not in the real sense; there is a harsh critique of the character structure that the system has produced.

The system and conditions that created the trickster character emerged due to the system and conditions will be examined in this study.

THE EARLY TIMES OF THE PROTAGONIST

The protagonist of *The Mystic Masseur* is Ganesh Ramsumair, and he is of Indian descent. Ganesh's ancestors came to Trinidad from India as indentured workers, just like Naipaul's ancestors. In addition to the African-origin population that was previously transported as slaves, the indentured servant population from India has a significant presence in the country. As it is understood from this situation, besides having a different cosmopolitan structure, the country has also been a colony of different countries, Spain and later

Britania. In such a cosmopolitan setting, Ganesh must expose his truth.

Regarding everything Ganesh has done and accomplished, Ganesh's character is worthy of consideration. In terms of shedding light on this situation, it is essential to take a closer look at Ganesh's life, starting from his early teenage years. It is observed that as a child, he had a desire to look like a European sahib. It is stated that with the clothes he wore when his father sent him to college, he looked like a European. In this regard, it is clear that his envy toward those he perceives as superior to him in terms of status dates back to his childhood. Envy will be a motivating force in his later life as he strives to gain his desired achievements.

While Ganesh is still a youngster, hints about the character he would become begin to emerge. He enjoys the attention his colourful suit attracts when he wears it in the countryside in the presence of his kin, however, his attitude shifts when he travels to the city, and he begins to lie when this vibrant garment receives a crazy reaction. He chastises his father for forcing him to wear this dress against his will (Naipaul, 2003; 20). It is observed that he is a character who will not hesitate to lie when pressured or in an unpleasant circumstance. Again, as shown by the maneuvers, he is not at peace with his own culture. He is so ashamed of his Hindi name that he invents and promotes the lie that his real name is Gareth (Naipaul, 2003; 22). Such actions in his youth are the earliest indications of his character trait of deception.

Ganesh, who is a mediocre student during his high school years, does not receive much respect from his circle. Getting a good degree in an exam before graduation, on the other hand, demonstrates that he is a capable student. After graduating from high school, Ganesh works as a teacher for a while. However, Ganesh is warned by the school principal that their job is to mold students, not to teach them (Naipaul, 2003; 24). Knowledge is power and therefore difficult to control; however, a moulded character is simple to control. Knowledge, according to Foucault, may generate power by drawing people into a subject and then commanding them with knowledge (Olsson & Heizmann, 2015: 756). In other words, giving shape to a colonial society makes it simpler to control it. Although it is not explicitly stated in the novel, teaching is not a suitable career for Ganesh to achieve his goals. There is no situation in which he may advance in the teaching profession by manipulating others. The principal, who declares that their goal is not to deliver information, but to give shape, eventually fires Ganesh because he does not teach the pupils anything, which is one of the novel's satirical themes (Naipaul, 2003: 27). In the face of this absurdity, Ganesh has become enraged for the first time in his life. In truth, this rage stems from the knowledge that things in a colonial culture do not operate according to a set of

rules and regulations. As a result, he gets weary of teaching and quits this profession.

Meanwhile, Ganesh, whose father passes away, abandons his job quest and returns to his village. Despite the masses of people crying out for his father's condolences, Ganesh appears to have accepted his father's death with fortitude. This is one of the cases that confirms that he is a rational character far from emotionality. After the exaggerated funeral ceremony, which is typical in Eastern cultures, it is suggested that he should start a job. Minor signs and coincidences are sometimes interpreted with enormous and profound meanings by people in undeveloped societies. The time that Ganesh got into a discussion and quit his job at the school coincides with his father's death. This convergence strikes Ganesh, and he realizes for the first time that there is something greater in him beyond himself (Naipaul, 2003: 33). He declares that he must first persuade himself that he is a particular person before persuading others. This is when the phony talent that he possesses begins to sprout. He is pleased to return to the community where his father formerly resided and respected because favorable conditions allow his talents to be rewarded.

EVOLVING INTO A TRICKSTER

During his father's funeral, Ganesh encounters Ramlogan, who will play an essential role in his life. It can be stated that under the guise of a substitute father figure, Ramlogan has plans to put into practice. Ramlogan, a figure who plans everything around his interests, also arranged Ganesh's father's funeral within the confines of specific calculations. He intends to marry his daughter to Ganesh, a member of a higher caste. They act as if they have never met or spoken before, after the marriage decision (Naipaul, 2003: 52). This is because they perceive themselves to be good Hindus. This type of behaviour apparently indicates that they are not truthful to one other or themselves (Bauer, 2002: 372). They do not hesitate to trick each other depending on the situation. A trickster himself, Ramlogan uses different intrigues to try to persuade Ganesh to forego the dowry. Ganesh, who appears to be convinced at first, realises his future father-in-law's actual intentions. Therefore he deceives him into offering a large dowry to teach him a lesson. Ganesh's first victim in his career in fraud becomes his father-in-law, Ramlogan. Both characters have a hypocritical attitude. Ramlogan uses several manipulations to persuade Ganesh to give up the dowry and flatters him in various ways. As a result, Ramlogan becomes a ferocious foe of Ganesh, who has deceived him. This is the most unambiguous indication of his lack of sincerity in his shows of love and respect. The reflections of love within the family also vary according to the occasion. It is seen that domestic violence is exhibited in a very different way. Ganesh's

wrath towards Leela signifies the completion of a crucial ritual. Their marriage matures after Ganesh uses force against his wife. Thus Ganesh becomes a complete man, and Leela becomes a full housewife. As a result, their marriage has progressed, and Leela now has marriage stories to share at women's gatherings (Naipaul, 2003: 64). This is significant in terms of demonstrating how relationships are founded on false and ludicrous assumptions.

Following his father's funeral, Ganesh marries and begins a new life. Ganesh's various career plans include becoming a masseur and writing books. His primary purpose for planning to write a book is to make money; hence the content of the book is not essential. When the topics of the books he publishes afterward are examined, it can be seen that the goal is not to convey a message but to write a book. However, he prefers to begin his career as a masseur before moving on to writing. Ganesh and Leela settle to Fuente Grove, a little deserted region. Actually, in such a harsh and dreary region, there is not much business potential. Ganesh is not particularly successful in the masseuse sector because of the competition and his living in a low-potential region. Fuente Groove is a desolate, abandoned, and potentially destitute region. To turn the disadvantage caused by the environment and conditions in his favour, he makes a maneuver and buys books as much as his means allow. With the books he purchased, he begins to reclaim his reputation, which he has lost due to his failure as a masseur in the village. The subject and content of the books are not important; they serve a purpose in terms of appearance. Ganesh is a clever character who is well aware that the substance of the books is not of top priority and that only the existence of the books will get him respect and provide him a competitive advantage.

For a considerable period, Ganesh is cannot demonstrate any professional presence. That's why he tries to write a book to change his ill-fortune. The contents of Ganesh's booklet include Hinduism-related questions and answers. However, rather than the content, the book's physical features, such as its softness, thinness, font, and image, come to the fore. In addition, there are points where formalism comes to the fore, such as placing a three-inch advertisement for the book, which is not very popular, or writing a three-inch review about the book. However, as can be observed nearly everywhere, the form takes precedence over content.

On the other hand, it is observed that the book serves a variety of functions rather than serving its primary purpose. First of all, the book aids in the restoration of the family's broken relationship between husband and wife. Returning to her father's house after being offended by her husband, Leela sees the book written by Ganesh and returns home with him. The book's content is unimportant to Leela; what matters is that

there is a written book. She now has something to wield as a trump card against her sister, who makes her envious of her fortune. With this book, Ganesh becomes a source of immense pride for the family. However, it is noticeable that the book, which generated much excitement, does not have the same level of success in terms of sales. In this context, a good marketer is hired to speed up the sales process. The trick of the marketer is to persuade while selling to the customers regardless of the book's content. However, despite all the advertising and marketing efforts, the book sales business results in a great defeat.

Ganesh, constantly in search of a way out, is determined to use all of the techniques that come to his mind. He begins to realize how a well-thought-out and energetically implemented plan might lead to success (Lee, 1966: 37). He goes to a formal change in the profession of masseur when he could not obtain the success desired from the book he wrote, in addition to his failure in masseur profession. To give an exotic flavour to his job, he dresses in traditional attire that he inherited from his father. Thus, unlike the already familiar masseurs, he will be a masseur with a mystical side. Ganesh uses a variety of tactics to convince customers that he possesses mystical powers. His customers appreciate that he moves his lips discreetly as if reciting a prayer before each conversation with them (Naipaul, 2003: 136). Ganesh employs the power of formalism once more; he writes 'mystic' next to his name on the sign table, displays his books, and drapes his chamber in a mystical ambiance. With his usage of mysticism, his failing business career begins to turn around. Societies with a poor level of knowledge and culture are more receptive to emotional exploitation tactics. In many ways, Indians and Trinidadians, who have been exploited for centuries, have fallen behind culturally and educationally.

These are societies that mystical tricks can deceive in this regard. Thus, a portion of Ganesh's success depends on his trickery, while a large portion is due to the people's ignorance.

After Ganesh pretends to have mystical powers to gain personal benefit, his luck begins to shift. When the advice he gives to a child with psychological issues works out by chance, it expands his business (Naipaul, 2003: 147). As the word travelled swiftly that Ganesh has cured a sick youngster, his powers become miraculous. This case is an example of collective fraud. Although Ganesh's closest family and friends are the most direct witnesses to Ganesh's lack of mystic and holy power, they seem unconcerned with the issue.

On the contrary, they take an attitude that supports this fraud. Leela is the biggest supporter and assistant of this deception. Even though Ganesh and his best friend Beharry conflict, he restores their friendship and becomes his supporter and business partner when he witnesses Ganesh's success. In every conflict of

interest, his father-in-law Ramlogan harbors immense hostility against Ganesh, but he attempts to reconcile their relationship with Ganesh's success. Hearing rumours that Ganesh possesses mystical abilities, his aunt visits him and sobs with her head on Ganesh's shoulder. As it can be seen, family members and friends come together to execute fraud. In this cluster of interest-based relations, it is impossible to talk about truthfulness between individuals.

The number of clients grows as the news travels that Ganesh possesses mystical abilities. However, because mystics and sorcerers are esteemed in society, many people are interested in these activities. Ganesh is distinguished from other mystics by the fact that he has an educational background. Ironically, Ganesh's education prevents him from being defeated by the other rogue mages. Being educated puts him in an advantageous position against his rivals. Ganesh is a person who understands how to influence people and keeps a close eye on the pulse of society. Customers who see the profusion of books in his residence do not feel compelled to question his honesty and surrender unreservedly to Ganesh. The people around him also seem to have surrendered unconditionally. Beharry's attitude toward Ganesh has changed dramatically; he is more courteous, and he agrees with whatever Ganesh says since he, too, benefits from Ganesh's success. Ganesh's previously unsold and unloved book becomes the most successful bestseller after becoming famous (Naipaul, 2003: 155).

To a considerable measure, the process of using people's religious feelings and exploiting their ignorance to their detriment begins to succeed. Everyone around him eagerly strives to be a partner in this deception, in which Ganesh plays the leading role. One of them is Beharry, who was once a friend of Ganesh before becoming a puppet as Ganesh's power grew. Those who come to Ganesh for healing bring various food and materials as gifts. Beharry cleverly implies that those seeking healing are poor and expresses his concern that the things they bring may be impaired and filthy. For this reason, he dictates that it will be safer to buy gifts and materials in his shop, and Ganesh accepts this. A small portion of the items brought are used in the ritual, Ganesh regrets even for this part, while the remaining is used in Leela's restaurant. The novel does not overtly criticize these deceptive interest-based relationships. On the contrary, such deceptions are based on genuinely innocent and well-intentioned motives. Beharry's strategy is built on the convenience of guests and the security of supplies arriving at Ganesh, effectively thwarting the event's primary purpose of profit. The fact that the true goal of the events is kept hidden for seemingly harmless reasons is a recurring theme in the novel.

Ganesh's deceit begins to make positive contributions to the region where he lives. Fuente Groove, once an arid and barren region, begins to flourish. The government begins to recognise the existence of such a

settlement, and solutions to infrastructural issues are provided. In direct proportion to their income, the house they dwell in changes, as does their way of clothing, but most crucially, Leela's way of speaking changes. It is observed that Naipaul has completely caricatured Leela's persona in this scene. Leela has a distinct accent that softens hard voices and employs a unique grammar when speaking. "This house I are building ... I wants it to have good furnitures ... I are thinking about getting a refrigerator and a few ether things like that" (Naipaul, 2003: 167). A highly ridiculous view of a nouveau riche person is displayed. She behaves bizarrely because she lacks the inner depth and education necessary to live in a world where money is abundant. She also lacks the mental capacity to comprehend that her actions and speech patterns are unusual. One notable point here is that Leela's strange behavior and manner of speaking also infected his friend Suruj Muma. Suruj Muma, slightly more educated than Leela, used to regard Leela as inferior to herself, but when Leela's economic position improves, Suruj Muma begins to mimic her behaviours. This is an actual example in terms of showing how superficial and self-interested their relations are.

Ganesh has a more casual attitude toward writing books now that he has established a well-deserved reputation. The subject and content of the books he publishes are becoming increasingly irrelevant; what matters is that they came from Ganesh's pen. For instance, there are books about topics as ludicrous as toilet paper or excrement (Naipaul, 2003: 178). Now that he is a thinker with a voice in society, Ganesh makes a show of power by transporting two truckloads of his books to the communities he visits. What is remarkable is that such behaviour is accepted and respected by society. He enters politics as he begins to garner more and more respect in society. Ganesh is widely respected and accepted by the community, yet he does not commit to the community; his only motivation is his self-interest. He is unconcerned by his political competitor Narayan's disparaging remarks regarding Trinidadian Hindus.

Nevertheless, he cannot bear to hear mundane laudatory remarks about Narayan. Because his opponent's praise or esteem, even if of mediocre quality, is incompatible with his interests. Ganesh has reached a stage where he can manipulate society in any way he wants. While he uses numerous games to defeat his political opponent, he does not refrain from using religion in politics. In his election campaign, he utilizes the slogan "A vote for Ganesh is a vote for God" (Naipaul, 2003: 215). He succeeds in politics, as he succeeds in every deception business. Ganesh's fraud career goes from teacher to masseur, from masseur to mystic and from mystic to finally member of legislature (221). "But the cost of the change is high, too high. Ganesh, the sincere school- teacher, degenerates into a fake pundit whose lucky cure of a

paranoiac enables him to practice sham politics" (Finch, 1986: 28). The cost of change is a degenerated character. Ganesh satisfies the standards of every environment he enters for his benefit, advances quickly in politics, and changes his name from Ganesh Ramsumair to G. Ramsay Muir when he travels to England as a bureaucrat. "This name change is a fitting conclusion to Ganesh's game of fictitious identity" (Blodgett, 1974: 393). With the assignment of the British government, Ganesh does not hesitate to defend the British colonial order wherever he goes. It is also clearly seen here that Ganesh does not care much about the rest of his oppressed people under the Colony. Ganesh has left the darkness behind. This is Simpson's view on Naipaul; "He is always putting darkness behind him. As he has made his escape from disorder, first through his education, then through writing, in his novels and stories people struggle to escape" (1984: 575-76). Indeed, this is a harsh critique because it would be inaccurate to say that Naipaul has entirely abandoned his culture. As a result, he clearly and implicitly denounced the colonial process's harmful impacts on society in his writings. In order to comprehend the psychological and cultural adaptations of the colonial, we must understand the gap between the real and the ideal in the culture of the assimilated (Angrosino, 1975: 10). In his novels, Naipaul contributed to a better understanding of this issue. The thing is, Naipaul diagnoses the problem but does not suggest a solution (Goodheart, 1981: 46).

CONCLUSION

Despite being Naipaul's first novel, *The Mystic Masseur* is a significant work in terms of the portraits it depicts and the messages it conveys. At first glance, we witness a character that turns into a success story despite being in difficult conditions in a barren region. When this character is analysed in more detail, it becomes evident that he benefits from manipulating events and people. He is a trickster who takes advantage of people's weaknesses, ignorance, and religious beliefs for personal benefits. Ganesh initially attempts to do one or two jobs in a bleak place with few chances, but he fails in all of them. He realizes that he will not be successful in business by being honest. After that, he resorts to a method of defrauding others while posing as a trustworthy character. He achieves tremendous success than he anticipated by exploiting people's weaknesses. Ganesh is highly respected and accepted by society. It would be incorrect to assume that Naipaul intended to heroize such a figure. It is true that the character makes no moral judgments and exploits religious and national sentiments for his interest. However, if the novel is analyzed a little more deeply, it would be incorrect to say that Ganesh is the only one to blame in this situation. There are certain conditions for the emergence of a character like Ganesh. Societies that do not question authority and

believe that too much education is harmful contribute to this. It will also be unfair to blame the society for everything. There are specific reasons why society has regressed, deteriorated, and deprived of a strong identity. This is mainly due to the colonization process. As a result, through the Ganesh character, Naipaul criticizes both society and the colonial forces that caused the society to fall into this state.

REFERENCES

- Angrosino, M. V. (1975),“V. S. Naipaul And The Colonial Image” Caribbean Quarterly, 21(3): 1-11
- Bawer, B. (2002),“Civilization and V. S. Naipaul” The Hudson Review, 55(3): 371-384
- Blodgett, H. (1974), “Beyond Trinidad: Five Novels by V. S. Naipaul”, South Atlantic Quarterly, 73: 388-403.
- Finch, J. (1986), “The East Indian West Indian Male in Naipaul’s Early Caribbean Novels” Caribbean Quarterly 32 (1/2): 24–37.
- Goodheart, E. (1981),“Naipaul and the Voices of Negation”, Salmagundi, 54: 44-58
- Lee, R. H. (1966), The Novels Of V. S. Naipaul. Theoria: A Journal of Social and Political Theory, 27: 31-46
- Mann, H. S. (1984),“Variations on the Theme of Mimicry: Naipaul's The Mystic Masseur and The Suffrage Of Elvira” Modern Fiction Studies, 30(3): 467-485
- Naipaul, V. S. (2003), Mistik Masör, Translated by: Namık Süha Sertabiboğlu, İletişim Yayınları.
- Olsson, M., Heizmann, H. (2015), “Power matters: Foucault's pouvoir/savoir as a conceptual lens in information research and practice” Journal of Knowledge Management, 19 (4): 756-769
- Simpson, L. (1984),“Disorder and Escape in the Fiction of V. S. Naipaul”, The Hudson Review, 37 (4): 571-577

COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNDE KADINLARIN EV İÇİ YÜKÜMLÜLÜKLERİ

Gündüz AKSU KOCATÜRK^{1*}

¹Dr. Öğretim Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü

*gunduz.aksu@gop.edu.tr

⁺ORCID: 0000-0003-2572-530X

Öz–Toplumsal cinsiyet kimlikleri toplumsallaşma ve kültürel süreçler neticesinde elde edilmektedir. Bu bağlamda kurgulanan kadınlık ve erkeklik kimliğinin mekândaki karşılığı ise özel alan ve kamusal alan ayrımıdır. Kadınlar/Kadınlık özel alanla özdeşleştirilirken özel alanının dışındaki mekân erkeklerle/erkeklikle özdeşleştirilmiştir. Cinsiyete dayalı işbölümü bağlamında kadınlar ev içi yükümlülüklerin yürütücüsü konumunda olmuşlardır. Bu yükümlülükler toplum, mekân ve zaman dolayımında farklılık göstermekle birlikte, 'kadın işi' olarak değerlendirilmeleri bakımından ortaklık gösterirler. Ancak 'kadın işi' olarak değerlendirilen bu yükümlülükler bazı zamanlarda nicelik ve nitelik açısından değişebilmektedir. Örneğin olağanüstü kriz dönemlerinde kadının ücretsiz emek alanı ile ücretli emek alanındaki varlığı etkilenebilmektedir. Bu çalışma, kadınların ev içi yükümlülükleri üzerinde Covid-19 pandemi sürecinin etkilerini tespit edip çözümlene amacı taşımaktadır. Bunun için Türkiye genelinde kartopu tekniği ile ulaşılan 135 kadınla yapılandırılmış görüşme planı üzerinden görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Ardından görüşmelerden elde edilen verilerin nitel çözümlenmesi yapılmıştır. Sonuç olarak olağanüstü kriz dönemlerinden biri olarak Covid-19 pandemi sürecinde kadınların ev içi yükümlülüklerinin arttığı gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler– Covid-19 Pandemi, Toplumsal Cinsiyet, Ev İçi Yükümlülükler.

THE OBLIGATION OF WOMEN REGARDING HOME DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Abstract –Gender identities are acquired as a result of socialization and cultural processes. In this context, the counterpart of the identity of femininity and masculinity in the space is the distinction between private and public spaces. While women/femininity are identified with the private sphere, the space outside the private sphere is identified with men/masculinity. In the context of the gender-based division of labor, women have become the executors of domestic obligations. Although these obligations differ in terms of society, space and time, they are common in terms of being considered as 'women's work'. However these obligations, which are considered to be 'women's work', may change in terms of quantity and quality at times. For example, in times of extraordinary crisis, women's assets in unpaid labor and wage labor may be affected. This study aims to identify and analyze the effects of the Covid-19 pandemic process on women's domestic obligations. For this purpose, interviews have been conducted with 135 women, reached by the snowball technique, through a structured interview plan. Then, a qualitative analysis of the data obtained from the interviews was made. As a result, it has been observed that women's domestic obligations have increased during the Covid-19 pandemic as one of the extraordinary crisis periods.

Keywords- Covid-19 Pandemic, Gender, The Obligation Regarding Home.

GİRİŞ

Cinsiyete dayalı eşitsiz ilişkilerle etkileşim halinde olan mekân, iktidar ilişkilerinden bağımsız ele alınamaz (Alkan, 2005: 358). Tarihsel sürece bakıldığında, kadın ve erkek arasındaki eşitsiz ilişkinin mekândaki tezahürü olan özel alan-kamusal alan ayrımının özellikle Sanayi Devrimi ile birlikte keskin bir hâl aldığı görülmektedir. Erkeğin üretim alanında var olmasına, kadının ise yalnızca yeniden üretim alanına hapsolmesine yol açan üretim ilişkilerindeki değişim, kadının erkeğe karşı ikincil rolünün pekişmesi ile sonuçlanmıştır. Özel alan-kamusal alan ikiliği, Antik Yunan dünyasına dayansa da (Çakır, 2009: 138), bu ayrım, sanayileşme ile birlikte yeniden şekillenmiştir. Bunun temelinde ise üretim alanında ailenin değişen işlevi yatmaktadır. Sanayi Devrimi öncesinde hem tarımsal üretimin hem de imalat sanayinin merkezi konumunda olan aile, sanayileşme sonrasında ekonomik üretim faaliyetlerinin tümünü kaybetmiştir. Dolayısıyla daha önce evde gerçekleşen üretim ve bu üretimin aktörleri kamusal alana taşınmıştır (Çaha, 2014: 83). Bu dönüşüm, kadının konumunun da değişmesine yol açmıştır. Üretimin kamusal alana taşınması ile birlikte ailenin bir parçası olan kadının üretimdeki rolü de ortadan kalkmış; kamusal alandaki varlığı yoğunlaşan erkek ile kadın arasındaki ekonomik ayrım artarak, ekonomik yaşam içinde kadının konumunun erkeğe göre ikincilleşmesi söz konusu olmuştur (Çaha, 1999: 125).

Toplum olarak yaşamımız ev ve evin dışı olmak üzere iki ayrı mekânda sürmektedir. Ama toplumsal yapıya sirayet etmiş bir durum var ki o da 'kadının yeri evidir' düşüncesidir. Bu düşünce her ne kadar kadınların doğal eğilimleri ile ilişkilendirilse de, asıl olarak kadının değişen tarihsel konumunu yansıtmaktadır (Bora, 2014: 59). Çünkü kadının konumunu erkeğe göre daha keskin bir biçimde ikincilleştiren Sanayi Devrimi'nden önce de ev içi pratikler olan temizlik yapmak, çamaşır-bulaşık yıkamak, yemek hazırlamak, çocuk ve/veya yaşlı bakımını üstlenmek gibi faaliyetleri yerine getiren çoğunlukla kadınlardı. Ama henüz ev ve çalışma mekânları arasında keskin bir ayrımın olmaması, bu faaliyetlerden kaynaklı 'ev kadınlığı' tanımının da gelişmemesine yol açmıştır. Üretimin kamusal alana kayması ile birlikte, kamusal kaygılardan arınan özel alanın yeni kurgusu dahilinde ev, dünyanın her türlü pislighinden uzak durması gereken masum ve temiz bir yer olarak imlenmiştir. Evin dolayısıyla ailenin böylesi kurgulanması ise ev içindeki eşitsizliklerin tamamen özel alan sınırları ile ilgili olarak algılanmasına bu sebeple de görünmez olmasına neden olmuştur (Bora, 2014: 60). Modern toplumlarda Çaha'nın (2014: 89) da ifade ettiği gibi özel alan, kamusal alanın bir alt formu gibi kurgulanmış, bu nedenle özel alana içkin iktidar ilişkileri görünmez kılınmıştır. Ama şunu da belirtmekte fayda var ki, özel alan-kamusal alan ayrımı salt erkek egemenliği bağlamında ele alınmamalıdır. Çünkü böylesi bir yaklaşım, hem tarihsel hem de toplumsal olarak kadınların konumunun değişmediği anlamına gelir. Oysaki kadının konumu tarihsel ve toplumsal olarak değişmekle birlikte aynı zamanda kendi aralarında da

farklılıklar vardır (Acar-Savran, 2013: 103). Her kadının, eşitsiz toplumsal cinsiyet ilişkilerine maruz kalma biçimleri, ırk, dil, din, mekân ve her şeyden önce de sınıfsal bağlamda değişiklik gösterebilmektedir. Kadınlar her ne kadar kendi sınıfsal ve kültürel konumları itibarıyla bu eşitsiz ilişkilerden eşitsiz paylar alsada da, erkeklere karşı ikincil konumları sebebiyle ortaklık göstermektedirler. Örneğin günümüz toplumlarının evin dışında ücretli bir işe sahip olma oranları artan kadınların, evin içindeki her türlü yükümlülüğü yerine getirmesi beklenen taraf olmaya devam etmesi bu ikincil konumu kanıtlar niteliktedir. Yani kamusal alanda iş sahibi olup olmamasına bakılmaksızın ev ile ilgili pratikler yine kadınların sorumluluğunda olmaya devam etmektedir.

Ev içi yükümlülükler, dünya üzerinde farklı mekânsallıklarda farklı bağlamlarda gerçekleşseler de, bir ortaklıkları vardır ki o da, 'kadınların ev içi yükümlülükleri'dir. Tüm farklı ev içi yükümlülüklerini kadınların yükümlülükleri olarak sunan temel yapı ise erkekleri üretim alanına, kadınları ise yeniden üretim alanına konumlandıran cinsiyete dayalı işbölümüdür (Bennholdt-Thomsen, 2014: 247). Hem ayrıcalık hem de ayrımcılık yaratan bu işbölümü, cinsiyetler arasında eşitsiz iktidar ilişkilerinin de kaynağıdır (Molyneux, 2012: 147). Peki kadınlar ve erkekler arasında asimetric ve hiyerarşik iktidar ilişkilerine yol açan bu işbölümü, olağanüstü kriz hallerinden nasıl etkilenir? Deprem, savaş, salgın, kuraklık gibi olağanüstü kriz hallerinde yaşam hakkından, barınma, çalışma, eğitim, sağlık hakkına değin birçok konuda önemli hak kayıplarının yaşanması söz konusudur. Ama böylesi hak kayıplarına maruz kalan taraf çoğunlukla toplum içerisindeki dezavantajlı konumda olan yoksullar, mülteciler, kadınlar ve çocuklardır. Zaten dezavantajlı konumda olan bu kesim, yalnızca krizin kendisinden değil aynı zamanda kriz karşısında alınan önlemler, politikalar neticesinde de daha dezavantajlı bir konuma itilmektedir.

Covid-19 Pandemi süreci, kadınların erkekler karşısındaki ikincil konumunun pekişmesine etki eden olağanüstü bir kriz halidir. Bu salgın dönemi, kadının hem özel alandaki hem de kamusal alandaki varlığı üzerinde olumsuz etkilere yol açmıştır. Covid-19 Pandemi süreci ile başlayan sosyal izolasyon sürecinde tüm hane halkının evde olması, kadınların ev içi yükümlülüklerinin artmasına yol açmıştır. Kadın, eğer kamusal alanda bir iş sahibi ise ev içi mesaisi ile birlikte çifte mesai yapmak durumunda kalmıştır. Çünkü bu kadınlar hem ücretli işlerini devam ettirmek zorundadır hem de eve dair artan yükümlülüklerini yerine getirmek durumundadırlar. Pandemi öncesinde çocuk ve/veya yaşlı bakımı, temizlik, yemek hazırlamak gibi eve dair pratiklerin yerine getirilmesinde organizatör olan kadın (bu pratiklerin kimler tarafından –örneğin bakıcı, örneğin gündelikçi gibi- nasıl yerine getirileceği ile ilgili daha fazla sorumluluk yüklenen taraf erkeklere göre yine kadınlardır), pandemi sonrasında ücretli işinin yürütülmesine ek olarak bir de eve dair bu pratikleri bizzat icra etmek durumunda kalmıştır. Bu yüzden çifte mesai yapmaktadırlar.

Tüm bu çerçeveden hareketle bu çalışma, kadınların ev içi yükümlülükleri üzerinde pandeminin ne gibi bir etkiye yol açtığını belirleme amacı taşımaktadır. Bu amacı gerçekleştirmek için Türkiye genelinde kartopu tekniği ile ulaşılan 135 kadınla yapılandırılmış görüşme planı üzerinden gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde elde edilen bulgular niteliksel olarak çözümlenmiştir.

Covid-19 Pandemi Sürecinde Kadınların Artan Ev İçi Yükümlülükleri

Ev içi yükümlülüklerin yürütücüsü olan kadınların bu rollerinin niteliği ve niceliği zaman zaman değişiklik gösterebilmektedir. Özellikle olağanüstü kriz hallerinde, gerek krizin bizzat kendisinden gerekse krizin yol açtığı sonuçlar açısından en fazla etkilenen gruplardan biri kadınlardır. Bu durum literatür dahilinde en fazla kadın emeği bağlamında incelenmiştir. Kadın emeği üzerindeki sömürü ilişkisini hem ücretli emek hem de ücretsiz emek alanları bağlamında aktarması açısından Güney Kore pratiği iyi bir örnek teşkil edebilir. 1970'lerden sonra Doğu ve Güney Doğu Asya ülkelerinde uygulanan ihracata dayalı büyüme modelinin arkasında, yığınlar halinde tarlalardan fabrikalara aktarılan ucuz kadın emeği yatıyordu. Bununla birlikte Asya Krizi'nden en fazla etkilenen taraf yine kadınlar olmuştur. Kadınlar ya işten çıkarılmış ya da daha uzun çalışma saatlerine maruz bırakılmıştır ki uzun çalışma saatleri ev içi yükümlülüklerinin de ağırlaşmasına yol açmıştır (Öztürk, 2010: 106-107).

Yalnızca ekonomik değil doğal afetler nedeniyle yaşanan krizlerde de kadınlar olumsuz yönde etkilenmektedirler. Örneğin kuraklık dönemlerinde suya erişimi gerçekleştiren taraf çoğunlukla kadınlar ve kız çocuklarıdır. Günümüzde iklim değişikliğinin çarpan etkisiyle artan kuraklıklar nedeniyle kadınlar ve kız çocukları, Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu'nun (UNICEF) yapmış olduğu açıklamada, her gün toplam 200 milyon saatini su taşımak için harcamaktadırlar ("Unicef: Su taşıma işi...", 29.08.2016). Su taşımanın öncelikle bir kadın işi olduğu Hindistan kırsalında yaşayan insanlar -aslında erkekler-, kuraklık ve susuzluk sorununa çözümü 'su kumaları'nda bulmuşlardır. Birden fazla kadınla gerçekleştirilen evliliklerde, kadınlardan beklenen ya su getirmeleri ya da yemek hazırlamalarıdır. Örneğin güvenli içme suyu kıtlığının yanı sıra kuraklığın da olumsuz sonuçlara yol açtığı Hindistan kırsalında yaşayan, üç kadınla evli bir erkek bu durumu şöyle aktarmıştır (Jamkhandikar, 04.06.2015): "Bize su getirecek birine sahip olmam gerekiyordu ve tekrar evlenmek tek seçenektir... İlk karım çocuklarla meşguldü. İkinci karım hastalanıp su getiremeyince üçüncüyle evlendim."

Kavurucu sıcaklıklar altında kilometrelerce yol yürüyerek su temin etmeye çalışan kadınların aynı zamanda bulaşık yıkamak, yemek hazırlamak, temizlik yapmak, çamaşır yıkamak, tarımla veya hayvancılıkla uğraşmak gibi pratiklerin de bizzat yürütücülerini olmaları, yüklerinin daha da ağırlaşmasına yol açmaktadır. Bir başka doğal afet olan depremin yol açtığı olumsuzluklara en fazla maruz kalan taraf yine kadınlardır. Örneğin 2011 Van-Erciş depremleri ardından Aile ve Sosyal Politikalar

Bakanlığı ile UNICEF'in depremden etkilenen kadınlara yönelik yürütmüş oldukları bir çalışmaya göre, Van'dan göç edenler açısından, gidilen yerde en fazla zorluğu yaşayanların kadınlar olduğu tespit edilmiştir. Erkeklerin büyük kısmının Van'da kaldığı, kadınların ve çocukların ise il dışına gönderildiği bu dönemde, gidilen yerde kalabalık aile ortamında yaşanan çocukların tartışmaları, depremin yol açtığı travma, göç eden kadınların çoğunun kamusal alanda ücretli bir işe sahip olmayışları nedeniyle kentin sosyal hizmetlerinden de yararlanma oranlarının düşük olması gibi sorunlarla en çok karşılaşan kadınlar olmuştur (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2015: 67).

Covid-19 Pandemi süreci de tıpkı diğer krizler gibi, yol açtığı sonuçlar açısından kadınları olumsuz etkilemektedir. Bu etkileri çeşitli açılardan ele almak mümkünse de her birinin ortaklaştığı husus, kadının ev içi yükümlülükleri üzerindeki arttırıcı rolüdür. Kamusal alanda teması en aza indirmek adına alınan önlemler, gündelik hayata ilişkin tüm pratiklerin eve/özel alana taşınmasına yol açmıştır. Özellikle çalışma yaşamının mekânsal organizasyonunda meydana gelen değişimlerden en fazla etkilenenler kadınlar olmuştur. Ev ve iş arasındaki sınırların belirsizleşmesine yol açan 'uzaktan çalışma modeli', aslında ev içindeki yaşamın alt üst olmasına sebep olmuştur. Bu süreçten yalnızca kadınlar değil erkekler de etkilenmiştir. Ama yine de eve dair pratiklerin bizzat yürütücüsü/ıcracısı olarak görülen tarafın kadınlar olması, kadınların yükünün daha fazla artmasına yol açmıştır. Ücretli emek alanında yer alan kadınların maruz kaldığı yük daha da ağırlaşmaktadır. Hem ev ile ilgili hem de işi ile ilgili yükümlülüklerini yerine getirmeye çalışan kadınlar, çifte mesai yaparak bu ağır yükün altında zaman zaman işlerinden vazgeçmek durumunda kalmaktadırlar. Örneğin Lean In ve McKinsey&Company'nin (2020) Amerika'da pandemi koşulları altında çalışan kadınların değişen durumunu belirlemeye çalıştıkları çalışmalarında görülmüştür ki her dört kadından biri ya daha az stresli ve daha az maaş alabilecekleri bir işe geçmeyi ya da işten tamamen ayrılmayı düşünmektedirler. Bunun temel nedeni ise hem ücretsiz hem de ücretli emek alanında çifte mesai yapmalarınıdır.

Pandemiden kaynaklı hastalığın herkesi eşitleyeceği görüşüne karşın araştırmalar göstermiştir ki başta hastalığın bizzat kendisi olmak üzere, pandeminin yol açtığı sonuçlar açısından eşitlikçi bir düzen söz konusu değildir. Örneğin Amerikalı epidemiyoloji uzmanı Justin Feldman (02.04.2002), New York'ta 'grip benzeri hastalıkları' nedeniyle acil servise başvuran hastaların hangi mahallelerden geldiğini belirleyen bir araştırma yapmıştır. Oran farklılıklarını hesaplamak için ise 2020 verileri ile 2016-2019 Mart ayı verilerini karşılaştırmıştır. Araştırma neticesinde yoksul mahallelerdeki acil servis başvuru sayısının beyaz orta sınıf bölgelerdekine göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buradan hareketle araştırmacı, beyaz olmayan insanlar ile göçmenlerin ve işçi sınıfının ABD'deki Covid-19 salgınının orantısız yükünü taşıdığını ifade etmiştir. Hastalığın bizzat kendisi dahi bu açıdan bir eşitsizliğe gönderme yapıyorken toplumsal cinsiyet eşitsizliği bağlamında değerlendirildiğinde, yol açtığı sonuçlar

itibariyle eşitsizliği pekiştirici bir işlevi olduğunu söylemek mümkündür.

Kadınların krizlerden etkilenme biçimleri çeşitlilik göstermektedir. Blanton vd. (2019) tarafından 1980-2010 yılları arasında yaşanan finansal krizlerin kadınların refahı üzerinde ne gibi etkileri olduğunu belirlemek adına 68 ülkede gerçekleştirilen çalışma göstermiştir ki, bu krizler, kadınların işgücüne katılımından siyasetteki varlıklarına, eğitimsel kazanımlarından sağlık hizmetlerine ulaşmaya kadar olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Aynı zamanda bu krizlerin etkilerinin de yedi yıl sonra bile devam ettiği sonucuna ulaşılmıştır. 2014-2016 yılları arasında Batı Afrika'daki Ebola virüsü salgını sırasında, toplumsal cinsiyete dair normlar, sosyal olarak belirlenmiş bakım rolleri ve sağlık hizmetinde ön saflarda çalışıyor olmaları nedeniyle kadınların, erkeklere göre virüs tarafından enfekte olma olasılıklarının daha yüksek olduğu görülmüştür (Wenham vd., 2020: 847).

Kadınların ve erkeklerin krizlerin etkilerine maruz kalma biçimleri toplumsal cinsiyet normlarının, rollerinin ve ilişkilerinin belirleyiciliğinde farklılık göstermektedir. Bu durum Covid-19 Pandemi sürecinde de kendisini göstermektedir. Örneğin, kazançları çoğunlukla hane bütçesine bir katkı olarak değerlendirilen kadınlar, kriz dönemlerinde en erken işten çıkartılanlar olmaktadır. Bunun temel gerekçesi ise özel alandaki bakım yükümlülüğünün kadınların üstünde olmasıdır. Pandeminin bir diğer olumsuz etkisi ise kadınlara yönelik şiddetin artmasıdır. Özellikle, pandemi döneminde kadınların gelirlerinin daha az olması, sosyal iletişim için daha az fırsatı olması, hizmetlere ve toplum desteğine sınırlı erişimleri olması gibi gerekçeler, kadınların uğradığı ev içi şiddetten kaçınmasını pek de mümkün kılmamaktadır. Birleşmiş Milletler Kadın Birimi (UN Women) (2020: 12-13), Arjantin, Kıbrıs, Fransa, Singapur gibi ülkelerde, fiziki mesafe önlemleri neticesinde ev içi şiddetin arttığını belirlemiştir. Yine aynı çalışmada ev içi şiddetin virüse paralel olarak büyüdüğü belirlenmiştir. Örneğin Tunus'ta sosyal izolasyon uygulamalarının ilk günlerinde yardım hatlarına yapılan çağrılar beş kat artmıştır.

Pandeminin kadınlar üzerinde yaratmış olduğu olumsuz etkilerden biri de, tüm hayatın sığdırılmaya çalışıldığı yeni dönemin mekânı olarak imlenen eve dair yükümlülüklerinin artmasıdır. Daha önce de belirtildiği gibi ev içi yükümlülüklerin, kadınların 'doğası'na uygun olduğu düşüncesinin hâkim olduğu toplumsal yapılarda bu eşitsiz ilişki biçimi, pandemi koşullarında daha da sert yaşanmıştır. Örneğin Türkiye'de Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD) ile Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu'nun (TÜRKONFED) UN Women işbirliğinde gerçekleştirdikleri bir çalışmada (2020), pandemi koşulları altında kadınların ücretsiz emek saatlerinin arttığı belirlenmiştir. Özel sektörde çalışan kadınların pandemi koşullarında sorun olarak algıladıkları konuları belirlemeye çalışan bu araştırma göstermiştir ki, kadınların %99'u artan ev işleri ile bakım sorumluluklarını bir sorun olarak değerlendirirken,

%97'si uzaktan çalışma nedeniyle artan iş yüklerini sorun olarak değerlendirmişlerdir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından 2020 yılında yapılan bir başka çalışmaya göre ise pandemi ile okullarda eğitime ara verilmesi, artan ev ve bakım hizmetleri ile tüketim mallarına yönelik artan talep ev içi emeğin de artmasına yol açmıştır. Kadınlar çalışma saatlerini arttırarak bu yükümlülükleri yerine getirmeye çalışmaktadırlar.

Her ne kadar kadınlar ve erkekler sosyal izolasyon sırasında pandemi öncesi koşullara göre daha fazla ev işi ve bakım yükümlülüklerini yerine getiriyor olsalar da, işbölümü açısından pek de adil bir durum yaşanmamaktadır. Örneğin *New York Times*'ın *Morning Consult*'a yaptırmış olduğu bir çalışmada¹ kadınların %70'i sosyal izolasyon sırasında ev işlerinden ya tamamen ya da çoğunlukla sorumlu olduklarını belirtmişlerdir. Erkeklerin ise yalnızca %21'i ev işlerinden sorumlu olduklarını belirtmişlerdir. Her ikisi de uzaktan tam zamanlı çalışan çiftlerde ise kadınların %67'si, erkeklerin ise %29'u ev işlerinden sorumlu olduklarını dile getirmişlerdir. 12 yaş altında çocuk sahibi olan çiftlerde ise bu oranın kadınların aleyhine bozulması durumu söz konusu olmuştur: Kadınların %82'si, erkeklerin %31'i ev işlerinden en çok kim sorumlu sorusuna 'ben' yanıtını vermişlerdir (Miller, 06.05.2020). *Lean In* ve *McKinsey&Company* (2020) tarafından yapılan çalışmada da, her ikisi tam zamanlı çalışan çiftlerin ev işine ayırdığı saatler belirlenmeye çalışılmış ve kadınların ev işlerine erkeklere göre beş saat daha fazla zaman ayırdıkları görülmüştür. Sonuç olarak kriz, geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin pekişmesine yol açmaktadır.

Alan Araştırması

Bu çalışma, pandemi döneminde kadınların ev içi yükümlülüklerinde ne gibi değişimlerin olduğunu belirleme amacı taşımaktadır. Çalışmada, Ecevit'in (2011: 41) ifade ettiği gibi, pozitif araştırma yöntemlerinin egemen ön kabullerinden ziyade, kadınların araştırmaya katılımı ve bilgi birikiminin oluşturulmasında kadınların rolüne odaklanan feminist yöntemlilik tercih edilmiştir. Bu bağlamda da çalışmada kadınların düşüncelerine, duygularına, yaşam deneyimlerine, dünya görüşlerine yer vermek adına nitel araştırma tekniklerine başvurulmuştur. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'nun 29.04.2021 Karar Tarihi ve 10. Oturum numaralı toplantısında 09.10 numaralı Karar Sayısı doğrultusunda yapılması planlanan uygulama ve veri toplama araçlarının etik açıdan uygun bulunması üzerine, literatür taramasının ardından oluşturulan yapılandırılmış görüşme planı üzerinden Türkiye genelinde kartopu tekniği ile ulaşılan² 135 kadın çalışmaya dahil edilmiştir. Ülkedeki tüm illerde yaşayan kadınlara ulaşılamasa da hemen hemen her bölgede bir veya birkaç ilde yaşayan kadınlarla iletişim

¹ 2020 yılının Nisan ayında 2200 Amerikalıdan oluşan temsili bir gruba yönelik anket çalışması.

² Görüşme gerçekleştirilen kadınlara ulaşılması açısından TOGÜ İİBF Kamu Yönetimi Bölümü 4. Sınıf öğrencileri büyük katkılar sunmuşlardır. Kendilerine teşekkürü bir borç bilirim.

sağlanabilmiştir. Görüşme gerçekleştirilen kadınların yaş aralığı 18-70'tir. Mesleki açıdan dağılıma bakıldığında ise kendilerini ev hanımı olarak tanımlayanların³ oranı daha fazla olmakla birlikte, kamu veya özel sektörde istihdam edilen kadınlara da ulaşılmıştır. Kadınlarla gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde elde edilen bulgular ise niteliksel olarak çözümlenmiştir.

Ev İşleri: “Temizlik, Çamaşır, Bulaşık Mesaim Hiç Bitmez Bir Hale Geldi”

Kadınlarmın gündelik hayatının önemli bir bölümünü kapsayan ev işleri çok çeşitlilik gösterir. Bölgeden bölgeye, kentten kente, kırdan kıra farklılık gösterse de hemen hemen tüm ev işlerinin ortaklaştığı bir nokta vardır: ‘Kadınlarmın ev işi’ olmalarıdır. Sabah kahvaltı hazırlamak ile başlayan mesai, çocukların giydirilmesi, okula götürülmesi ile devam eder. Ardından temizlik, bulaşık, çamaşır, ütü, toz alma, alışveriş, yemek hazırlama, çocukların yatırılması ile mesai sona erer (Rowbotham, 1998: 99). Ev, aile, özel alan Acar-Savran'ın (2012: 11) belirttiği gibi cinsiyetçi işbölümü çerçevesinde ‘doğal’ bir alan olarak kurgulanmaktadır. Yani bu alandaki ilişkiler ve pratikler doğallaştırılmak suretiyle kadınlık ve erkeklik kimlikleri oluşturulmaktadır. Bu sebeple ev içi yükümlülükler, kamusal alanda bir iş sahibi olmasına bakılmaksızın, kadınların işi olarak görülmektedir:

... Ev içi hani kadın dediğin zaman hep ev akla geldiği için bu yüzden kadın işini erkekler yapamaz. Bizde belirgin örf ve adetler vardır. Erkekler hep dışarıda çalışır. Kadınlar da onlara yardım eder. Bir de evin her türlü işini üstlenir kadınlar. Ne yaparsak yapalım bu adetlerin hiç değişmeyeceğini düşünüyorum. Çünkü hanıma yardım etmek çok komik karşılanıyor, tabiriyle kılıbık deniliyor.

(K9, 23, Fabrika İşçisi, Eskişehir)⁴

Birine bir bardak su vermek zor değil fakat bir süre sonra bunu sizin göreviniz olarak görüyorlar. Bu biraz da eskilerden bugüne taşınmış bir düşünce gibi geliyor bana. Çünkü kadının konumunu her zaman daha az değerli gördüler. Hem hor gördüler ve sorumlulukları arttırıldı. Her zaman kadın-erkek eşitsizliğini savunan biri değilim fakat kadınların erkeklerle göre nazaran çoğu konuda daha çok yetenekli olduğunu düşünüyorum. Erkekler biraz daha el bebek gül bebek yetiştiriliyor.

(K97, 22, Öğrenci, İzmir)

Ev içi yükümlülüklerin kadın işi olduğu fikri elbette ki yalnızca erkekler tarafından paylaşılmaz. Kadımlar da bu iktidar ilişkisinin kendisini yeniden üretmesinde pay sahibidirler. Pandemi gibi olağanüstü kriz hallerinde dahi ev içindeki cinsiyete dayalı eşitsiz işbölümü devam etmektedir:

[Ev işlerine evdeki diğer erkek bireylerin pandemi sürecinde katkısı oldu mu?] Hayır olmadı. Çünkü bizim evimizde öyle bir alışkanlık yok. Erkek gelecek ev işi yapacak gibi.

Çünkü babaannem bizi yetiştirirken, bizim evde şu şekilde, biz şu şekilde yetiştik. Babaannem erkeklere çok kutsal olarak görüyo, çok değerli bizim evde erkekler. Küçüklükten beri öyle gördük yetiştik. Bu yüzden asla yani daha düne kadar şu şekilde söyleyeyim: Dedemin çoraplarını biz giydirdik. Hemen nasıl diyeyim size, asla biz yani sofradan kalkıp da eğer bir erkek daha düne kadar kendi çayını koymazdı. Daha yeni yeni. Yani ben büyüdükçe diyim size, bu şeyi ben değiştirmeye çalıştım. Yani erkekler bizim evde asla bir iş yapmaz. Çaylarını anca koymaya başladılar.

(K11, 25, Çalışmıyor, Samsun)

Çünkü fitrat gereği. Zaten Allah öyle yaratmıştır: Erkek dışarıda kadın içerde çalışır. Tutup da bir erkek de kadın gibi iş yapması beklenemez. Olmaz da zaten. Erkeğin işi ayrı oluyor evde bir musluk öteberi tamirat işi onları yapsın ama başkasına da karışmasın da.

(K34, 41, Ev Hanımı, Konya)

Kadınlık kimliği ile özdeşleştirilen ev/özel alan ile ilgili yükümlülüklerin pandemi süreci ile artış göstermesi kadının yükünün de artmasına sebep olmuştur. Pandemide salgın riskini önlemek/azaltmak amacıyla hijyene verilen önemin artması ile birlikte kadınlar için evdeki mekânsal pratiklerden biri olan temizlik de artış göstermiştir:

Pandemi öncesinde hafta sonları genellikle cumartesi evi temizler, çamaşırları yıkardım. İki haftada bir toplu ütü yapardım. Pandemi ile çamaşır suyu ile yatıp kalkar oldum. Sürekli lavabo yıkamaktan kapı kolu silmekten bir hal oldum... [Ev işleriyle ilgili] Part-time çalışandan full-time çalışana geçtim. Her şey iki katına çıktı. Sürekli evde olduğumuz için ev daha çok kirlenmeye başladı. Çamaşır yıkama ihtiyacı daha çok arttı. Ciddi bakımda ellerimizi bol bol yıkamamız ellerimizin yara oluşmasına sebep oldu yani çamaşır suyuyla her taraf silindiği için o şekilde gelişti.

(K128, 35, İnsan Kaynakları Uzmanı, İstanbul)

Biz dört kardeşiz. Pandemi nedeniyle evde kaldığımız süre içerisinde elbette birçok zorluk yaşadık. Olası ihtiyaçlar dışında dışarı çıkmamaya çalışıyorduk fakat ev içerisinde temizliğe ve bakıma da oldukça özen gösteriyorduk. Altı kişilik bir nüfus olduğumuz için günde en az iki kez çamaşır makinesi kullanıyorduk. Ortak kullanılan birçok şeyi kişileştirdik ve bu da bize bakımımız açısından yeterince zorluk çıkardı diyebilirim. Temizliğe her zaman olduğu gibi önem verdik. Kıyafetlerimizi uygun derecede 2 veya 3 kez yıkıyorduk. Bulaşık makinesini her gün kullanıyorduk. Ben ütü yapmayı çok sevmem ama pandemi sürecinde elbette ütü yapmaya da maruz kaldım.

(K97, 22, Öğrenci, İzmir)

Pandemide yine salgın riskini önlemek/azaltmak amacıyla fiziksel teması önlemek için uygulanan sosyal izolasyon sürecinde tüm hane halkının evde olması, kadınların yükümlülüğünde görülen temizlik, bulaşık, çamaşır, ütü gibi ev işlerinin artmasına yol açmıştır:

Herkes evde olduğu için benim ev içi işlerim 2 kat daha arttı. Benim çocuklarım büyük olduğu

³ Kadınlara yöneltilen ‘Mesleğiniz nedir?’ sorusuna verilen yanıtlar herhangi bir revizyondan geçmeden doğrudan meslek girdisi olarak kullanılmıştır.

⁴ Çalışma kapsamında görüşme gerçekleştirilen kadınlar ‘Katılımcı’ sıfatı itibarıyla ‘K’ simgesi kullanılarak aktarılmıştır. Ardından yaş ve meslek bilgisi, sonrasında ise ikametgâh ettikleri il bilgisi verilmiştir.

için bakımları ile ilgili bir sıkıntı olmadı. Fakat okulların kapanması hepimizi kötü etkiledi. Dersleri online devam ettiği için ev içinde bana herhangi bir iş konusunda destekleri olmadı. [Ev içi işlerinde] Fazlasıyla artış yaşandı. Öncesinde eşim işe, çocuklarım okula giderdi. Ben rahat rahat temizliğimi, ev işlerimi yapardım. Önceden her işimin bir düzeni vardı. Pandemi ile birlikte bütün düzenim alt üst oldu. Sürekli ev işi ile uğraşır hale geldim.

(K24, 46, Ev Hanımı, Kırklareli)

Biyolojik determinizmin temizlik, bulaşık, çamaşır, çocuk bakımı, yemek hazırlamak gibi pratikleri, doğalarını öne sürerek, kadınısı olarak nitelendiren yaklaşımı, bu pratiklerin kadınlık rolleri dahilinde değerlendirilmesine yol açmaktadır. Tıpkı temizlik gibi kadınlık rolleri ile ilişkilendirilen yemek hazırlamak da pandemi sürecinde kadınların yükümlülüklerinin artışına yol açmıştır.

Pandemi döneminde hepsi evde olduğu için mutfak hiç kapanmayan aşevi gibi oldu. Temizlik, çamaşır, bulaşık mesaim hiç bitmez bir hale geldi. Ben ev hanımı olduğum için ev içi çalışma saatlerim artmış oldu. İş yüküm kat kat arttı.

(K127, 32, Banka Müşteri Temsilcisi, İstanbul)

Pandemi sürecinde bulaş riskinin fazla olması gerekçesiyle lokanta ve kafe gibi işletmelerin müşteri alımına kapanması, ev içindeki yemek yapma pratiğinin daha fazla artmasına yol açmıştır. Kapanan bu işletmelerin hizmetlerinin paket servisi şeklinde yürütülüyor olmasına karşın, özellikle pandeminin ilk dönemlerinde insanlar bu hizmetten de yararlanmamayı seçmişlerdir:

Pandemi öncesi iş dönüşü kızımı babaannemden aldıktan sonra çocuğa hava aldirmek amacıyla biraz dolaşır, bazen yakında bulunan AVM'lerden birine gider, yemek yer alışveriş yapar eve öyle dönerdik ya da eve gelir dışarıdan yemek sipariş ederdik. Ne güzel günlermiş hem esnaf kazanırmış hem biz yorulmazmışız. Pandeminin ilk 6 ayında ekmek bile dışarıdan almamaya başladık. Ekmek yapmayı öğrendim. Takriben Eylül 2019 gibi dışarıdan ekmek almaya başladık tabii oda direkt gidip fırından almadık kontrollü genişleme oldu bizde önce paket ekmek, paket ekmeğin paketi sabunlu sularla yıkanmak kaydıyla, sonra fırının ekmek çıkarma saatini öğrenip tam ekmekler fırından çıkar çıkmaz. Dışarıdan gelenler kısıtlandıkça bunları evde yapacak kişinin işi de giderek dağılmaya doğru ilerledi. Önceden haftada bir iki kez dışarıda yenilen yemekler gitti ekmek bile evde yapılmaya başlandı. Evde çocuk olduğu için çocuğun yiyebileceği aparatiflerin de evde yapılması işi de yine annelere kaldı. Sürekli evde olduğumuz için sabah öğlen akşam olmak üzere üç öğün için yemek yapmak gerekti. Pandemi öncesi haftada iki kez yemek yapılıyordu şimdi her gün yapılır oldu. Tabii yemek yapılırken ki süreç ve sonrası bulaşıkları söyleyemiyorum hiç.

(K126, 39, Mali İşler Strateji ve Süreç Geliştirme Uzmanı, İstanbul)

Aile olarak dışardaki yemek türlerini seven bir aileyiz. O yüzden pandemiden önce çıkabildiğimiz kadar dışarı çıkıp dışarda yemek yiyorduk ya da eve sipariş veriyorduk. Pandemi dolayısıyla dışardaki restoranlara güvenimiz kalmadı hijyen konusunda. Artı olarak da orda gidip orda yemek yiyemediğimiz için sadece paket servisi olduğu için artık dışarda yemek yeme bir ıstıraba dönüştü. Bu yüzden evde canımız bir şey istediğinde veya acıktığımızda dışardan yemek söylemek veya yemek yerine evde bir şeyler hazırlamak zorunda kaldığımızdan dolayı yemek yükümüz arttı.

(K107, 20, Öğrenci, İstanbul)

Yukarıda da belirtildiği gibi tıpkı temizlik gibi yemek hazırlamak da 'kadınların ev işi' olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla pandemiden bağımsız ev içinde yemek yapan taraf çoğunlukla kadınlardır. Pandemiden önce dışarıda yemek yeme veya sipariş verme, kadınların ev içi yükümlülüklerini azaltan bir etki göstermekteydi. Ama pandemiyle birlikte dışarıdan yemek yeme alışkanlığının terk edilmesi kadınların yükünün artmasına yol açmıştır:

Haftada bir gün çocuklarla eşinizle birlikte dışarı çıkabiliyordunuz bir restorana gidip rahat bir şekilde yemek yiyordunuz aynı hafta içerisinde dışarıdan bir defa yemek sipariş ediyordunuz. Sonuçta haftanın iki gününü anne biraz rahat geçirmiş oluyordu. Tabii şimdi bunların hepsi olmadığı için haftanın yedi günü yemek yapıyorsunuz, ev işiyle uğraşıyorsunuz tabii ki bu yemek konusunda büyük bir artış oldu.

(K101, 29, Güvenlik Görevlisi, Malatya)

Pandemi sürecinde salgını kontrol altına alabilmek adına tüm sağlık çalışanları büyük bir mücadele sürdürmektedirler. Bu mücadeleyi ise kendi yaşamları pahasına sürdürürken diğer taraftan çalışma, barınma, ulaşım gibi birçok alanda da sorunlarla karşılaşmaktadırlar. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), dünyada sağlık işgücünün %70'inin kadınlardan oluştuğunu belirtmiştir. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından 2020'de yayımlanan rapora göre de 191 ülkenin hemşire işgücünün %80'ini kadınlar oluşturmaktadır (Şenol Çelik, 23.07.2020). Büyük çoğunluğu kadınlardan oluşan sağlık sektörü, olağanüstü kriz hallerinden en fazla etkilenen kesimlerden biri olmaktadır. Özellikle pandemi gibi süreçlerde bu etki daha da artmaktadır. Sağlık personeli olan kadınların ücretli emek alanındaki iş yüklerinin sürekli olarak devam etmesi, ev içi yükümlülüklerine dair sorumlulukları ile birleşince çok daha ağır bir yüke yol açmıştır:

Ev işlerimde artış yaşandı, özellikle bizde daha çok yaşandı, ben bir sağlık çalışanı olduğum için ve bi tane kızım olduğu için evde hani derslere katılımı, canlı yayınları, zulumuzdur, ebamızdır bu bağlantılarla alakalı çok zorluklar çektik. Arttı tabii ki herkeste %100 arttıysa bende %200 arttı diyebilirim çünkü dediğim gibi ben bi sağlık çalışanı olduğum için hastane ortamından geldiğim için sürekli sık sık çamaşır yıkamaktır, duş almaktır veya farklı farklı

dezenfeksiyonlardır bunlarla alakalı fazla fazla artışımız oldu.

(K90, 38, Sağlık Personeli, Samsun)

Kadınlar her ne kadar kamusal alanda bir iş sahibi olsalar da, bu varlıkları, cinsiyete dayalı işbölümünün işgücü piyasasındaki belirleyiciliği altında olmaktadır. Hartmann'ın (2012: 118) belirttiği gibi kadınlar işgücü piyasasında erkeklere göre daha düşük statülü ve daha az gelirli işlerde çalışmaktadırlar. Bununla birlikte kadınların ücretli emek alanındaki varlıkları daha çok kadınlıkla özdeşleşen bakım ve işlerine uygun alanlarla ilgili olmaktadır. Dolayısıyla işgücü piyasasında da kadın işi ve erkek işi olarak değerlendirilen işler mevcuttur. Örneğin fırıncılık bir erkek işi olarak değerlendirilir. Pandemi sürecinde aktif bir şekilde hizmet sunmaya devam eden fırınlarda çalışan kadınların ücretli ve ücretsiz emek alanındaki yükümlülüklerinin daha fazla artması söz konusu olmuştur:

Ben fırıncıyım, pandemi sürecinde bizim sadece evden ziyade iş yerinde çalışmamız daha çok arttı çünkü neden eldivenleri çift takmak, maskesi dezenfeksiyonu sürekli temizlik halinde insanlarla temasımızı, temas kurmadan bir şekilde satış yapmaya çalıştık ve ihtiyacı olanlara yeri geldiğinde paket servis yapmayı biz de uğraştık yani bundan sebep yani iş yerinde fazla yorulduk açıkçası. Evde de iki tane çocuk ve çocuklar çok dağınık oluyo, herkesin çocuğu gibi ve hem çalışıp hem eve gelip çamaşır, ütü, bulaşık yani iki misli daha fazla işimiz arttı desek yeridir. Artı dezenfektelere hani virüsten dolayı covid'den dolayı temizliğe, hijyene daha çok dikkat etmek zorunda kaldık.

(K91, 38, Fırıncı, Bartın)

Sonuç itibarıyla ücretli emek alanında varlık gösteren kadınların evdeki yükümlülüklerinin hâlâ devam ediyor oluşu onları çift mesaiye maruz bırakırken (Hartmann, 2012: 190); pandemi gibi bir süreçte bu mesainin koşullarının daha da ağırlaştığını söylemek mümkündür. Kamusal alanda iş sahibi olmayan kadınların da pandemi sürecinde ev içi yükümlülükleri, pandemi öncesine göre daha da artmıştır.

Çocuk-Yaşlı-Engelli Bakım Yükümlülükleri: “7/24 İlgi ve Bakım Gerekti”

Temizlik yapmak, çamaşır/bulaşık yıkamak, yemek hazırlamak gibi ev içi yükümlülüklerle benzer şekilde ücretsiz olan hane içindeki çocuk-yaşlı-engelli bakımı işi de kadınların yükümlülükleri arasındadır. Bakım yükümlülükleri de tıpkı diğer işler gibi kadınların doğası öne sürülerek bir ‘kadın işi’ olarak değerlendirilmektedir. Üretim faaliyetlerinin özel alandan kamusal alana taşınması ile birlikte üretken olmayan bu mekân, kadınların, çocukların, engellilerin mekânı olarak imlenmiştir (Çaha, 2014: 85). Üretimin değil yeniden üretimin ve tüketimin mekânı olan evde/özel alanda, henüz üretken nüfusa katılmamış çocukların aşkın bireyler olmasından sorumlu olan taraf, yine doğaları öne sürülerek, kadınlardır. Üstelik kamusal alanda bir iş sahibi olmaları kadınları bu yükümlülüğünden muaf kılmamakla birlikte aynı zamanda kamusal alandaki işleri ev işlerine zarar da vermemelidir (Delphy, 2012: 104). Rowbotham'ın (1998: 96) aktardığı bir çalışmanın

sonuçlarına göre, kamusal alanda iş sahibi olmayan çocuklu kadınlar haftada 80 saatini ev işlerine ayırırken; kamusal alanda iş sahibi olan çocuklu kadınlar her hafta fazladan 50 saatini ev işlerine ayırmaktadırlar. Kadınların çocuk bakma yükümlülüğü pandemi sürecinden etkilenmiştir. Özellikle eğitime ara verilmesi ve eğitim sürecinin evlerde devam ettirilmesi, kadınların ücretsiz emek saatinin artmasına sebep olmuştur. Üstelik bu artış yalnızca niceliksel bir artış da değildir. Bu süreçte kadınların annelik rollerine ek olarak bir de eğitimci rolünü üstlenmeleri söz konusu olmuştur:

Çocuk bakımında artışlar yaşandı. Pandemi öncesinde okulda, sokakta arkadaşlarıyla vakit getiren çocuk pandemide sonrasında eve tıklılıp kaldığı için sıkıldı bunaldı, 7/24 ilgi ve bakım gerekti. Eğitimler uzaktan olduğu için ebeveynlerin yükü iki kat arttı: Çocuk bakımı, evi idare etmek, yemek, bulaşık, temizlik derken uzaktan eğitim de bunların üstüne eklendi. İlkokula yeni başlayan bir çocuğu ele alırsak harfleri sayıları okumayı öğretmek zorlaştı. Okulların kapanması aile içinde bulunan anne baba için okul yıllarına tekrar dönmek gibi bir şey oldu.

(K110, 24, Sağlık Teknikeri, Nevşehir)

Pandemi, ücretli emek alanında çalışan kadınların gündelik hayatında bir takım etkilere de yol açmıştır. Pandemi öncesinde, örneğin çocuk bakımı konusunda aile üyelerinden, komşularından ya da kreşlerden, okullardan destek alan veya ev içi mekânsal pratikleri yerine getirmeleri için yardımcılarından destek alan kadınlar, pandemi ile birlikte bu desteklerden mahrum kalarak, tüm ev içi yükümlülükleri bizzat yerine getirmeye başlamışlardır:

Pandemi başladığında kızım iki buçuk yaşını doldurmuştu ve henüz tuvalet eğitimine başlamamıştık. Doğum izninin bitmesi ile birlikte 10. ayından itibaren iş başı yaptığım için babaannesi [70 yaş] ve dedesi [75 yaş] haftanın 4 günü gündüzleri kızım ile ilgileniyorlardı. Part-time annelik yapıyordum. Pandemi ile birlikte çocukların taşıyıcı olma durumunun yüksek olması sebebiyle babaanne ve dededen alınan destek tamamen kesildi. Full-time annelik başladı. Aslında 10. ayında işe başladıktan sonra süt izinlerini akabinde yıllık izin ve en sonunda da ücretsiz izin olmak üzere hafta içi bir gün ki genellikle haftanın ortasında [Çarşamba günü] izin kullanıyordum. Bunun sebebi hem çocuğumla vakit geçirmek hem de yaşları ileri olan babaanne ve dedeyi dinlendirmek içindi. Bu izin hem kızım ve benim hem de destek veren büyüklerimiz için ilaç gibi geliyordu. Tabi pandemi bunu da çok gördü bize.

(K126, 39, Mali İşler Strateji ve Süreç Geliştirme Uzmanı, İstanbul)

Ev içi yükümlülüklerin önemli bir bölümünü oluşturan çocuk bakımının yanı sıra karşılığı ödenmeyen ve bir ‘iş’ olarak değerlendirilmeyen yaşlı veya engelli bireylerin bakımı da kadınların ev işlerinin bir parçası olarak görülmektedir (Federici, 2013: 191). Pandemi sürecinde bulaş riskinin fazla olması nedeniyle yaşlı nüfusa yönelik bakım hizmetlerinin artmasının yanı sıra, bu nüfusa yönelik sokağa çıkma kısıtlamaları, kadınların

ev içindeki bakım yükümlülüklerinin artmasına yol açmıştır:

Maske artı mesafe artı temizlik kurallarının hepsine uyduk hele temizlik kısmı bir hastalık boyutuna taşındı. Pandemi öncesinde kendimiz için alışveriş yapıp direkt buzdolabına ya da kilere rahatlıkla koyabiliyorduk. Kullanacağımız zaman alıp yıkıyorduk paketli ürünleri yıkamıyorduk bile. Pandemi ile birlikte meyve sebze sirkeli sularda bekletiliyor sonra süngerlerle ovuluyor sonra durulanıp balkonda bekletildikten sonra tüketilmeye başlandı... Bu işlemi hem kendi evimiz için yapmaya hem de babaanne ve dede için yapmaya başladık yani iş ikiye değil dörde katlandı. Oturduğumuz evlerde maalesef ki asansör yok market ihtiyaçları temin edildikten sonra önce beşinci kata temizliğe bize getirmeye başladık. Bizim evde dezenfekte ettikten sonra eldiven takıp yeniden paketleyip, buzdolabı poşetlerine ayrı ayrı olacak şekilde, çift maske takıp bir kaç blok ötede yaşayan babaanne ve dedeye götürüp üçüncü kata teslim etmeye başladık. Pandeminin başından beri bu şekilde devam ediyor. Sebze meyvenin dışında et türü gıdalarda, tavuk yıkayıp temizlendikten sonra tencereye konacak şekilde, kırmızı et pişirilip pişmiş haliyle, balık fırına koymaya hazır tepside ama bunların hepsi özel paketlenmiş haliyle eldivenle teslim etmeye başladık.

(K129, 28, Muhasebeci, Ankara)

WHO, salgının ilk dönemlerinde hayatını kaybedenlerin %95'inden fazlasının 60 yaş ve üzeri hastalar olduğunu belirlemiştir. Türkiye'de ise Sağlık Bakanlığı'nın Nisan 2020'de açıklamış olduğu verilere göre Covid-19 nedeniyle hayatını kaybedenlerin %80'i 60 yaş ve üzeri hastalardır. Bu oranların yüksekliği salgın ile 'yaşlılık' vurgusunu doğurmuştur (Atıla Demir, 2020: 190). Pandemi döneminde virüsün öldürücü etkisinin daha yoğun olduğu yaşlı nüfusa ilişkin kadınların bakım yükümlülükleri de bu bağlamda artmıştır:

Onları dış etkenlerden korumak için sürekli elimiz onların üzerinde oldu. Benim 66 yaşında annem var. Annemin sorumluluğu daha çok üzerimize geldi. Ben hep onun yanında oldum pandemi sürecinde. Dinlemediği birkaç gün içerisinde parka gitti. Parkta covid oldu. Covid olduktan sonra hani bi hafta falan hastanede yattı. Hastaneden çıktıktan sonra ben bir haftada o bende bi oda da muhafaza ettik. Baya bi hem zorlandık hem çok şükür kolay atlattık.

(K68, 44, Serbest Meslek, Mersin)

Pandemi ile birlikte uygulanan sosyal izolasyon özellikle toplum içerisinde daha kırılmalı olan dezavantajlı grupları olumsuz etkilemiştir. Engelliler, yaşlılar, risk altında bulunanlar pandemi döneminin başından itibaren sokağa çıkma kısıtlamalarına maruz kalmışlardır. Hem eve kapanma hem de pandeminin sağlıkları hatta yaşamları üzerindeki olası etkileri nedeniyle bu grup belirsizlik içerisinde yalnızlık ve korku ile mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Örneğin Giresun'da yaşayan yaşlı insanların salgın sürecini nasıl değerlendirdiklerini belirlemeye çalışan bir araştırma

sonuçları göstermiştir ki, bu nüfusa yönelik sokağa çıkma kısıtlamaları ile serbest gün uygulamaları, katılımcılarda olumsuz duyguların gelişmesine yol açmıştır (Doğanay ve Çopur, 2020: 59). Pandemiden kaynaklanan psikolojik sorunlarla baş edilmeye çalışıldığı bu dönemde, dezavantajlı grubun bakımını erkeklere göre daha fazla üstlenen kadınların da psikolojisi kötü yönde etkilenmiştir:

Evde 4 yaşında çocuk, 67 yaşında da kaynatam var çok daha titizleniyorum temizlik konusunda. Çocuk bakmak kadar yaşlı bakmak da çok [zor] evde 2 çocukla uğraşmış oluyorsunuz yaşlılar çok duygusal ve aşırı alingan olurlar. Hareketlerinizi, davranışlarınızı ve konuşmanıza ayrıca özen göstermeniz gerekir. Benim kaynatam bütün bu özellikleri taşıyor. Bu pandemi yasaklarından dolayı evden çıkamadığı için sıkıntıdan baya huzursuzluklar çıkardığı oluyor. Bu sebeple eşimle sürekli bir tartışma ve kavga halindeyiz. E bi de yaşlı olunca Covid-19'a yakalanmaması için sürekli hem kişisel bakımı ve ev işleri, temizliğine çok önem veriyorum bu da ayrıca yorulmama sebep oluyor. Allah yardımcım olsun. Sürekli sabır halindeyim.

(K26, 26, Aşçı, Çanakkale)

Evet, yaşlı bir kaynanam var. Biziyen yaşıyor. 83 yaşında. Allah'tan ele bakımlı değil. Ama temizliği olsun, bulaşığı olsun bitmiyor. Ben dedim ya yemeği iki öğüne düşürdüm diye. İşte kaynanam da beş öğüne çıkardı kendi yemeğini. Allah'tan ayrı yediği yemeğin bulaşığını yıkıyor. Yoksa valla hiç yetişemem. Ama evde bir yaşlı varsa en büyük sorun psikolojik oluyor. Çünkü önceden en azından kapının önüne çıkıp bir hava alıyordu, rahatlıyordu. Şimdi yasaktan dolayı hep evde. Evinde yaşlı olana Allah sabır versin.

(K28, 51, Ev Hanımı, Sivas)

Kadınların kamusal alanda sahip oldukları işler genellikle özel alandaki yükümlülüklerine paralel işlerdir. Dolayısıyla kamusal alanda yaşlı nüfusun bakım yükümlülüğünün önemli bir kısmını üstlenen kadınların iş yükü, pandemi nedeniyle artış göstermiştir:

Bakım merkezinde çalışan bi sağlık teknikeri olarak yaşlılara bakmaktaki yükümlülükler arttı. Dışardaki tehlikeye karşı yaşlılarımızı en üst düzeyde korumaya ve ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştık. Koronanın tehdit ettiği bi topluluk olan yaşlılarımızın bakımı her zaman önemliydi ama pandemi döneminde bu önem iki katına çıktı. Takviye edici gıdalar, vitaminler, yiyecek içeceklerle bu zorlu süreç desteklendi.

(K110, 24, Sağlık Teknikeri, Nevşehir)

Sonuç itibarıyla kadınlık kimliği ile özdeşleştirilen bakım yükümlülükleri pandemi süreci ile uygulanan sosyal izolasyon, uzaktan eğitim ile uzaktan çalışma modelleri sebebiyle artış göstermiştir. Kamusal alanda iş sahibi olan kadınlar, bu yükümlülükleri yerine getirmek adına çoğu zaman çifte mesai yaparken, kamusal alanda iş sahibi olmayan kadınların da bakım yükümlülüklerine ayırdıkları zaman artmıştır.

Uzaktan Çalışma Modeli: “Mecbur İkisini Bir Yürütmek Zorundayım”

‘Hayat eve sığar’ mesajı ile yeni normal dönemin mekânı olarak imlenen evlere sığdırılmaya çalışılan hayatlar kadınların iş yükünü arttırıcı bir etki göstermiştir. Tüm hane halkının evde olmasına ek olarak kadınlar eğer ücretli emek alanında da yer alıyorsa çifte mesai yapmak durumunda kalmaktadırlar. Uzaktan çalışma modeline geçilmesi ile birlikte kadınlar ücretsiz emek ile ücretli emek alanında sıkışıp kalmışlardır:

Mesai saatleri içinde %90 ücretli işe vakit ayırsam da konu çocuğum olunca toplantım varsa iptal ettiğim yetiştirmem gereken bir şey varsa önce çocuğumun ihtiyacını karşılayıp, kucağıma almak, yemek yedirmek, tuvalete götürmek, oyun oynamak vb., akabinde işe döndüğüm çok zaman oldu.

(K25, 26, Ücretli Öğretmen, Edirne)

Kadınların hem ücretsiz emek alanında hem de ücretli emek alanında kendisinden beklenen işleri yapması için çifte mesai yapması gerekmiştir:

Evden çalışma düzeninde her ne kadar şirket esneklik gösterse de işler buna izin vermiyor. Şirkette çalışırken servisler hareket saati göz önüne alınarak toplantılar planlanıyordu evde iken ne de olsa evdeyiz denip toplantı gidebildiği yere kadar uzayabiliyor. Öğlen molası diye bir şey evde iken pek olmuyor. Gün içinde öğlen yemeği yemeyi atladığım çok zaman oldu. Mola vermek istediğimde hazır mola vermişken evi toparlayayım, bulaşıkları makineye yerleştireyim, yemek yapayım derken aslında iş için mola vermesem daha az yorulur hale geldim. Ev işlerinde mesai başlangıç bitiş saati de yok. Sabah uyandığım andan akşam pilin bitene kadar. İşin eve gelmesi bekar olanlar için bir nebze kolay olabilir ama evli ve çocuklu olanlar için oldukça zor. İşin garip yanı iş yerinde, herhangi bir şey istendiğinde adımızın sonuna ‘hanım’ ekleniyordu ve cümleye ‘rica etsem’ diye başlanıyordu evde bu nezaketten de mahrum kaldım.

(K128, 35, İnsan Kaynakları Uzmanı, İstanbul)

Ücretli işleri ile ücretsiz işleri arasında tercih yapmak zorunda kalan kadınlar kimi zaman önceliğini ücretli işlerine kimi zaman da ücretsiz işlerine vermektedirler. Ücretsiz emek alanında harcanan her fazladan vakit ise, ücretli emek alanı ile ilgili yükümlülüklerin daha geç saatlere sarkmasına yol açmaktadır:

Uzaktan çalışma beni olumsuz etkiledi. Çalışma saatlerim arttı. Yani evin içerisinde olan işleri okula gittiğim süre zarfında düşünmüyordum. Tamamen işime odaklanıyordum. Fakat evin içerisinde çalıştığım için evdeki işler de bir taraftan aklımın bir kenarında dururken bir taraftan işleri, kendi işlerimi yürütmeye çalışıyorum. Bir yandan da kendi kızımın derslerini takip etmek, onun ödevlerini takip etmek zorunda kalıyorum. Ve dolayısıyla artış yaşandı. İşimle ev arasında da tabi kaldığım oluyor yeri geliyor. Ama işimi mecburen tercih ediyorum, evin işini bir şekilde telafi ederim ama işi telafi edemiyorum.

(K72, 38, Din Kültürü Öğretmeni, Bursa)

Bir tarafta ‘doğal’ yükümlülükleri olarak değerlendirilen ev içi yükümlülükleri, diğer taraftan da ücretli işleri sebebiyle kadınların çoğu gece mesaisi yapmak durumunda kalmaktadırlar. Ücretli emek alanında var olan kadınların pandemi öncesi ile sonrası durumlarını karşılaştıran Kandiyoti (“Deniz Kandiyoti:...”, 30.04.2020), pandemi öncesinde kadınların ev içi yükümlülükleri resmi veya gayriresmi kurumlar ve ilişkiler aracılığı ile yürütürken koordinatörlük rolünü oynadıklarını; pandemi sonrası ise bu kurum ve ilişkilere erişimin mümkün olmaması veya kısıtlanması gerekçesiyle bizatihi icracılık rolünü oynadıklarını belirtmiştir:

Pandemi başladı ilk iş kızım artık babaannesine dedesine gidememeye başladı. Anne evde artı çocuk evde güzel ama annenin işi de evde işte bu hiç iyi değil. Çünkü kızım sürekli onunla oynamamı istiyordu ancak şirket evde çalışma kararı almış bunun için bazı alt yapısal geliştirmelerin yapılması gerekiyor ki bu geliştirmelerin tamamlanıp kullanıma alınma sorumluluğu SSG [Strateji Süreç Geliştirme] ekiplerindeydi. İş yoğunluğu iki katına çıktığı bir dönemdi ve çocuğun karnının doyurulması artı altının, üstünün değiştirilmesi belki de en önemlisi kişisel gelişimi için oyun oynanması için hiç vakit yoktu. Üstelik daha önce babaanneden dededen aldığımız destekten de mahrum kaldık. Bu yüzden bazı geceler işimle ilgili çalışmak zorunda kaldım.

(K126, 39, Mali İşler Strateji ve Süreç Geliştirme Uzmanı, İstanbul)

Eşlerin her ikisinin de uzaktan çalışma modeliyle evden çalışması halinde kadınların iş yükünün erkeklere göre daha da arttığını söylemek mümkün. Çünkü ev içi yükümlülükleri kadın fiziken yerine getirmese dahi bu yükümlülüklerin zihni yükünü taşımaya devam etmektedir:

Çalışma saatlerimiz şu şekilde. [Eşimle] Aynı saatlerde çalışıyoruz ama iş yerinde bi tık bence daha rahattık. Şu anda evde olduğu için maalesef hani bilgisayar başı bi iş, bırakamıyoruz o yüzden yani bu şekilde bir etki yaptı. Çalışma saatlerim aynı kaldı ama bence iş yükümlülüğü arttı. Evdeki yükümlülüklerim daha da arttı. Örneğin işteyken biz molaya bile işaret hani belli bi haber verip vs. hani çıkıyoruz. Evden çalışsak bile bu yüzden çok fazla arada kalıyoruz. Çocuktur, eştir, yemek işidir ama şu pandemi döneminde işten tabii ki feragat edemem. Mecbur ikisini bir yürütmek zorundayım.

(K111, 39, Müşteri Hizmetleri Çalışanı, Balıkesir)

Ev içi yükümlülükleri ile kamusal alandaki işlerinin getirdiği yükümlülükler arasında kalan kadınlardan bazıları ise işlerinden feragat etmek zorunda kalmışlardır:

Okulların kapanmasıyla birlikte çocukların bakımı, eğitimleri için ekstra bir çaba harcamam gerekiyordu. Benim için en büyük etkisi eğitimleri için daha kontrollü davranmam gerektiği oldu. Çocukların devamlı evde olması ev içi işlerde artışa sebep oldu tabii ki. Okula gittikleri dönemde evde olmadıkları için günlük

yapmam gereken iş miktarı 5 ise 8'e yükseldi. Eşim işe gidip gelmeye devam etti sadece onun için herhangi bir durum değişikliği yaşanmadı. Çocukların eğitimi takip etmek bile maalesef kadınlara düşüyor. Maalesef uzaktan ya da evden çalışmam imkân kalmadı pandemi döneminde. Evdeki işler, çocukların almış olduğu uzaktan eğitimi daha iyi takip etmek için işten ayrılmak zorunda kaldım. Bu dönemde psikolojik olarak yıprandığımı hissettim. Çocuklar, ev içi işler her zaman yaptığım uğraştığım şeylerdi fakat yıllardır çalışan bir kadın olarak işimden de ayrılmam tahmin edersiniz ki beni olumsuz yönde etkiledi.

(K116, 30, Satış Danışmanı, Kayseri)

Pandeminin birçok açıdan olumsuz yönde etkilediği sağlık sektöründe çalışan kadınların ücretli emek alanındaki artan yükümlülükleri, ev içi yükümlülükleri ile birleştiğinde daha da yıpratıcı bir hâl almıştır:

İş yerimde karantinalı olarak çalıştım. Çalışma saatlerim 8 saatten 12 saate çıkarıldı. 14 gün boyunca 12'şer saatlik mesailer halinde çalıştık. Ailemizden ayrı kalarak iş yerimde kaldık. Pandemi dönemi özellikle sağlık çalışanlarını büyük ölçüde etkiledi ve yıprattı. İş ve ev arasında çok kaldım ama Türkiye şartlarında çalıştığımız işi bırakmayı düşündüğümüz de aklımıza hemen bir soru gelir: Başka iş bulabilecek miyim? Çoğu kez işimiz ve evimiz arasında kaldık ama işimizi seçmek zorunda kaldık. Hayat şartları zor ve çalışmaya ihtiyacımız var.

(K110, 24, Sağlık Teknikeri, Nevşehir)

Sonuç itibariyle pandemi koşulları tüm kadınların ev içi yükümlülüklerini arttırıcı bir etki gösterirken, uzaktan çalışma modelinin uygulanmaya başlaması ile birlikte ücretli emek alanında var olan kadınlar açısından, aynı zamanda artan ücretsiz emek alanındaki yükümlülükleri nedeniyle çok daha sömürücü bir ilişkinin yaşanmasına yol açmıştır.

Pandeminin Psiko-Sosyal Etkileri: “Bezdim, Yıldım, Çok Yoruldum”

Olağanüstü kriz dönemlerinde toplumsal, siyasal, ekonomik etkilerin yanı sıra psiko-sosyal etkilerin de yaşanması kaçınılmazdır. Özellikle salgın dönemlerinde insanların yalnızca fiziksel sağlığı etkilenmemekte aynı zamanda enfekte olsun veya olmasın tüm nüfusun psikolojik sağlığı etkilenmektedir (Aşkın vd., 2020: 307). Bu dönemlerde hâkim olan belirsizlik insanların endişe, kaygı, korku, panik, stres düzeylerinde artışa yol açmaktadır. Covid-19 Pandemi süreci nedeniyle öncelikle salgına ilişkin hastalık ve ölüm oranlarının artışı ardından bulaş riskini azaltmak amacıyla uygulanan sosyal izolasyonlar, uzaktan eğitim ile uzaktan çalışma modellerinin getirilmesi, insanların zihinsel ve psiko-sosyal problemler yaşamasına neden olmaktadır:

Bezdim, yıldım, çok yoruldum. Hasta olmadığımı şükrederek ruh sağlığımı korumaya çalışıyorum. Ama tükenmişlik hissediyorum.

(K49, 51, Emekli Öğretmen, İzmit)

Pandeminin psiko-sosyal etkilerini nüfusun tüm bileşenleri üzerinde görmek mümkündür. Ama salgına yönelik temel önlem olarak uygulanan sosyal izolasyon özellikle kadınların gündelik hayatları üzerinde dramatik etkilere yol açmıştır. Tüm hane halkının evde olması nedeniyle kadınların artan iş yükleri, psikolojik açıdan daha ağır etkiler yaratmıştır:

Çok derinden etkiledi beni, çok yaraladı. Psikolojim tavan yaptı, yerle bir yaptı daha doğrusu. Çok etkiledi. Olumsuz anlamda etkiledi tabi çünkü hani evdeki yoğunluk o anne, çocuklar bağılıyor anne, eşim bağıriyo hani Hacer işte kaynanam bağıriyo Hacer. Şu bu derken iş yoğunluğundan strese giriyosun, hepsine yetişemiyon yerinde. Bu konuda psikolojim tavan yani yerle bir oluyor. Yani kayınvalidem var yaşlı, onun bakımı falan baya bir zor, zorlandık. Dışarı çıkamıyor hani onların da saati var ama yaşlı olduğu için çıkamıyor evde birbirimizle didişerek baya bi etkiledi bizi. Eşim hiç [yardımcı] olmadı Allah razı olsun, hiçbir etkisi olmadı. Yardımcı olması gerekirken olmadı açıkçası.

(K18, 30, Ev Hanımı, Tokat)

Pandemi sürecinde uygulanan sosyal izolasyonlar nedeniyle sosyal bağlantıları sürdürmemek, yakınlarla, arkadaşlarla iletişim içinde olamamak, duyguları paylaşmak olanağını azalttığından dolayı içinde bulunulan stresin de artmasına yol açmaktadır (Tükel, 2020: 617). Pandemi öncesi ev işlerinden bunalan kadınların ‘soluk alma’ adına dışarıya yaptıkları gezintilerin pandemi ile birlikte son bulması, psikolojilerinin olumsuz etkilenmesine neden olmuştur:

Pandemi öncesinde doğal olarak normal bir yaşamımız vardı. Dışarıya parka, kafeye, alışveriş merkezlerine gidip oturuyorduk. Akraba ziyaretlerine gidiyorduk ya da geliyorlardı. Aklımıza estiğinde çocuğumuzu alıp dışarı çıkabiliyor gezip temiz hava alıyorduk. Pandemiyle birlikte evlere kapandık mecburiyetten, yasaklar. Dolayısıyla çıkıp gezemiyoruz. Artık o kadar canımız sıkılıyor ki misafirlige gitsek mi diyoruz. Yasak olduğunu bildiğimiz halde, bir ikilem içinde kalıyoruz, bir değişik istiyoruz. Geniş aileyiz evimizde iki televizyon olmasına rağmen bölüşülemiyor. Can sıkıntısından telefonlara sarıyoruz, internette daha çok vakit geçiriyoruz. Sabır konusunda biraz dayanıksız oluyoruz, özellikle çocuklar varsa. Oğlum sıkılıyor bana sataşiyor, onu oyalamak, şımarıklarla uğraşmak zorunda kalıyorum. Eşimle sürekli bir arada olduğum için olmadık şeylerden kavgalar çıkıyor. Bunaldığımız için laf kaldıramıyoruz, çabuk sinirlenip olmadık yerde kalp kırıyoruz. Pandemi yaramadı bize, psikolojikmen bir nebze çöküntü yaşandı hayatlarımızda.

(K19, 22, Ev Hanımı, Manisa)

Cinsiyete dayalı işbölümü nedeniyle bazı ev içi yükümlülükler ile ev dışı yükümlülükler iç içe geçmiştir (Molyneux, 2012: 147). Örneğin çocukları okula götürme veya okuldan alma, çocukların-yaşlıların-engellilerin resmi kurumlarla ilişkilerini yürütme, fatura ödeme, alışveriş yapma gibi yükümlülükleri yerine getiren taraf

çoğunlukla kadınlardır. Kadınların kentsel mekânla ilişki kurmalarına vesile olan bu yükümlülükler, pandemi ile birlikte sekteye uğramıştır. Tüm hane halkının evde olması, kadınların ev içinde geçirdiği zamanın artmasına yol açmıştır:

Daha çok evin içinde vakit geçirmek beni olumsuz etkiledi. Çalışırken iki insan yüzü görüyorsun, sohbet ediyorsun. Bu pandemi dönemi beni eve kapattı evde yaşlı olduğu için markete bile nadir giderim. Eşim işten geldiğinde lazım olan şeyleri alır. Evdi, bulaşıkta, yemekti baya yoğun geçen günlerim oluyor. Bende çok bunalıyorum evde çocuğumla ilgilenmeye çalışıyorum. Pazartesi günü Yasak Elma'yı [Dizi] izleyebiliyorum sadece. Televizyon izleyecek vaktim bile yok. Şu pandemi bitse de normal hayatlarımıza işimize geri dönsük.

(K26, 26, Aşçı, Çanakkale)

Önceden işten döndüğümde alışverişi bazen tek yapardım bazen de eşimle birlikte yapardım. Ama uzaktan çalışmaya geçince, eşim de uzaktan çalışmasına rağmen evin dışına çıkıp alışveriş yapan o oluyor hep. Çünkü evde küçük bir çocuğum var. Onunla ilgilenen ben oluyorum. Sadece pandeminin ilk yoğun günlerinde bir kere ben gittim alışverişe. Sanki günlerdir hapsedilmişim de özgürlüğüme kavuşmuş gibi olmuştum. Öyle bir hisle, yabancı gibi gittim markete.

(K2, 36, Akademisyen, Tokat)

Pandeminin etkileri elbette ki tüm sosyal sınıflarca eşit bir biçimde deneyimlenmemiştir. Bu açıdan kadınlığın da tekil bir kategori olarak değerlendirilemeyeceği gerçeği göz önüne alındığında her kadının benzer deneyimlere sahip olduğunu da söylemek mümkün değildir. Örneğin tüm hane halkının pandemiden dolayı evde olması, özellikle düşük gelirli aileler açısından çok daha fazla hapsedici etkilere yol açmıştır. Özellikle kış mevsiminde sobalı evlerde tüm hane halkının tek bir odada toplanmak zorunda kalması elbette yalnızca kadınları değil tüm hane halkını psikolojik olarak olumsuz etkilemiştir:

Zaten hep evin içindeydim. Pek dışarı çıkamam. Bazen öyle pazara, ilçeye kocamla beraber gittiğim oluyor. Ona da çıkmak denirse tabi. Beni en zorlayan şey kış ayı. Herkes evde oluyor, kimse soğuktan dışarı da çıkamıyor. Sobayı yakıp, hepimiz bir odada oturuyoruz. Bu yüzden de kışı pek sevmiyorum. Aşırı bunaldım evde, herkes her yer sanki üzerime geliyor.

(K28, 51, Ev Hanımı, Sivas)

Çocukları çoh etkiledi bi kere, ondan sonra yani böyle psikolojik sorunlara soktular hem beni hem kendilerini, başka nasıl bişeyler oldu... Bizim çocuklar, üç tane çocuk olduğu için hepsi hiperaktif onların yani ne denilir, yani üç tane çocuğun aynı bi evde kalıp da hani 75 m² bi evde kalıp da yani baya bi streslendik kısacası pandemi döneminde bunaltıya girdik. Zaten yaşlımız vardı. Babaannemiz bizde kalıyo ondan sonra hani yükümlülüğü derken zaten evdeydik yine evdeydik. Ama şey oldu çocukların evde galmalarıyla birlikte televizyonu açma gibi sıkıntıları oluyo. Biliyosun televizyondan dolayı

bunlarla mücadelelerimiz böyle oldu yani aman çocuğum yapma, hep çocuklara yöneldim yani susun, yapman, sessiz olun gibi öyle. Hâl böyle olunca kendime özel vakit ayıramadım hiç. Hani mesela çocuklar okula gittikleri zamanlar olsun, dışarı çıktıkları zamanlar olsun illa elime bir kitap alıp okuyordum, şimdi genelde öyle bir şeyler çok az oluyor. Yani elime kitap alıp okuyamıyorum tabi ki Kuran-ı Kerim'i haftada ancak en fazla üç cüz okuyabiliyorum o kadar.

(K39, 39, Ev Hanımı, İstanbul)

Kadınlar açısından hem sürekli evde kalmak hem de artan ev içi yükümlülükler fiziken ve zihnen tükenmişliğe yol açmıştır:

Çocuklar ne kadar asosyal aktivitelerden uzak kaldıysa o kadar yorucu ve yıpratıcı oldular. Ev içinde yaşam süresi uzadığı için evin kullanımını arttırdığından evde çok yaşamak, evde çok vakit geçirmek bu da kadınlar için gerçekten de çok fazla yorucu ve yıpratıcı olmaya başladı. Yani kadınlar kendilerine öz vakit ayıramaz oldular. Gerçekten psikolojikmen çabuk sıkılan, sinirlenen ve sabırsız annelere dönüştük maalesef.

(K101, 29, Güvenlik Görevlisi, Malatya)

Daha öncede belirtildiği gibi pandemi, sağlık sektöründe çalışan kadınların gündelik hayatını etkilemekle kalmayıp aynı zamanda bulaş riskini önlemek adına hane içinde dahi sosyal mesafeye riayet etmek zorunda kalmalarına yol açarak yalnızlaşmalarına da sebep olmuştur:

Genel olarak ayrı odada kalmaya dikkat ettim, işten eve dönüşlerde kıyafetimi direkt makineye yıkamaya attım, el hijyenime normalden daha fazla dikkat ettim ve sürekli bu süreçte dezenfektanım yanımdaydı. Yaşadığım zorluklar örneğin; işten yorgun bi şekilde geldiğimde hiç oturmadan duşa girmek zorunda kalmam ayrıca formalarımı direkt makineye atmam, ailemden mesafeli bi şekilde oturmam, sürekli odamda tek başıma takılmam beni zorladı diyebilirim. Sevdiklerimden ayrıldım.

(K67, 24, Hemşire, Hatay)

SONUÇ

Doğa-kültür, duygu-akıl, dişil-eril gibi karşıtlıkların mekânsal tezahürü olan özel alan-kamusal alan bağlamında, erkek/erkeklik kamusal alanla özdeşleştirilirken kadın/kadınlık özel alanla ilişkilendirilmiştir. Özellikle Sanayi Devrimi sonrasında yeniden üretim alanı olarak imlenen özel alanla ilişkilendirilen kadının evdeki her türlü mekânsal pratiği, kadınlık kimliğini oluşturmaktadır. Erkeği akılsal, kadını ise duygusal olarak niteleyen zihniyet aynı zamanda erkekliğin kültürle, kadınlığın ise doğayla ilişkili olduğunu öne sürerek; kadınların ev içi yükümlülüklerini 'kadınların doğası'na bağlamak suretiyle, aralarında antagonik bir ilişkinin olduğu kadın-erkek eşitsizliğini bu çerçevede meşrulaştırmaktadır. Kadınlar -sınıfsal ve kültürel konumlarından kaynaklanan farklılıklar saklı olmakla birlikte-, yemek hazırlamak, çamaşır-bulaşık yıkamak, ütü yapmak, temizlik yapmak, çocuk-yaşlı-engelli bakımı üstlenmek gibi ev içi yükümlülüklerin yürütücüsü olarak nitelendirilmektedirler. Bu

nitelendirme özellikle olağanüstü kriz dönemlerinde daha da pekişmektedir.

Kadınların, ücretsiz emek alanı olarak nitelendirilen ev içindeki yükümlülükleri üzerinde Covid-19 Pandemi sürecinin yarattığı etkileri belirleme amacı taşıyan bu çalışmada, Türkiye genelinde kartopu tekniği ile ulaşılan 135 kadınla, yapılandırılmış görüşme planı üzerinden görüşmeler gerçekleştirilmiş ve sonuçlar niteliksel olarak analiz edilmiştir. Kamusal alanda iş sahibi olmasına bakılmaksızın, bu salgın sürecinde görüşme gerçekleştirilen kadınların tümünün ev içi yükümlülüklerinin arttığı görülmüştür. Salgın riskini azaltmak adına uygulanan önlemler -sosyal izolasyon, uzaktan eğitim, uzaktan çalışma modeli vs.- neticesinde tüm hane halkının evde olması ile birlikte kadınların günlük ev içi mekânsal pratikleri niceliksel olarak bir artış göstermiştir. 65 yaş üstü ile 18 yaş altındaki nüfusa yönelik sosyal izolasyon uygulamaları, bakım yükümlülüğünün yürütücüsü olarak değerlendirilen kadınların yükünü arttırıcı etki göstermiştir. Bununla birlikte uzaktan eğitim modelinin uygulanmaya başlaması, kadınların annelik rollerine ek olarak eğitimci rolünü de üstlenmelerine yol açmıştır. Uzaktan çalışma modeli ile evlerden kamusal alandaki işlerini yürüten kadınlar çoğu zaman ev ve işleri arasında sıkışıp kalmıştır. Bazı kadınlar kamusal alandaki işlerinin yükümlülüğünü öncelikle, bazıları bu yükün ağırlığından kamusal alandaki işlerinden feragat etmek zorunda kalmışlardır. Genel olarak uzaktan çalışma modeli uyarınca çalışan kadınlar, hane içindeki bireylerin -özellikle eşlerinin- kamusal alanda bir iş sahibi olduklarını unuttuklarını, tam zamanlı bir ev hanımı olarak kendilerinden hizmet beklemeye devam ettiklerini belirtmişlerdir. Dolayısıyla hane halkının kadınlardan ev içi yükümlülüklerine dair beklentilerinin artması, kadınların çifte mesai yapmasına yol açmıştır. Bazı kadınlar ya ev içi yükümlülüklerini ya da kamusal alandaki işleri ile ilgili yükümlülüklerini geç saatlere sarkıtmışlardır. Bu da kadınların, günün büyük bölümünü, kendi öznelliklerini dışarıda bırakarak ev ve işleriyle ilgili yükümlülüklerine ayırmaları anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Covid-19 Pandemi sürecinin genel olarak insanlar üzerindeki olumsuz psiko-sosyal etkileri, artan ev içi yükümlülükleri nedeniyle kadınlar açısından daha ağır yaşanmıştır. Görüşme yapılan kadınlardan bazılarının psikolojik destek almak zorunda kalmaları, bu etkinin profesyonel bir destekle ancak tolere edilebilecek kadar ağır olduğunu kanıtlamaktadır.

Sonuç olarak, Covid-19 Pandemi süreci, gerek krizin bizatihi kendisinden gerekse krizin üstesinden gelebilmek adına alınan önlemler nedeniyle kadınların ev içi yükümlülüklerinin artmasına yol açmıştır.

KAYNAKÇA

- Acar-Savran, G. (2012), "İkinci Basıma Önsöz", Kadının Görünmeyen Emeği, (Ed. G. Acar-Savran ve N. T. Demiryontan), İstanbul: Yordam Kitap: 9-16.
- Acar-Savran, G. (2013), Beden Emek Tarihi: Diyalektik Bir Feminizm İçin, İstanbul: Kanat Kitap.
- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2015, Van-Erciş Depremleri Sonrası Yürütülen Psikososyal Destek Programlarının Değerlendirilmesi, <https://ailevecalisma.gov.tr/uploads/athgm/uploads/pages/goc-afet-ve-acil-durumlarda-psikososyal-destek/van-ercis-depremleri-sonrasi-yuru-tu-len-psikososyal-destek-programlarinin-deg-erlendirilmesi.pdf> (Erişim Tarihi: 14.04.2021).
- Alkan, A. (2005), Yerel Yönetimler ve Cinsiyet: Kadınların Kentte Görünmez Varlığı-Ankara Araştırması, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Aşkın, R.; Bozkurt, Y.; Zeybek, Z. (2020), "COVİD-19 Pandemisi: Psikolojik Etkileri ve Terapötik Müdahaleler", İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı, 19: 37, 304-318.
- Atıla Demir, S. (2020), "Salgın Sürecinde Yaşlı Nüfus, Sosyal Dışlanma ve Yaş Ayrımcılığı", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3: 38, 186-201.
- Bennholdt-Thomsen, V. (2014), "Neden Üçüncü Dünya'da da Hâlâ Ev Kadınları Yaratılıyor?", Son Sömürge: Kadınlar, (Ed. M. Mies vd), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Blanton, R.; Blanton, S.; Pekşen, D. (2019), "The Gendered Consequences of Financial Crises: A Cross-National Analysis". *Politics&Gender*, 15, 941-970.
- Bora, A. (2014), Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çaha, Ö. (1999), Sivil Toplum, Aydınlar ve Demokrasi, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Çaha, Ö. (2014), "İdeolojik Kamusalın Sivil Kamusal Dönüşümü", DOĞUBATI, 5, 81-103.
- Çakır, S. (2009), "Mekânın Kadınlar Açısından Kurgulanışına Kuramsal ve Tarihsel Süreç İçinde Bakmak", Kadın ve Mekân: Tutsaklık mı Sultanlık mı, (Ed. A. Akpınar vd.), İstanbul: Turkuvaz Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Delphy, C. (2012), "Baş Düşman", Kadının Görünmeyen Emeği, (Ed. G. Acar-Savran ve N. T. Demiryontan), İstanbul: Yordam Kitap.
- "Deniz Kandiyoti: Salgın, modern kadının yaşadığı illüzyonu yıktı geçti", 30.04.2020, Gazeteduvar, <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2020/04/30/deniz-kandiyoti-salgin-modern-kadinin-yasadigi-illuzyonu-yikti-gecti> (Erişim Tarihi: 05.12.2020).
- Doğanay, G.; Çopur, Z. (2020), "Yaşlı nüfusun COVID-19 Salgınına İlişkin Görüşleri: Giresun İli Örneği", Türk Coğrafya Dergisi, 76, 59-74.
- Ecevit, M. (2011), "Epistemoloji", Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi, (Ed. Y. Ecevit ve N. Karkıner), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Federici, S. (2013), Sıfır Noktasında Devrim: Ev İşi, Yeniden Üretim ve Feminist Mücadele, (Çev. D. Meral vd.), İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Feldman, J. (02.04.2002), Does COVID-19's toll reflect social inequality? Early evidence from NYC, <https://medium.com/@jmfeldman/does-covid-19s-toll-reflect-social-inequality-early-evidence-from-nyc-209c3b0a0ff7> (Erişim Tarihi: 17.04.2021).
- Hartmann, H. (2012), "Marksizm ve Feminizmin Mutsuz Evliliği", Kadının Görünmeyen Emeği, (Ed. G. Acar-Savran ve N. T. Demiryontan), İstanbul: Yordam Kitap.
- Jamkhandikar, S. (04.06.2015), Drought-hit Indian village looks to 'water wives' to quench thirst. Reuters, <https://www.reuters.com/article/india-waterwives-widerimage/drought-hit-indian-village-looks-to-water-wives-to-quench-thirst-idINL3N0YQ1ZL20150604> (Erişim Tarihi: 14.04.2021).
- Lean In; McKinsey&Company, 2020, Women in the Workplace, https://wiw-report.s3.amazonaws.com/Women_in_the_Workplace_2020.pdf (Erişim Tarihi: 06.12.2020).
- Miller, C. C. (06.05.2020), Nearly Half of Men Say They Do Most of the Home Schooling. 3 Percent of Women Agree. The New York Times, <https://www.nytimes.com/2020/05/06/upshot/pandemic-chores-homeschooling-gender.html> (Erişim Tarihi: 19.04.2021).
- Molyneux, M. (2012), "Ev Emeği Tartışması ve Ötesi", Kadının Görünmeyen Emeği, (Ed. G. Acar-Savran ve N. T. Demiryontan), İstanbul: Yordam Kitap.
- Öztürk, M. Y. (2010), "Kapitalist Gelişme ve Kriz Sürecinde Kadın Emeği: Asya Deneyiminden Çıkarılacak Dersler". *Çalışma ve Toplum*, 1, 105-132.
- Rowbotham, S. (1998), Kadın Bilinci Erkek Dünyası, (Çev. Ş. Alpogut), İstanbul: Payel Yayınevi.
- Şenol Çelik, S. (23.07.2020), COVID-19 Pandemi Süreci: Kadın Sağlık Çalışanlarının Durumu, <https://kockam.ku.edu.tr/covid-19-pandemi-sureci-kadin-saglik-calisanlarin-durumu-sevilay-senol-celik/> (Erişim Tarihi: 25.04.2021).
- Tükel, R. (2020), "COVID-19 Pandemi Sürecinde Ruh Sağlığı", Türk Tabipleri Birliği, COVID-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu, 617-628.
- TÜSİAD; TÜRKONFED; UN Women Türkiye (13.11.2020), Covid-19 Salgınının Kadın Çalışanlar Açısından Etkileri, file:///C:/Users/User/Downloads/2020_11_13_Zcovid19_salgininin_kadin_calisanlar_acisindan_etkileri_sonuc_bulteni.pdf (Erişim Tarihi: 07.12.2020).
- UNDP (06.08.2020), COVİD-19 Küresel Salgın Sürecinde Türkiye'de Bakım Ekonomisi ve Toplumsal Cinsiyet Temelli Eşitsizlikler, <file:///C:/Users/User/Downloads/UNDP-TR-GENDER-GAPS-IN-CARE-TR.pdf> (Erişim Tarihi: 05.12.2020).
- "Unicef: Su taşıma işi kadınlar ve kız çocuklar için çoğu kez büyük bir zaman kaybı" (29.08.2016), <https://www.unicef.org/turkey/bas%C4%B1n-b%C3%BCltenleri/unicef-su-ta%C5%9F%C4%B1ma-i%C5%9Fi-kad%C4%B1nlar-ve-k%C4%B1z-%C3%A7ocuklar-i%C3%A7in-%C3%A7o%C4%9Fu-kez-b%C3%BCk-bir-zaman-kayb%C4%B1> (Erişim Tarihi: 14.04.2021).
- UN WOMEN (2020), From Insights to Action: Gender Equality in the Wake of Covid-19, <https://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2020/gender-equality-in-the-wake-of-covid-19-en.pdf?la=en&vs=5142> (Erişim Tarihi: 19.04.2020).
- Wenham, C.; Smith, J.; Morgan R., (2020), "COVID-19: The Gendered Impacts of the Outbreak", *The Lancet*, 395, 846-848.

EXTENDED ABSTRACT

Looking at the historical process, it is seen that the distinction between private and public space, which is the manifestation of the unequal relationship between men and women in space, became sharper especially with the Industrial Revolution. The change in the relations of production, which led to the existence of men in the field of production and the confinement of women only to the sphere of reproduction, resulted in the reinforcement of the secondary role of women against men. As a society, our life continues in two separate places, home and outside of the house. But there is a situation that has spread to the social structure, which is the idea that 'woman's place is at home'. Although this idea is associated with women's natural tendencies, it mainly reflects the changing historical position of women.

While the position of women has changed historically and socially, there are also differences between them. The ways in which every woman is exposed to unequal gender relations can vary in terms of race, language, religion, place and above all class. Although women receive unequal shares from these unequal relations due to their class and cultural positions, they share a partnership with men due to their secondary position. Although domestic obligations take place in different contexts in different spatialities around the world, they have a commonality that is 'women's domestic obligations'. The basic structure that presents all the different domestic obligations as the obligations of women is the gender-based division of labor, which places men in the field of production and women in the sphere of reproduction.

This division of labor, which creates both privilege and discrimination, is also the source of unequal power relations between the sexes. How is this division of labor, which leads to power relations, affected by extraordinary crisis situations? In cases of extraordinary crises such as earthquakes, wars, epidemics and droughts, there are significant loss of rights in many areas from the right to life to the right to shelter, work, education and health. But the parties to such loss of rights are mostly the poor, refugees, women and children, who are disadvantaged in the society. This segment, which is already in a disadvantaged position, is pushed to a more disadvantageous position not only as a result of the crisis itself, but also as a result of the measures and policies taken against the crisis.

The Covid-19 Pandemic process is an extraordinary crisis situation that affects the consolidation of the subordinate position of women vis-à-vis men. This epidemic period has had negative effects on the presence of women in both the private and public spheres. The fact that all households were at home during the social isolation process that started with the Covid-19 Pandemic process has led to an increase in women's domestic obligations. If the woman had a job in the public sphere, she had to work double time together with her domestic work. Because these women have to continue their paid work and also have to fulfill their increasing obligations to the house.

Moving from this framework, this study aims to determine what effect the pandemic has had on women's domestic obligations. In order to realize this aim, the findings obtained as a result of the interviews conducted over the structured interview plan with 135 women reached with the snowball technique throughout Turkey were analyzed qualitatively. Although women living in all provinces in the country could not be reached, communication was possible with women living in one or more provinces in almost every region. The age range of the interviewed women is 18-70. Considering the occupational distribution, although the rate of those who define themselves as housewives is higher, women employed in the public or private sector have also been reached. The findings obtained as a result of the interviews with the women were analyzed qualitatively.

Regardless of whether they have a job in the public arena, it has been observed that all of the women interviewed during this epidemic have increased domestic responsibilities. As a result of the measures implemented to reduce the risk of epidemic -social isolation, distance education, remote working model, etc.- with all households staying at home, women's daily indoor spatial practices have increased quantitatively. Social isolation practices for the population over the age of 65 and under the age of 18 have increased the burden of women, who are considered to be the executors of the care obligation. However, the implementation of the distance education model has led women to take on the role of educators in addition to their mother roles. With the remote working model, women who carry out their work in the public sphere from home are often stuck between their home and work. While some women prioritized the obligation of their jobs in the public sphere, others had to renounce their jobs in the public sphere from the weight of this burden. In general, women working in accordance with the teleworking model are more likely to be employed by individuals in the household, especially their spouses.

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ İLE MÜCADELEDE TÜRKİYE İÇİN KARBON VERGİSİ ÖNERİSİ¹

Işıl F. Orkunoğlu ŞAHİN^{1*} ve Taha Emre ÇİFTÇİ^{2*}

¹Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü

²Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Muhasebe ve Finans Yönetimi Bölümü

* isil.orkunoglu@hbv.edu.tr, * teciftci@erbakan.edu.tr,

⁺ORCID: 0000-0002-7238-1215 [~]ORCID: 0000-0002-6548-9017

Makale katkı oranı: %50-%50

Öz- Çevre kirliliği kaynaklı küresel ısınmanın dünyaya verdiği zararlar dikkate değerdir. Özellikle günümüzde denizlerimizdeki müsilaj sorunu ile dere, göl vb. sulak alanlarda yaşanan kuraklıklar sonucu hayvan ölümlerinde artış ile karşı karşıya kalınmaktadır. Bununla birlikte başta doğal bitki örtüsündeki ve hayvan türlerindeki çeşitliliğin kaybı, tarım alanlarındaki yanlış sulama uygulamaları ve en önemlisi de atık yönetiminin etkinsizliği ile endüstriyel sızıntıların oluşturduğu çevre kirliliği doğal yaşamı ciddi düzeyde tehdit etmektedir. Ayrıca fosil yakıtların ve sera gazı emisyonlarındaki takipsizliğin doğaya verdiği zararlar dünyada yaşanılır alanların sürdürülebilirliğini güçlendirmektedir. Bu nedenle çalışmada küresel iklim değişikliği ile mücadele yöntemleri ve ülkelerin aldıkları önlemler dikkate alınmaktadır. Ayrıca Avrupa Birliği ülkelerinde uygulanan iklim değişikliğine ilişkin tedbirler ve AB üyesi ülkelerde uygulanan karbon vergisi oranları incelenmektedir. Birçok AB ülkesinde uygulanmasına rağmen, henüz Türkiye'de karbon vergisi uygulanmamaktadır. Bu doğrultuda çalışmada karbon vergisinin Türkiye'de uygulanmasına yönelik çeşitli önerilerde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler- Küresel İklim Değişikliği, Karbon Vergisi, Çevre Vergileri, Seçilmiş AB Ülkeleri, Türkiye.

CARBON TAX PROPOSAL FOR TURKEY THE FIGHT AGAINST CLIMATE CHANGE

Abstract – The damage born on global warming caused by environmental pollution is remarkable. As a matter of fact, today, with the mucilage problem in our seas, streams, lakes, etc. as a result of droughts in wetlands, there is an increase in animal deaths. However, the loss of diversity in natural vegetation and animal species, improper irrigation practices in agricultural areas, and most importantly, the ineffectiveness of waste management and environmental pollution caused by industrial leaks seriously threaten natural life. In addition, the damage caused by the lack of follow-up in fossil fuels and greenhouse gas emissions to nature makes the sustainability of livable areas in the world difficult. For this reason, the methods of combating global climate change and the measures taken by the countries are taken into account in this study. In addition, measures regarding climate change applied in European Union countries and carbon tax rates applied in EU member countries are examined. Although it is implemented in many EU countries, carbon tax is not yet applied in Turkey. As a matter of fact, in the study, various suggestions are made for the implementation of the carbon tax in Turkey.

Keywords – Global Climate Change, Carbon Taxes, Environmental Taxes, Selected EU Countries, Turkey.

GİRİŞ

Günümüzde çevre kirliliğinin, ormanların yok edilmesinin, sera gazlarının salınımının kontrolsüzlüğünün, tarımda yanlış sulamanın, fosil yakıt tüketiminin, endüstriyel atıkların yıkıcı çevresel etkileri ve küresel ısınmaya bağlı kuraklıkların doğal yaşam üzerindeki tahribatı yadsınmaz. Son yıllarda özellikle plastiklerin doğaya verdikleri zararlar, anne karnındaki embriyonun dahi besin kaynağını toksik hale getirmektedir. Dünyada iklim değişikliği ile mücadele konusunda alınan en önemli politika tedbirleri arasında sera gazı emisyonlarının azaltılmasına ilişkin çalışmalar, yüksek dağlardaki buzulların erken erimemesi için üstlerinin nano-teknolojik kumaşlarla örtülmesi, doğal yaşamın sürdürülebilirliği kapsamında bitki ve hayvan çeşitliliğinin yok olmaması için insan eliyle ek üretimin (göllere, denizlere dışarıda yetiştirilen balıkların takviyesi ya da bazı türlerin koruma altına alınıp laboratuvar koşullarında üretimlerinin desteklenmesi, bitkilerin farklı ortamlarda yetiştirilip doğaya nakli vb.) gerçekleştirildiği görülmektedir. Ancak sözü edilen hiçbir önlemin sonraki nesiller için yaşanabilir bir çevre bırakmak için tek başına yeterli olması mümkün değildir. Bu doğrultuda tüm ülkelerin ve uluslar üstü kuruluşların öncülüğünü üstlendiği çevreyi koruma tedbirlerinin birbiriyle koordineli şekilde yürütülmesi su kaynakları ile bitki ve hayvan çeşitliliği kaybının önlenmesi için zorunludur. Nitekim sera gazı emisyonunu azaltma amacıyla Amerika hariç birçok ülke tarafından Kyoto Protokolü 1997 tarihinde imzalanmıştır. Ancak anlaşma yürürlük tarihi 2005 olup, 2020'de son bulmuştur. Türkiye'de bu protokolü imzalayan ülkeler arasında yer almaktadır. Bu protokolü takiben 2015'te 175 ülke tarafından imzalanıp, 2020'de yürürlüğe giren Paris Anlaşmasını ise 21. BM İklim Değişikliği Taraflar Konferansı (COP21)'nda kalkınma gerekçesini ve taahhütsüz iklim değişikliğine bağlı finansman imkânlarından yararlanma isteğini dile getiren Türkiye henüz tam metin olarak kabul etmemiştir. Diğer yandan Türkiye'de halen sera gazı emisyonlarının kontrolü ve vergilendirilmesine ilişkin bir düzenlemenin getirilmediği görülmektedir. Bu nedenle çalışmanın konusunu küresel iklim değişikliği buna ilişkin önlemler, Türkiye'de ve AB'de uygulanan çevre vergileri ile Türkiye için karbon vergisi önerisi oluşturmaktadır.

1. KÜRESEL İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ, NEDENLERİ VE BUNA KARŞI ALINAN ÖNLEMLER

Son yıllarda artan küresel sıcaklıklar, deniz seviyesini yükseltirken, kutuplardaki buzullarda erimeye, dünyanın diğer bölgelerinde ise fırtınalara, sellere, aşırı kuraklıklara, orman yangınlarına ve benzeri birçok felakete neden olabilmektedir. Küresel ısınma ve buna bağlı iklim değişikliğinin büyük bir kısmı atmosferdeki insan kaynaklı sera gazı konsantrasyonunun artışından kaynaklanmaktadır. İnsan kaynaklı sera gazlarının başlıca nedenleri ise; “fosil yakıtların (kömür, petrol ve gaz) elektrik üretimi, ulaşım, endüstri ve evlerde kullanılmak

üzere yakılması (CO₂); tarım (CH₄) ve ormansızlaşma (CO₂) gibi arazi kullanımı değişiklikleri; atıkların araziye doldurulması (CH₄) ve endüstriyel florlu gazların kullanımıdır” (AÇA, 2020). Buradan hareketle dünyada 1910-2019 yılları aralığındaki küresel bölgesel sıcaklık değişimi incelendiğinde; tüm küresel bölgelerde (Okyanusya hariç), 1910 ile 2000 yılları arasındaki ortalamaya kıyasla, 2010'larda bir santigrat derecenin üzerinde bir sıcaklık artışı yaşandığı görülmektedir (Jaganmohan, 2021). Bu bağlamda birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede iklim değişikliği ile mücadele konusunda ulusal ve uluslararası düzeyde çeşitli çalışmalar yürütülmektedir. Örneğin küresel iklim değişikliği ile ulusal ve uluslararası mücadelede yenilenebilir enerji kullanımına geçiş sera gazı emisyonlarını azaltmada en büyük katkıyı sağlayacak yöntemlerden biridir. Emisyonların azaltılması için diğer seçenekler arasında; enerji kullanımının azaltılması, fosil yakıt tüketiminin kısıtlanması, klimalarda kullanılan bazı soğutucu gazların kullanımının yasaklanması, motorlu taşıtlardaki filtreleme sistemlerinin daha sıkı takibi, dizel araç satışının sınırlandırılması, elektrikli araçların kullanımının kolaylaştırılması ve teşviki vb. sayılabilir.

Nitekim ulusal bazda İklim Değişikliği Performans Endeksi 2021'e göre iklim korumasında en yüksek başarıya sahip ilk 5 ülke; İsveç (%74), İngiltere ve Danimarka (%69), Fas (%67) ve Norveç (%65)'tir (Jaganmohan, 2021a). Bu kapsamda ilgili ülkelere örnek olarak İsveç'in kömür enerjisi kullanımını durdurması, yüksek kirliliğe neden olan uçaklar için havaalanı ücretlerini artırması, 2018 yılı İsveç İklim Kanunu ile hükümetin her yıl bütçe tasarısında iklim raporu sunma ve iklim hedeflerine nasıl ulaşılabileceğini açıklayan dört yılda bir hazırlanacak iklim politikası eylem planı ile 2045 yılına kadar net sera gazı emisyonuna sahip olması dikkate değerdir. Bu doğrultuda iklim değişikliği ile mücadelede faaliyette olan ulusal ve uluslararası örgüt, sözleşme ya da konferanslardan özellikle uluslararası ölçekte faaliyet gösterenlerden bazılarında değinilebilir. Bunlar arasında; Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, faaliyetleri ve iklim finansman önerileri, AB Komisyonu ve eylem planları sayılabilir. Bunlardan özellikle Birleşmiş Milletler iklim finansmanının önemine vurgu yapmıştır. İklim finansmanının, rüzgâr veya güneş gibi yenilenebilir enerji kaynaklarına fon sağlayarak, ülkelerin sera gazı emisyonlarını azaltmalarını ve toplulukların iklim değişikliği etkilerine uyum sağlamalarına yardımcı olduğu öngörülmektedir. Örneğin, iklim dayanaklı tohumların tanıtılması, çiftçilerin kuraklık ve diğer aşırı hava koşullarına rağmen gıda üretmeye ve gelir elde etmeye devam etmelerine imkân tanımaktadır. Kamu finansmanı, firmaların pazarlara girip geri dönüştürülmüş malzemelerden yapılmış yapı malzemeleri gibi yeni ürünler yaratmalarını ve işletmelerin özel finansmanını teşvik etmektedir. Özel finansmanla yenilenebilir enerji

santralleri veya elektrikli arabalar gibi yeni yeşil ekonomi için hayati önem taşıyan projelere yapılan yatırımlar artırılmalıdır. Özel finansman iklim hedefleriyle uyumlu hale getirilmelidir. Bunun için; emeklilik fonu tercihinde bir yatırımcı, örneğin karbon yoğun fosil yakıtlar yerine temiz yenilenebilir enerji üreten şirketlerin hisselerini almalıdır (UN, 2021).

İklim değişikliğine karşı uluslararası organizasyonlardan biri; Hükümetler Arası İklim Değişikliği Paneli (IPCC)'dir. Belirtilen kurum iklim değişikliğini değerlendiren bir Birleşmiş Milletler organıdır. Birleşmiş Milletler Çevre Programı (BM Çevre) ve Dünya Meteoroloji Örgütü (WMO) tarafından 1988 yılında oluşturulan IPCC'nin 195 üye ülkesi bulunmaktadır. İlgili organ tarafından bu güne kadar 5 adet rapor yayımlanmıştır (IPCC,2021). Ayrıca Paris Anlaşması'nda belirlenen küresel ısınma düzeyinin %1,5 derece ile sınırlandırılması koşuluna uyum sağlanmalıdır (CCPI, 2021).

AB'de iklim değişikliği ile mücadele konusunda uygulanan politikalar incelendiğinde; AB içindeki enerji sektöründe, endüstri ve uçuşlardan kaynaklanan sera gazı emisyonlarını azaltmak için AB Emisyon Ticareti Sistemi (EU ETS) getirildiği görülür. Ulaşım, binalar ve tarım gibi emisyon ticareti dışındaki sektörler için ise ulusal hedefler kullanılmakta, ormanların korunması ve yeşil alanların artırılması ile iklim değişikliğiyle mücadeleye katkı sağlanmaya çalışılmaktadır. Ulaşımından kaynaklanan sera gazı emisyonlarının azaltılmasında; araçlar için CO₂ emisyon standartları ile enerji verimliliğinin artırılması, yenilenebilir enerji ve yönetimi konuları desteklenmekte, yenilikçi düşük karbon teknolojileri teşvik edilerek, iklimde ısı artışına neden olan florlu sera gazlarının aşamalı olarak azaltılması ve ozon tabakasının korunmasına yönelik politikalar benimsenmektedir. Ayrıca iklim değişikliğinin etkilerine uyum sağlayıcı ve iklim eylemlerinin gerektirdiği yeni maliyetlerin finansmanının hedeflendiği görülmektedir. AB'nin uluslararası işbirliği yönüyle AB, Paris Anlaşması'nın hedeflerini dikkate aldığı görülmektedir. Çok taraflı forumlarla ve AB dışı ülkelerle ikili işbirliğinde iklim eylemine katkı sağlamaktadır. AB uluslararası iklim finansmanında gelişmekte olan ülkeleri iklim değişikliğiyle mücadele çabalarında desteklemektedir (EC, 2021d). Bununla birlikte AB'nin iklim konusundaki önemli diğer faaliyetleri arasında AB iklim eylemi ve Avrupa Yeşil Anlaşması belirtilebilir. AB iklim eylemi kapsamında, 2020 için sera gazı emisyonlarını 2030 yılına kadar %55 oranının altına indirmeyi ve iklim değişikliğinin etkilerine uyum sağlamayı hedeflemektedir. 2050 yılına kadar Avrupa, dünyanın ilk iklim nötr kıtası olmayı hedeflemektedir (EC, 2021b). Bu bağlamda Avrupa Yeşil Anlaşmasının; iklim eylemi ile sera gazı emisyonlarını ciddi düzeyde azaltıp, ileri araştırma ve yeniliklere yatırım yapmayı ve Avrupa doğal çevresini

korumayı öngören bir önlem paketi olduğu görülmektedir. Yeşil Anlaşma kapsamındaki iklim eylem girişimleri ise şunlardır.

-Avrupa İklim Yasası, 2050 iklim tarafsızlık hedefinin AB yasalarına dâhil edilmesi,

-Vatandaşları ve toplumun tüm kesimlerini iklim eylemine dâhil etmek için Avrupa İklim Paktinin etkinleştirilmesi,

-2030 yılına kadar net sera gazı emisyonlarını %55 oranının altına indirecek 2030 İklim Hedef Planını devreye sokmak,

-Avrupa'yı 2050 yılına kadar iklime dayanıklı, iklim değişikliğinin kaçınılmaz etkilerine tamamen uyarlanmış bir toplum haline getirmek için İklim Adaptasyonuna İlişkin Yeni AB Stratejisini uygulamaktadır. Bunun için Komisyon, 4 Mart 2020'de 2050 iklim tarafsızlığı hedefini yasalaştıran ilk Avrupa İklim Yasasını önermiştir. Avrupa Parlamentosu ve Konseyi, Nisan 2021'de İklim Yasası Tüzüğü üzerinde geçici bir anlaşmaya varmıştır. Dosya şu anda resmi kabul için hazırlanmaktadır.

AB Emisyon Ticareti Sistemi (AB ETS), AB'nin iklim değişikliğiyle mücadele politikasının en önemli unsuru ve sera gazı emisyonlarını maliyet etkin bir şekilde azaltmaya yönelik temel araçtır. AB Emisyon Ticareti Sistemi; AB ülkelerinde ve İzlanda, Lihtenştayn ve Norveç'te (EEA-EFTA ülkeleri) faaliyettedir. AB ETS, enerji sektörü ve imalat sanayiindeki yaklaşık 10.000 tesisin ve bu ülkeler arasında faaliyet gösteren havayollarının emisyonlarını sınırlar, AB'nin sera gazı emisyonlarının yaklaşık %40'ını kapsar. AB ETS, "üst sınır ve ticaret" ilkesine göre çalışır. Sistemin kapsadığı tesisler tarafından salınabilecek belirli sera gazlarının toplam miktarı hakkında bir üst sınır belirlenir. Üst sınır zamanla azaltılır, böylece toplam emisyonlar düşer. Üst sınır dahilinde, tesisler gerektiğinde birbirleriyle ticaret yapabilecekleri emisyon tahsisatları alır. Mevcut toplam tahsisat sayısındaki sınır, bunların bir değere sahip olmasını sağlar. Her yıldan sonra, bir tesis, emisyonlarını tamamen karşılamak için yeterli ödeneği teslim etmelidir, aksi takdirde ilgili tesise ağır para cezaları uygulanır. Bir tesis emisyonlarını azaltırsa, gelecekteki ihtiyaçlarını karşılamak için yedek tahsisatları tutabilir veya tahsisatları yetersiz olan başka bir tesise satabilir. Ticaret, emisyonların en az maliyetli olduğu yerde kesilmesini sağlayan esneklik sağlar. Aynı zamanda karbon fiyatlaması, yenilikçi, düşük karbon teknolojilerine yatırımı teşvik eder. Karbon piyasasının geliştirilmesi için AB, ETS'yi diğer uyumlu sistemlerle ilişkilendirmeyi amaçlamaktadır. 2005 yılında kurulan AB ETS, dünyanın ilk uluslararası emisyon ticaret sistemidir. 2017'de AB ve İsviçre emisyon ticaret sistemlerini birbirine entegre etmek için imzalanan bir anlaşma 1 Ocak 2020'de yürürlüğe girip aynı yılın Eylül ayında faaliyete geçmiştir (EC, 2021e).

2. LİTERATÜR TARAMASI

Çalışmamızda global sera gazı emisyonlarındaki artışın oluşturduğu tehditlerin bertaraf edilmesine yönelik karbon vergisi uygulamalarından özellikle 2021 yılına ait güncel çalışmaların tespitlerine yer verilmiştir. Bu çalışmaların karbon emisyonuna etkilerini, GSYİH ya da tüketicilerin gelirlerine etkilerini, etkin bir karbon vergisi gelir tahsisinin nasıl olması gerektiğini ya da etkin bir karbon vergisi oranının ne olması gerektiğine ilişkin çalışmalara rastlanılmıştır. Bununla birlikte nadir de olsa karbon vergisini düzenlemenin siyasi güçlüğüne değinen bir çalışma olduğu da görülmüştür. Şöyle ki Endonezya'da karbon vergisini uygulamaya koymanın siyasi güçlüklerini inceleyen bir çalışmada, Endonezyalı kilit paydaşlarla yapılan 29 detaylı görüşmenin analizi gerçekleştirilmiştir. İş dünyasının karbon vergisine karşı çıkarak, üretkenliği ve rekabet gücünü etkileyebilecek ek maliyetlerin ortaya çıkmasından korktukları, sivil toplum kuruluşlarının ise, karbon vergisinin ivedilikle uygulanmasını destekledikleri iddia edilmektedir (Dyarto ve Setyawan, 2021).

Çevre kaynaklı gelirlerin kullanımı hakkındaki bir çalışmada; çevresel etkinlikle doğanın korunmasının ve ekonomik refahın iyileştirilmesinin diğer finansman imkânları ile karşılanmasının ve çevre vergileri aracılığıyla çifte kazanç sağlanmasının, gelirlerin kullanımına bağlı olduğu belirtilmiştir. Bu çalışmada sosyal güvenlik katkı paylarını ve emek geliri üzerindeki vergileri azaltarak gelirin ekonomiye geri dönüşümünün, götürü transferlerin aksine çifte kazanç sağlayacağı savunularak karbon vergilerinin daha geniş bir politikaya dahil edilmesi önerisinde bulunulmuştur (Köpl ve Schratzenstaller, 2021). Bu bağlamda Dünya Bankasının karbon vergisi gelirlerinin tasnifinin analizini esas alan bir çalışmada yeni bir karbon vergisi politikası hazırlanmasına yönelik dört yaklaşım önerilmiştir. Bunlar; kısıtlayıcı yaklaşım, gelir artırıcı harcamaya karşı gelirden bağımsız geri dönüşüm yaklaşımı, kamu tercihi yaklaşımı ve tematik yaklaşım olarak ifade edilmektedir. Kısıtlayıcı yaklaşım, karbon geliri kullanımına getirilen kısıtlamalar çerçevesinde tanımlanmaktadır. Bu tür kısıtlama getirilen vergi gelirleri için özel kullanım söz konusudur. Bu kapsamda, gelirlerin kullanımı için tahsis ve siyasi taahhütler arasında bir ayırım yapılmaktadır. Tahsis, bir program veya amacı gerçekleştirmek için geliri belirlemeye yönelik yasalar tarafından belirlenmiş bütçeleme sürecidir. Siyasi taahhütler, tahsisin yasal taahhüdüne göre eylem planları için daha az kısıtlayıcı olabilir. İkinci yaklaşım, Dünya Bankası'nın önerdiği gelirden bağımsız geri dönüşüm ve gelir artırıcı harcamalar arasındaki farklılaşmaya dayanmaktadır. Devletin gelir artırıcı harcamalarından sosyal harcamalar ve altyapı yatırımlarının dolaylı ve uzun vadeli etkileri olmasına rağmen geri dönüşüm yaklaşımında Devletin

yapmış olduğu vergi indirimi, vergi iadesi ve toplu ödeme transferleri dolayısıyla yapmış olduğu harcamaların, bireyleri ve üreticileri doğrudan ve kısa sürede etkileyebildiğinden söz edilmektedir. Kamu tercihi yaklaşımında, hükümetlerin karbon vergisi gelirlerinin kullanılmasında yapmış olduğu tercihlerinin, verginin ödenme isteğinde etkili olduğu belirtilmiştir. Dördüncü yöntem, Dünya Bankası'nın belirli hedefleri finanse etmek için karbon gelirlerini tahsis etmeye yönelik tematik yaklaşımını içermektedir. Bu kapsamda, Dünya Bankası'nın karbon geliri kullanımını altı tema ile sınıflandırmıştır. Bunlar; vergi reformu, iklim koruma, diğer kalkınma hedefleri, karbon kaçağının önlenmesi, etkilenen paydaşlar için destek, borç indirimi şeklinde açıklanmıştır (Steenkamp ve Lee-Ann, 2021).

Literatürdeki makro ya da mikro boyutta karbon vergilerinin olası etkilerini inceleyen çalışmalardan örneğin; Bernard ve Kichian (2021) yaptıkları çalışmada gelire bakılmaksızın uygulanan karbon vergisinin Gayrisafi Yurtiçi Hasıla'ya (GSYİH) olan etkisini zaman serilerini kullanarak incelemişlerdir. Tahmin edilen etki- tepki fonksiyonu sonuçlarına göre hem karbon vergisi uygulandığında, hem de uygulanmadığında elde edilen sonuçların benzer olduğunu göstermişlerdir. Aynı zamanda gelire bakılmaksızın uygulanan karbon vergisinin GSYH'ye olumsuz bir etkisi bulunmamıştır. Çalışmada gelire bakılmaksızın uygulanan karbon vergisinin sera gazının zararlı etkilerini azalttığı ve ekonomik anlamda da bir olumsuzluk yaratmadığı iddia edilmiştir. Diğer yandan Fried vd. (2021) araştırmalarında karbon vergisi gelirlerinin hane halkına nasıl yansıtılacağını ve refah seviyesini nasıl en üst düzeye çıkartacaklarını incelemişlerdir. Çalışmada, ABD ekonomisindeki heterojenliği yansıtacak şekilde düzenlenmiş bir genel denge yaşam döngüsü modeli kullanarak, optimal politikaların karbon vergisi gelirinün üçte ikisini sermaye geliri üzerindeki bozucu vergiyi azaltmak için, kalanının ise emek-gelir vergisinin geliştirilmesi için kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca yazarlar optimal politikaların yüksek refah seviyesi ve eşitlik sağladığını belirtmişlerdir. Diğer yandan karbon vergisinin toptan elektrik fiyatlandırması ve piyasa davranışı üzerindeki etkisini inceleyen bir başka çalışmada; toptan elektrik maliyetlerinin bağlı bölgelerde %22,1 ila %68 arasında artmasının, eyaletler arasında fiyat etkilerini farklılaştırıp, elektrik üretimi için farklı yakıt karışımına neden olduğu ve yenilenebilir hidroelektrik ithal etme kapasitelerini değiştirdiği belirtilmiştir. Ancak diğer enerji kaynaklarına yönelik piyasadaki davranışsal kaymanın, karbon vergisinin kaldırılmasından sonra tersine döndüğü ileri sürülmüştür (Wong ve Zhang, 2021).

Karbon vergisinin oranının ne olması gerektiği ve karbon emisyonuna etkilerini inceleyen çalışmalardan bazıları ise şunlardır. 15 \$'lık tek tip bir karbon vergisinin dünyanın farklı bölgelerindeki ülkelere etkisini inceleyen bir araştırma sonucunda; gelişmekte olan ülkelerin nispeten yüksek ekonomik daralmalar yaşadıkları, başlıca kirletici ülkelerin (Çin, ABD, Hindistan ve Rusya) düşük marjinal azalan maliyetlere sahip olduklarını savunmaktadırlar. Bununla birlikte gelişmekte olan ülkelerin emisyon seviyelerini düşürmek için üretim seviyelerini düşürme eğiliminde olduklarını ve bu durumun göreceli olarak daha yüksek ekonomik daralmaya yol açtığını tespit etmişlerdir (Nong vd., 2021). Bunun yanında Fu vd. (2021), kademeli karbon vergisi ile ilgili olarak yaptıkları çalışmada, hesaplanabilir denge modeli oluşturarak çoklu politika opsiyonlarının (örneğin emisyon yoğunluğunun/seviyesinin gruplandırılması ve ilgili vergi oranları) birbirleri ile etkileri ve istenen karbon azaltım politikalarının formülasyonunun desteklenmesi konusunu incelemiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre, ton başına uygulanan 18.37 yuan ve 38.25 yuan arasında karbon vergisinin Çin için makul bir alternatif politika olacağı bulunmuştur. Ayrıca, kademeli karbon vergisinin (kömürle ilgili yakıtlarda yüksek seviye) geleneksel karbon vergisi politikasından daha verimli olduğunu iddia etmişlerdir. Buna karşılık Guo vd (2021) tarafından; karbon emisyonlarını azaltan üreticilerin davranış stratejilerini ve düşük karbonlu ürünleri satın almaya daha istekli tüketicileri ve dolayısıyla üreticileri karbon emisyonlarını azaltmaya teşvik etmek için karbon vergisi koşullarını analiz etmek için evrimsel oyun modeli geliştirilmiştir. Sistemin evrimsel denge sonuçlarının, karbon emisyonlarını azaltan birim maliyetinden ve karbon emisyonlarının tüketici duyarlılığından etkilendiğini bulmuşlardır. Karbon vergisi oranı için bir sınır şartı olduğunu ve eğer karbon vergi oranı bu sınırdan büyük olursa, karbon vergi politikasının üreticilerin karbon emisyon azaltımını ciddi şekilde etkileyebileceğini iddia etmişlerdir. Çalışmada ayrıca, hükümetlerin, karbon emisyonlarını azaltma maliyetlerini düşürmesini ve karbon emisyonlarının tüketici duyarlılığını artırmasını ve aynı zamanda karbon emisyonlarının azaltılmasını teşvik etmek için karbon vergisi oranı sınır koşullarından daha büyük olması gerektiği belirtilmiştir. Benzer şekilde Türkiye'de 1994-2015 döneminde çevre vergilerinin CO2 emisyonuna uzun dönemli etkisinin ilişki bakımından Johansen Eş bütünleşme testi ile uzun dönemli katsayı tahminlerinin araştırıldığı bir çalışmada; serilerin eş bütünleşik olduğu ve uzun dönemde çevre vergisinin CO2 emisyonunu azalttığı sonucuna ulaşılmıştır (Sarigül ve Topcu, 2021). Buna karşılık Liu vd. (2021) perakendecilerin optimal kârlarını ve kararlarını üç duruma göre karşılaştırırken, bir oyun modeli kurmuşlardır. Yazarların belirlediği durumlardan birincisi; üreticilerin emisyon azaltımına yatırım yapmayacakları, ikincisi; özel sektörde emisyon azaltımı yatırım yapıp yapılmayacağı, üçüncüsü de merkezi yönetimin emisyon azaltımı yapp yapmayacağıdır. Bu çalışmanın bulgularına göre; karbon vergisi kısıtlaması altında, üreticiler perakendecilerle iş birliği yapp önemli miktarda emisyon azaltımı yatırımı yaptıklarında, karbon

emisyon azaltımında, piyasa talebinde, üreticilerin karlarında ve perakende fiyatlarında yukarı yönlü bir trende neden olurken, perakendecilerin kârlarında ise düşüş görüldüğünü ifade etmişlerdir. Diğer yandan Almanya, İsveç ve Fransa'da uygulanan havacılık vergisinin yolcu başına 1,5-9 Avro uygulandığı ve iklim değişikliği ile mücadelede kullanılan bir başka ekolojik vergi türü olduğu ve AB üyesi birçok ülkede yasal düzenleme hazırlıklarının sürdüğü belirtilmiştir (Akdemir, 2020). Ayrıca küresel ısınma ile mücadelede fosil yakıtlara oranla nükleer enerji kullanımı her ne kadar daha az sera gazı salınımına neden olsa da, kaza riski ve nükleer atık tehditleri nedeniyle başlı başına çevre sorunları doğurabileceği endişelerine değinilmiştir (Akyüz, 2021). Son olarak tarım ve hayvancılığın doğaya verdiği zararların önlenmesi amacıyla sentetik et, genetiği ile oynanmış özel besinlerin üretimine hız verilmesi vb. artan nüfusun gıda ihtiyacının karşılanmasında çevreye daha az zararlı yöntemlerin seçilmesinin de karbon salınımının azaltılmasına katkı sağlayacağı ifade edilmiştir (Muslu, 2021). Bu bağlamda ilerleyen süreçte birçok ülkede sera gazı salınımının azaltılması amacıyla üretim düşüşüne ve/veya tarım ve hayvancılık sektörü üzerinde karbon salınımına bağlı ek vergi tesisine gidilmesi olası görünmektedir.

3. AB'DE VE TÜRKİYE'DE UYGULANAN ÇEVRE VERGİLERİ

Dünyada çevre vergilerine temel başvuru nedenleri; çevre vergilerinin diğer vergilerdeki gelir kayıplarının giderilmesi, çevrenin korunması ve harcama politikaları ile tamamlayıcı politikadaki indirimlerin ya da uygulama eksikliklerinin telafi edilebilmesine yardımcı olmalarıdır. Çevre vergileri, fosil yakıtlar üzerindeki vergileri artırarak eş zamanlı olarak işgücü vergi yükünü azaltmak veya kamu yatırımlarını ve sosyal harcamaları artırmak için kullanıldıklarında, gelişmekte olan ülkelerin refah düzeyini yükseltip, iklim değişikliğinin hafifletilmesine yardımcı olabilirler. İklim riskleri düştüğünde, daha temiz su ve daha güvenli yollar gibi "kalkınma ortak faydaları" elde edilir. Enerji erişimi, sağlık ve eğitim gibi önemli kamu mallarının finansmanı kolaylaşabilir. Kirliliği azaltmak, kalkınma ortak faydaları sağlamak, kamu mallarını üretip finanse etmek ve ekonomik faaliyeti artırmak gibi üçlü kazanç elde edilmesi söz konusu olabilir (World Bank, 2019).

AB'de çevre vergilerinin 4'lü bir kategorik ayrıma tabi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bunlar; enerji vergileri (ulaşım için yakıt dahil CO2 (karbon) vergileri), taşıma vergileri (ulaşım için yakıt hariç), kirlilik vergileri ve kaynak vergileridir. Çoğu ülkede ilk iki grup (enerji ve ulaşım) çevre vergilerinden sağlanan gelir açısından en önemli grupları oluşturmaktadır (EC, 2013). AB çevre vergi gelirleri irdelendiğinde; 2018 AB çevre vergi gelirlerinin %77,7 gibi büyük bir bölümü enerji vergilerinden oluşmaktadır. Taşımacılık vergilerinin payı %19,1'dir. AB'de kirlilik ve kaynaklar üzerindeki

vergilerin payı ise %3,3 oranı ile oldukça düşüktür. AB çevre vergilerinin 2018 değeri 107 milyar Avro civarındaydı (Eurostat, 2020). Türkiye’de ise çevre ve temizlik vergisi (ÇTV) gibi doğrudan uygulanan ve motorlu taşıtlar vergisi ve özel tüketim vergisi gibi dolaylı olarak uygulanan vergiler, çevre vergileri kapsamında değerlendirilebilir. Aynı zamanda çevre ile ilgili problemlerin çözümünde uçak gürültü harcı, petrol arama ve işletme izin harcı ve avlanma harcı vb. çeşitli kullanıcı harçları uygulanmaktadır (Yalçın ve Yalçın, 2013). ÇTV 2464 Sayılı Belediye Gelirleri Kanunu’nun mükerrer 44. maddesi ile düzenlenmiştir. Belirtilen maddede; belediye sınırları ve mücavir alanlar içinde bulunan ve belediyelerin çevre temizlik hizmetlerinden yararlanan konut, işyeri ve diğer şekillerde kullanılan binaların çevre temizlik vergisine tabi olduğu, verginin mükellefinin binaları kullananlar olduğu öngörülmektedir. Mükellefiyetin binanın kullanımı ile başladığı, konutlara ait çevre temizlik vergisinin, su tüketim miktarı esas alınmak suretiyle metre-küp başına büyükşehir ve diğer yerlerde farklı hesaplama yapılacağı belirtilmektedir.

AB ülkelerinde motorlu taşıtlar vergisi (MTV) çevre kirliliği ile mücadelede etkin kullanılan türde bir vergi olmasına rağmen, Türkiye’de MTV bir servet vergi türü olarak görüldüğünden, çevre kirliliği ile mücadeleye katkısı oldukça az olmaktadır. Diğer yandan Türkiye’de 2003-2004 döneminde hurda araçların piyasadan çekilmesi karşılığında mükelleflerin yararlanabildikleri bir vergi indirimi getirilmesi, çevre kirliliği ile mücadele konusunda uygulamadaki yararlı örnekler arasında sayılabilir. Buna karşılık hâlihazırdaki MTV tarifesi çevre kirliliğini önlemeye katkısı bakımından incelendiğinde; taşıtların yaşındaki artışa bağlı olarak tabi oldukları vergi tutarı düştüğünden, eski araçların karbondioksit salınımlarının yeni olanlara göre daha çok olmasından ötürü eleştirilebilir. Ancak motor silindir hacmi arttıkça araçlara uygulanan vergi oranının artması yerinde bir uygulamadır. Örneğin Türkiye’de hibrit araçlara ilişkin bir vergi indiriminin getirilmemesi ve dolmuş istasyonlarının sınırlı olması vb. nedenlerle araçların satışı ve kullanımı sınırlı düzeyde kalmaktadır. Bu kapsamda MTV’nin çevreye duyarlı şekilde düzenlenmesi için hibrit araçlara teşvikleri kapsayacak şekilde yeni bir MTV tarife düzenlemesine gidilmesi yararlı olacaktır. Kaldı ki pek çok ülkede dizel araçların doğaya verdikleri zarar nedeniyle kullanımlarının yasaklanmaya başladığı bilinmektedir. Örneğin, Honda, Volkswagen gibi belirli araç markaları ise dizel araç üretimini yüksek oranda karbondioksit salınımlarından ötürü tedricen azaltmaya başlamışlardır. Bu noktada dizel araçların vergileri artırılarak talepleri düşürülerek de çevreye katkı sağlanabilir.

Benzer şekilde 18 AB üyesi ülkede, motorlu taşıtların vergilendirmesinde karbondioksit emisyonu ve yakıt

verimliliği ile ödül ve ceza uygulamalarından yararlanılmaktadır. Örneğin, bazı ülkelerde kilometre başına CO₂ emisyonu belirlenmiş miktarın altına düşmüşse, para ödülü uygulanmaktadır. Ayrıca, belirli yaşın üstündeki aracını hurdaya çıkarana yine para ödülü verilmektedir (ACEA, 2021). Bu tür uygulamaların sistemimize dahil edilmesi CO₂ emisyon düzeyini kontrol etmeye destek olacaktır.

AB’de enerji üzerindeki özel tüketim vergisi incelendiğinde; elektriğin yanı sıra ısıtma ve ulaşım için kullanılan tüm enerji ürünlerini kapsadığı görülmektedir. AB’de motor yakıtları için 1000 litre başına 330-421 Euro arasında değişen vergi miktarları, ticari ve endüstriyel kullanım için kullanılan motor yakıtları için 1000 litre başına 21-41 Euro gibi vergi miktarları, ısıtma ve elektrik için iş amaçlı kullanıma ve ticari olmayan kullanıma göre değişen asgari vergi miktarları ve uçak yakıtları için düzenleme yapılmıştır. Özel amaçlı uçuşlarda kullanılanlar dışındaki uçak yakıtı ÖTV’den muaf tutulmuştur. Motor yakıtlarında kurşunlu benzin, kurşunsuz benzin, gaz yağı, LPG, doğalgaz lt, kilo vb. ölçü birimleri başına vergi miktarları belirlenmiştir (EC, 2021a).

Türkiye’de uygulanan 1 sayılı ÖTV tarifesinde ise; uçak benzini, hafif yağlardan özel işleme tabi tutulacak olanlar, sıvılaştırılmış ve gaz halinde olan butan ve propan, sıvılaştırılmış LPG, jet yakıtı, benzin tipi jet yakıtı vergi tutarı 0 TL’dir. ÖTV’nin (I) sayılı listesi petrol ürünleri, doğal gaz ve madeni yağlar ve solvent ve benzeri ürünlerini kapsar. Bu liste için belirlenen maktu tutarlar her ay TÜİK’in toptan eşya fiyat endeksine göre arttırılır. Benzer şekilde 2 sayılı tarifede yatlar, kotralar, tekneler ve gezinti gemilerinin, yolcu ve gezinti gemilerinin vergi oranı 0’dır. III sayılı tarifede tütün ürünlerine hem maktu tutarlar hem de vergi oranları bir arada uygulanırken, alkol-süz içeceklere %10, %35 gibi vergi oranları uygulandığı, alkollü içeceklere ise vergi oranı yerine maktu vergi tutarları uygulamasının tercih edildiği görülmektedir. 4 sayılı tarifedeki havyar, parfüm, gazete ve periyodik yayınlar, kristal avizeler %20 oranında ÖTV’ye tabi iken, ham kürkler, tabaklanmış veya apelenmiş kürklerin vergi oranı %0’dır. Dolayısıyla ÖTV uygulamasında daha çok mali amacın önemsendiği, Türkiye’de AB ülkelerindeki gibi çevresel kaygılarla bir ÖTV uygulamasına yer verilmediği ifade edilebilir.

Tablo 1’de görüleceği üzere Türkiye’de 2015-2021 yıllarındaki çevre vergi gelirlerinin sırasıyla toplam vergi gelirleri ve bütçe gelirleri içindeki payı incelendiğinde; her iki oranın da pek değişmediği görülmektedir. Dolayısıyla çevre ve temizlik vergisinin toplam vergi gelirleri içindeki payı yaklaşık 0,091 ve toplam bütçe gelirleri içindeki payı ise 0,052 olarak ifade edilebilir.

Gelir Türü / Yıllar	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Bütçe Gelirleri (2)	747.097.175	859.621.908	937.790.023	1.118.965.017	1.204.584.102	1.496.843.865	463.780.096
Vergi Gelirleri (2)	419.094.393	471.729.227	550.397.373	636.651.069	690.343.850	852.176.785	259.868.082
Çevre Temizlik Vergisi (1)	393.308	474.752	465.615	541.695	622.462	779.770	55
ÇTV'nin Vergi Gelirleri İçindeki Payı (2,2)(%)	0,095	0,100	0,084	0,085	0,090	0,091	2,11
ÇTV'nin Bütçe Gelirleri İçindeki Payı(2,3)(%)	0,052	0,055	0,049	0,048	0,048	0,052	1,18

Tablo 1: Türkiye’de 2015-2021 Yılları Arası Çevre Vergilerinin Toplam Vergi Gelirleri ve Bütçe Gelirleri İçindeki Payı (%) (BİN TL)

Kaynak: Tablo (HMB, 2021)’deki verilerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Diğer yandan TÜİK’teki metaveri tanımında belirtildiği üzere; çevre koruma, hem kirliliği önleme ve azaltma faaliyetlerini hem de çevresel bozulmalarla ilgili faaliyetleri kapsar. Çevre koruma harcamaları ise; üretim süreçleri ile mal ve hizmetlerin tüketiminden kaynaklanan çevre kirliliğinin önlenmesi, azaltılması ve giderilmesi amaçlı faaliyetler için yapılan harcamalardır. Buradan hareketle tablo 2’de belirtilen çevrenin korunması hakkındaki harcamalar türlerine göre incelendiğinde; 2019 yılında toplam 38.377 TL harcama yapıldığı görülmektedir. 2015-2019 yılları arasında toplam çevrenin korunması hakkındaki harcama tutarları yaklaşık %50 oranında artmıştır. 2019’da yapılan harcamaların büyük kısmı atık, atık su yönetimi, gürültü ve vibrasyonun azaltılması için harcanmıştır. Diğer yandan diğer çevre koruma harcamalarındaki ve araştırma ve geliştirme harcamalarındaki düşüşler dikkate değerdir. Nitekim çevrenin korunması hakkındaki harcamaların toplamı 2015-2019 döneminde artsa da bu tutarın oldukça düşük olması, çevre vergi gelirlerinin çevrenin korunmasına tahsisinin sınırlılığının ifadesidir.

Tablo 2: Türkiye’nin Çevre Koruma Harcama İstatistikleri (Bin TL)

	2015	2016	2017	2018	2019
Dış ortam havasını ve iklimi koruma	341	363	571	761	1 139
Atık su yönetimi	9 428	10 389	12 011	13 467	14 511
Atık yönetimi	12 875	13 218	16 851	18 139	17 755
Toprak, yeraltı suyunun korunması	723	935	1 207	1 381	1 473
Gürültü ve vibrasyonun azaltılması	12	12	15	16	15 657
Biyolojik çeşitliliğin korunması	1 300	1 624	2 279	2 610	1 833
Radyasyona karşı koruma	5	6	7	8	8 230
Araştırma ve geliştirme	124	162	214	247	217
Diğer çevre koruma harcamaları	725	893.381	1 212	1 467	1 422
Toplam	25 301	27 402	34 175	37 921	38 377

Kaynak: (TÜİK, 2020).

4. KARBON VERGİSİ VE UYGULANDIĞI ÜLKELER

Dışsal maliyeti nedeniyle düzenlenmesi gereken çevre kirliliği sorunu ile mücadelede yararlanılan sistemler arasında; karbon salınımının fiyatlandırılmasına ilişkin emisyon ticaret sistemi, karbonu vergiye tabi tutan karbon vergileri ve kirlenen öder prensibine dayalı çeşitli cezai yaptırımlar sayılabilir. Bunlar içinde kirliliğin çevreye olan maliyetini içselleştirmeye yönelik en sık yararlanılan uygulamalardan biri emisyon ticaret sistemi diğeri ise karbon vergileridir. Karbon vergileri, bir malın ya da hizmetin üretimi ve dağıtımında firmalar tarafından yapılan (CO2) sera gazı salınımının vergiye tabi tutulmasını ifade etmektedir. Karbon fiyatlama politikalarının çok çeşitli ülkelerde bin kilo başına en yüksek 139 Dolar (\$) ile en düşük 24 Dolar \$ aralığında seyrettiği görülmektedir. En katı karbon fiyatlandırma politikaları yoğunlukla Avrupa ülkelerinde uygulanan karbon vergileridir. AB’de iş yapan şirketler, AB’nin Emisyon Ticareti Sistemi kapsamında zaten çevreyi kirliletmek için para ödemektedirler. Ayrıca birçok ülkenin bu hedeflere ulaşmak için kendi iç politikaları bulunmaktadır.

1990’da Finlandiya, karbon vergisini uygulamaya başlayan dünyanın ilk ülkesi olmuştur. O zamandan beri karbon vergileri ve emisyon ticaret sistemleri (ETS) kapsamındaki küresel sera gazı emisyonlarının payı 2021 itibariyle %64’e yükselmiştir. Karbon, 1 Nisan 2021 itibariyle Avrupa Birliği’nde metrik ton CO2 eşdeğeri başına 50 ABD dolarından işlem görüyordu. AB’nin Emisyon Ticareti Sistemi (ETS), sera gazı emisyonlarını azaltmanın uygun maliyetli bir yolu olarak 2005 yılında başlatılmış olup, dünyadaki ilk uluslararası emisyon ticaret sistemidir. ETS, şirketler tarafından salınabilecek sera gazı emisyonlarına ilişkin her yıl azalan bir üst sınır belirlemektedir. Bu şirketler daha sonra gerektiğinde birbirleriyle ticaret yapabilirler (Ian Tiseo , 4 Haz 2021a). Finlandiya’yı takiben sırasıyla Hollanda, Norveç, İsveç, Danimarka gibi ülkelerde 1990-1992 yılları arasında uygulanmaya başlanan karbon vergilerinin kapsamına ülkelerce en kapsamlı hali seçildiğinde; doğal gaz, benzin, kömür, elektrik, dizel gibi akaryakıtlar ve LPG girmektedir. Yıllık ortalama gelirin 750 Milyon Dolar ile 4800 Milyon Dolar arasında değiştiği, vergi gelirinin kullanımının, bazı ülkelerde iklim değişikliği programlarına ya da çevresel sübvansiyonlara aktarıldığı görülmektedir (Sumner, vd., 2009).

Dünyada karbon fiyatlandırma yöntem seçiminde ülkeler genellikle ETS’ler ve karbon vergilerini birbirini tamamlar şekilde uygulamaktadırlar. Dünya Bankası’na göre temel karbon fiyatlandırma yöntemleri arasında emisyon ticaret sistemi, karbon vergileri, denkleştirme mekanizması ve sonuç bazlı iklim finansmanı sayılabilir. Emisyon ticaret sistemi (ETS), emisyon birimlerinin

emisyona hedeflerini tutturmak için emisyon birimlerinin ticaretini yaptıkları sistemdir. Bu sistemde başta belirlenmiş değerin üzerinde emisyonu olan tesislerin aşan miktar kadar kredi temini gerekirken, sınır değeri aşmayan tesisler artan emisyon kredilerini satabilirler. Denkleştirme faaliyetinde, yurtiçinde ve diğer ülkelerde satılabilen proje veya program bazlı faaliyetlerden kaynaklanan sera gazı emisyon azaltımlarını tespit edip, karbon kredileri verir. Sonuç bazlı iklim finansmanı; emisyon azaltımları gibi iklim değişikliğinin yönetimiyle ilgili önceden tanımlanmış çıktılar veya sonuçlara erişilip, doğrulukları onaylandıktan sonra ödemenin yapıldığı finansman türüdür (WB, 2021a). Buradan hareketle AB’de çevre vergilerine ilişkin ülke uygulamaları incelendiğinde; kullanılan vergi, ceza ya da emisyon ticaret sistemi aracının yoğunluğunun ve gelirlerin iklim değişikliğinin önlenmesi amacıyla yeşil harcamalar fonuna, kalkınmanın finansmanına ya da genel bütçeye aktarılmasının değişiklik gösterdiği ileri sürülebilir. Birçok ülkede doğal kaynakların kullanımına ilişkin çevresel ücretleri (örneğin su ve mineral çıkarımı için) hem de kirleticilerin çevreye salınmasına ilişkin kirlilik ücretlerini ve ayrıca yakıt, elektrik, ambalaj ve araçlar üzerindeki çeşitli özel tüketim vergilerinin bir arada uygulandığı iç içe geçmiş sistemlerin var olduğu rahatlıkla söylenebilir. Tablo3’te görüleceği üzere 2021’de çoğu ülkede karbon vergi gelirleri genellikle merkezi bütçeye aktarılmaktadır. Ancak bu gelirlerin çevreye yönelik geri dönüşünün sağlanabilmesi için çok daha fazla oranda yeşil harcamalara tahsisi gerekli olup, ayrıca yeni teknoloji kullanımını sağlayacak sübvansiyonlardan yararlanılması gereklidir. Tablo3’te en düşük karbon vergi oranının yaklaşık 0,25 Avro ile Ukrayna’nın ve 2 Avro ile Estonya’nın, en yüksek karbon vergisi oranlarının ise 116 Avro ile İsveç, 86 Avro ile İsviçre ve 62 Avro ile Finlandiya’da olduğu görülmektedir. Özetle AB’de karbondioksit emisyonu ton başına ortalama olarak 35 Avro, 42 Dolar karbon vergisine tabidir.

Tablo 3: Çeşitli AB ülkelerinde Karbon Vergisi Miktarları (2021)

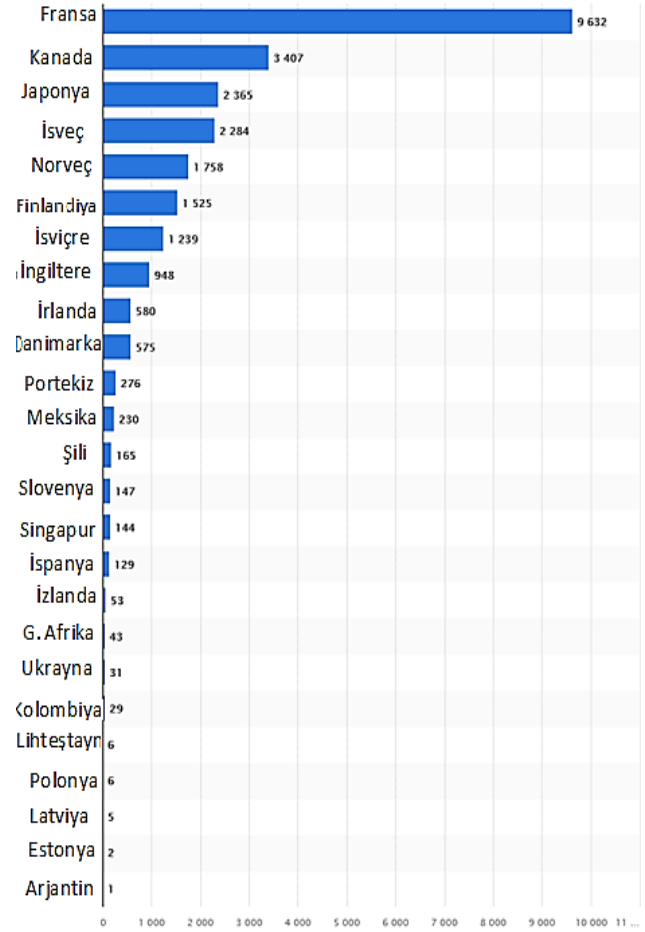
	Karbon Vergi Miktarı (CO2 emisyonu tonu başına)		Kapsamında Yer Alan Kaynaklar	Yürürlük Tarihi	Gelirin Aktarıldığı Yer
	Avro	Dolar			
Danimarka	€23.78	\$28.00	Doğalgaz, petrol, kömür ve biyolojik olarak parçalanamayan atıklar	1992	%8 Yeşil Harcamalar, %45 Merkezi Bütçe
Estonya	€2.00	\$2.36	Biyoyakıt emisyonları hariç, termal enerji üreticilerinden kaynaklanan tüm CO2 emisyonları için geçerli olan, ton CO2 başına 2 Avro'luk bir karbon vergisi	2000	Merkezi Bütçe
Finlandiya	€62.00	\$73.02	Karbon ve enerji bileşenleri üzerinden	1990	Merkezi Bütçe
Fransa	€45.00	\$53.00	Vergiye tabi yakıtlar gaz, ağır akaryakıt ve kömürdür.	2014	Yeşil Harcamalar
İzlanda	€29.72	\$35.00	Mineral yağlar ve doğal gaz için uygulanır, ancak kömür ve diğer katı fosil yakıtlara uygulanmaz.	2010	Yeşil Harcamalar
İrlanda	€33.50	\$39.45	Gazyağı, işaretli gaz yağı, sıvı petrol gazı, akaryakıt, doğal gaz ve katı yakıtlar için geçerlidir.	2010	%13 yeşil harcamalar, %81 Merkezi bütçe
Norveç	€58.59	\$69.00	Yakıtlara, benzin, dizel, madeni yağ, petrol ve gaz uygulanır.	1991	%30 Yeşil harcamalar, %40 merkezi bütçe
Portekiz	€24.00	\$28.26	Enerji vergisi, fosil yakıt kullanımı için geçerlidir. CO2 vergisi, enerji vergisine tabi aynı yakıtlar için, bir ton CO2 başına 7 EUR nominal oranda geçerlidir. Karayolu Hizmet Vergisi, karayolu taşımacılığında kullanılan petrol ürünlerine uygulanır. Elektrik tüketim vergisi de uygulanır.	2015	Merkezi bütçe
İsveç	€116.3	\$137.0	Doğal gaz, benzin, kömür, akaryakıt, sıvılaştırılmış petrol gazı ve ev ısıtma yağı	1991	%50 Merkezi Bütçe
İsviçre	€85.76	\$101.0	İsviçre, Ocak 2020'den beri AB ETS'ye bağlı olan kendi emisyon ticaret sistemine sahiptir. Vergi, İsviçre sınırındaki fosil yakıtlardan alınır. Vergi yanma yakıtları için geçerli iken, ulaşım yakıtlarını kapsamaz.	2008	%33 Yeşil harcamalar
Ukrayna	€0.25	\$0.30	Sanayi, bina ve enerji sektörlerindeki sabit kaynakların CO2 emisyonlarına uygulanır.	2011	Merkezi Bütçe
İngiltere	€21.23	\$25.00	Karbon içeriğine dayalı karbon fiyat destek oranları (CPS) kullanılarak gaz, katı yakıtlar ve sıvılaştırılmış petrol gazı dahil olmak üzere elektrik üretiminde kullanılan fosil yakıtlar	2013	%85 Merkezi Bütçe

Kaynak: Tablodaki veriler (WB 2021f), (Asen, 2020),(EDAM, 2016), (Jeremy & David, 2016), (WB,2021b) belirtilen kaynaklardan yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

5. TÜRKİYE İÇİN KARBON VERGİSİ ÖNERİSİ

Karbon kirliliği üzerine konulan fiyat, karbon fiyatı olarak belirtilebilir. Temel karbon fiyatlandırma türlerinden biri karbon vergisidir. Bir karbon vergisi, sera gazı emisyonları veya fosil yakıtların karbon içeriği üzerine bir vergi oranı tanımlayarak doğrudan karbon fiyatını belirlemektedir (WB, 2021a). Bu noktada karbon vergisinin avantajları ve dezavantajlarına değinilebilir. Karbon vergisinin dezavantajları; verginin tasarımının etkinlik düzeyine etkisi, karbondioksit emisyonunun olumsuz dışsallıkları, emisyon fiyatlamasının etkinliği ve karbon vergisi gelirin kullanım şekilleri hakkında süren tartışmalar olarak belirtilebilir. Düşük gelirlili ve orta sınıf ailelere ve gelişmekte olan yoksul ülkelere zarar verebileceği, şirketlerin karbon vergisine karşı anlaşabilecekleri ve halk tarafından benimsenmeyebileceği iddia edilebilir. Uygulama süresi uzayıp, geçiş dönemi gerekebileceği, izleme ve yönetim maliyetlerinin yüksek olabileceği görüşleri ile işletmelerin gerçek CO₂ emisyon seviyelerini gizleyip, şirket merkezlerinin ülkeler arasında taşınabileceği ve bireylerin şirketlerden daha fazla etkilenebilecekleri düşünülmektedir. Karbon vergisinin avantajları hakkında ise; insanların fosil yakıt kullanımından kaçınmak için ve yenilenebilir enerjiler için Ar-Ge harcamalarına daha yüksek teşvik sağlanacağı, şirketleri çevreci faaliyetlere ve yatırımlara teşvik edeceği, daha çok CO₂ salımının daha fazla ücretlendirileceği ve karbon vergisinin küresel ısınmayı azaltmada etkili olduğu görüşleri hakimdir. Karbon vergisini savunanlar tarafından daha hızlı bir enerji geçiş süreci ve daha yüksek vergi geliri sağlayıp, karbondioksit emisyonlarının fiyatının ayarlanabilir olduğu ve global adalet düzeyinin ortak uygulamalarla artırılacağı ileri sürülmektedir (Andreas, 2021). Sonuç olarak 1 Nisan 2020 itibariyle 44 ülkede bir karbon vergisi ve/veya emisyon ticaret sistemi uygulanmaktadır. Bu ülkeler küresel GSYH'nin yaklaşık %60'ını oluşturmaktadır. 2019'da karbona açık bir fiyat uygulayan 3 yeni ülke; Kanada, Güney Afrika ve Singapur'dur. Ancak, karbon fiyatlandırması tarafından düzenlenen emisyonların %75'inden fazlası hala 10 doların (8 Avro) altında bir fiyatla karşılanmaktadır. Ekonomist Stern ve Stiglitz tarafından Paris'in sıcaklık artış hedefi olan 2°C'de kalınması ve ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği bakımından, yönetilen karbon fiyatları üzerindeki karbon emisyonunun tonu başına 40 ve 80 ABD doları arasında karbon fiyatları önerilmiştir. 2020'deki fiyatı ise; CO₂ ton başına 50 ve 100 ABD doları arasındadır. Girişimi yürürlüğe koyan makama bağlı olarak, 1 Mart 2020 itibariyle açık karbon fiyatları, CO₂ emisyonunun tonu başına 1 ABD Dolarından (yaklaşık 1 Avro) 123 dolara (114 Avro) kadar değişmektedir. Karbon fiyatlandırma planları uyarınca 2019'da 48 milyar ABD doları (42 milyar Avro) gelir elde edilmiştir. 2019 gelirinin %53'ü karbon

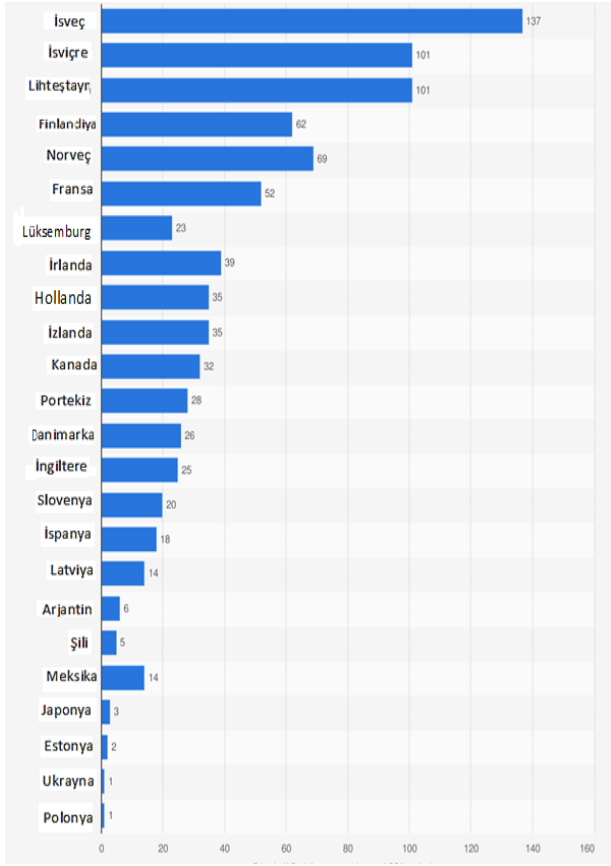
vergilerinden, diğer %47'si ise karbon kotalarından oluşur (Postic ve Fetet, 2020). Etkin karbon oranları, piyasaya dayalı araçların yakıt tüketim vergileri, karbon vergileri ve ticareti yapılabilir karbon emisyon izinlerinin fiyatlarına bağlı enerji kullanımından kaynaklanan karbondioksit emisyonlarına uygulanan toplam fiyatı ifade etmektedir (OECD, 2021).

Şekil 1: Seçilen ülkeye göre 2020'de Dünya Çapında Karbon Vergilerinden Elde Edilen Gelirler (milyon ABD doları olarak)

Kaynak: Tiseo, 2021.

Şekil 1 incelendiğinde görüleceği üzere; Fransa'daki karbon vergi gelirleri 2020'de 9,6 milyar, Kanada'da 3,4 milyar ve Japonya'da 2,3 milyar ABD dolarıdır. Şekil 2'ye göre; Fransa'da CO₂ emisyonunda ton başına 52 ABD doları, Kanada'da 32 ABD doları ve Japonya'da 3 ABD doları karbon vergisi uygulanmaktadır. Hem karbon vergi miktarı hem de karbon vergi geliri en düşük olan ülkeler; Estonya, Arjantin, Polonya'dır. Buna karşılık karbon vergi miktarı ve karbon vergi gelirleri yüksek olan ülkeler ise; İsveç, İsviçre, Norveç ve Finlandiya'dır.

Şekil 2: Seçilen ülkeye göre Nisan 2021 itibarıyla dünya genelinde karbon vergileri*(ton başına CO2 emisyonu ABD doları olarak)

Kaynak: World Bank, 2021c:12.

Dünyadaki trendler incelendiğinde; Çin'in emisyon ticaret sisteminin çevrimiçi hizmet sunmaya başladığı ve sözü edilen sistemin dünyanın en büyük karbon pazarını oluşturup, yaklaşık ulusal sera gazı emisyonlarının %30'unu kapsadığı ileri sürülmektedir. Ayrıca İngiltere'nin ve Almanya'nın ulusal karbon piyasalarını faaliyete sokarken, Hollanda'da ve Lüksemburg'da karbon vergileri getirilmiştir (WB, 2021c). Ancak 2021 OECD Vergi Enerji Kullanımı raporuna göre, mevcut vergi yapıları, enerji kaynaklarının kirlilik profili ile yeterince uyumlu değildir. Örneğin, OECD, elektrik endüstrisi için etkili olmasına rağmen, karbon vergilerinin kömür üretiminde yeterince etkili olmadığını savunmaktadır (Chow, 2020). Diğer yandan Avrupa Komisyonu, karbon yoğun çelik, alüminyum, çimento, gübre ve elektrik ithalatına yönelik bir programın parçası olarak dünyanın ilk karbon sınır vergisi uygulama planını gündeme getirmiştir. Komisyon, sınır vergisinin Avrupa endüstrilerini, karbon çıktıları için ücret alınmadığı için üreticileri daha düşük maliyetle üretebilecekleri yurtdışındaki rakiplerden korumak için tasarlandığını ileri sürmüştür. Bu verginin 2023 yılından itibaren aşamalı olarak uygulanması gerektiğini ve teklif kapsamında elektrik ithal edenler de dahil olmak üzere ithalatçıların emisyonlarını izlemesini ve raporlamasını

gerektirmektedir. İthalatçılardan, ithal ettikleri mallarda bulunan karbondioksit emisyonlarının tonajını temsil eden dijital sertifikalar satın almaları istenecektir. Sertifikaların fiyatı, AB karbon piyasasında her hafta açık artırmaya çıkarılan izinlerin ortalama fiyatına bağlı olacaktır (Twidale, 2021). Ancak karbon sınır vergisine yönelik eleştiriler, bunun uluslararası iş birliğini olumsuz etkileyeceğini öngörmektedir.

Diğer yandan Dünya Araştırma Enstitüsü (World Research Institute) verilerine göre; karbondioksit (CO₂) sera gazı emisyonlarının %74'üne karşılık gelmektedir. CO₂ emisyonu (%93'ü), özellikle elektrik ve ısı üretimi, ulaşım, üretim ve tüketim için fosil yakıtların kullanımından kaynaklanmaktadır. Nitekim sera gazı emisyon envanter sonuçlarına göre en çok sera gazı salınımı yapan ülkeler arasında Çin, küresel sera gazı emisyonlarının %26,1'i ile en büyük yayıcı olup, Çin'i %12,67 ile ABD, %7,52 ile Avrupa Birliği ve %7,08 ile Hindistan izlemektedir. Dolayısıyla ilk 10 emisyon kaynağının çoğu, kişi başına dünya ortalamasından daha yüksek emisyonu sahiptir (kişi başına yaklaşık 6.45 CO₂ emisyon). Kanada ve ABD sırasıyla kişi başına 20,6 ve 17,74 karbon dioksit salınımı ile kişi başına en yüksek sera gazı emisyonlarına sahipken, Hindistan, kişi başına 2,47 değeri ile belirtilen ülkeler arasında en düşük sera gazı emisyonuna sahiptir. Çin'in kişi başına emisyonları 8,4 olup Avrupa Birliği'ndeki ülkelerin ortalamasının üzerindedir (WRI, 2020). Eurostat'ın son yayınlanan 2019 tarihli verisine göre; Türkiye'de 2019'da kişi başı sera gazı emisyon miktarı 6,3 iken, 28 AB üye ülkesinde bu verinin değerinin ortalama 8,2 olduğu, Lüksemburg'da 20,1 ve İzlanda'da 15,8 ile en yüksek düzeyde bulunduğu görülebilir (Eurostat, 2020a). Bununla birlikte TÜİK verisine göre; Türkiye'de sektörlere göre sera gazı emisyonları 2019'da toplam 506 milyon ton karbondioksit eşdeğeridir. Bunun 364, 4'ü enerji, 56,4'ü endüstriyel işlemler ve ürün kullanımı, 68'i tarım, 17,2'si atıktır (TÜİK, 2021). Buradan hareketle karbon emisyonlarını düşürmek amaçlı Fransa'da getirilmesi planlanan akaryakıt vergilerine "Sarı Yelekliler Eylemleri" ile baş gösteren vergi isyanı, karbon vergilerinin getirilmesinde öncelikle halk tarafından verilecek destek ihtiyacını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Türkiye için de iklim değişikliği ile mücadele eden, kaynaklarının yenilenebilir enerjiye aktarıldığı, şeffaf şekilde halkla hava kirliliğini azaltmaya katkısının ve vergiye dair verilerin paylaşıldığı bir platform oluşturulması yararlı olacaktır.

Türkiye için karbon vergisi önerisi getirilecek olursa; verginin amacına, kaynağına, matrahına, mükellefine, oranına, muafiyetlerine, karbon vergisinin olası etkilerine ve karbon vergisi gelirlerinin kullanım seçeneklerine değinilmelidir. Bu kapsamda aşağıda öncelikle karbon

vergisinin vergi türü tasnifindeki yerine ve yeni bir vergi kanunu çıkarılırken dikkate alınması gereken diğer temel unsurlara sırasıyla değinilmektedir.

Vergi türü ve vergi türlerinin toplam vergi dağılımındaki oranı bakımından; Türkiye’de tüketim üzerinden alınan dolaylı vergilerin toplam vergi gelirlerinin dağılımındaki oranının yaklaşık %40’ını aşar yapıda olması, bu alana eklenecek yeni vergilerin tüketici üzerindeki vergi baskısını ve buna bağlı oluşacak olan vergi reddi riskini artırdığı muhtemeldir. Ancak karbon salınımı üzerine getirilecek bir verginin tüketim vergisi olması, vergi yapısının tüketime bağlı olmasının doğal bir sonucudur.

Verginin getiriliş amacı; küresel iklim değişiklikleri ile mücadele, karbon emisyonu salan yakıtlara talebi azaltmak, yakıtlar arasında ikame sağlayıp karbon salınımı az olan teknolojilerin gelişiminin sağlanması, karbon emisyonu salan ya da salmayan üretimler ve/veya tüketimler arasında ikame sağlayıp sürdürülebilir kalkınmayı desteklemektir (Yıldız, 2017).

Karbon vergisi gelirlerinin kullanımı için sunulabilecek seçenekler şöyledir;

- Karbon vergisinden elde edilen gelirler diğer vergi politikalarındaki değişiklikler sonucu ortaya çıkan maliyetlerinin giderilmesinde kullanılabilir. Örneğin covid 19 dolayısıyla işletmelere sağlanan finansman paketlerinin maliyetinin karşılanmasında kullanılabilir.

- Harcamaların yerel yetki alanlarına tahsisi, gelirlerin belirli amaçlarla kullanımı zorunluluğunu getirebilir.

- Ulaştırma sektörünün teşviki, düşük karbonlu projelerin desteklenmesi tercih edilebilir.

- Yenilenebilir enerji ve enerji finansmanında tasarruf ve verimlilik, biyolojik çeşitliliğin ve diğer iklim değişikliği projelerinin finansmanı sağlanabilir.

Karbon vergisi matrahının tespiti; karbon vergisi, motor yakıtları ve ısınma amacıyla kullanılan petrol, mazot, gaz yağı, LPG ve kömür gibi fosil yakıtları kapsayacak şekilde belirtilen enerji ürünlerinin yanma sırasında yaydığı tahmini CO₂ emisyonu miktarına göre hesaplanabilir.

Karbon vergileri, karbondioksit, metan, azot oksit ve florlu gazlar gibi farklı türdeki sera gazlarına uygulanabilir. Her ülkenin karbon vergisinin kapsamı farklıdır. Örneğin; İspanya'nın karbon vergisi yalnızca florlu gazlar için geçerli olup, ülkenin toplam sera gazı emisyonlarının yalnızca %3'ünü vergilendirirken, Norveç, son zamanlarda muafiyetlerin çoğunu ve indirimli oranları kaldırarak emisyonlarının %60'ından fazlasını vergi kapsamına almıştır (Asen, 2020).

Karbon vergisinin mükellefi; çevre hukukunun temel ilkelerinden olan ve 1993 Maastricht Antlaşması ile çevrenin korunmasına yönelik getirilen düzenleme olan kirleten öder prensibine uygun düzenlenmelidir. Bu bağlamda kirleten öder prensibinin iktisaden devamı olarak değerlendirilebilecek Pigoucu yaklaşımla; dışsallıkların dışsallığa neden olanların faaliyetlerine ya da mallarına vergi konularak içselleştirilmesi hedeflenmelidir. Kirliliğin negatif dışsal maliyeti nedeniyle kirliliğe neden olanların vergilendirilmesi ya da bir başka deyişle dışsallığa devlet müdahalesinin gerekliliği öne sürülmektedir. Özetle karbon vergisinin mükellefi üretim ya da tüketim sürecinde çevreye karbondioksit salınımı yapan birim ya da bireylerdir.

Karbon vergisi muafiyetleri; karbon vergisini uygulayan pek çok ülkede örneğin denizcilik ve havacılık sektörlerinde ticari yakıt kullanımına muafiyet tanındığı görülmektedir. Dolayısıyla bu bağlamda çeşitli sektör muafiyetlerinin yanı sıra, yakıtın kullanımına bağlı olarak belirli muafiyetler de sisteme dahil edilebilir.

Uygulanabilecek karbon vergisi oranı; uygulandığı ülkeye göre değişmekle birlikte AB’de uygulanmakta olan karbondioksit emisyonunun ton başına ortalama yaklaşık 42 olduğu düşünülerek, Türkiye’deki karbondioksit salınımına uygulanacak vergi miktarı bu tutarla uyumlaştırılabilir. Böylelikle karbon sınır vergisi uygulaması yürürlüğe girdiğinde, Türkiye’ye ilişkin uluslararası ticaretin vergilendirilmesinde yapılacak hesaplamaların da kolaylaşması sağlanmış olur.

Karbon Vergisinin Etkileri; gelir etkisi, dağıtımsal ve ekonomik etkileri ile çevre etkileri gözden geçirilerek karbon vergisi getirilmelidir. Enerji ile ilgili tüm karbon emisyonlarına ton başına 40 \$ ve yıllık belirlenmiş bir %3-%5 gibi bir büyüme oranında uygulanan bir karbon vergisinin, ilerleyen 5-10 yıl içinde genel bütçe gelirlerine katkısı senaryolandırılarak tahmin edilmelidir. Dağıtımsal ve ekonomik etkileri ise; pilot bölgeler seçilerek yerel yönetimlerin dahil edildiği yerel projeler kapsamında karbon vergisine firmaların verdikleri tepkiler analiz edilerek, karbon vergisinin piyasa üzerindeki etkilerinin ölçüldüğü çalışmalar planlanarak uygulanmalıdır.

Karbon vergisinin nasıl uygulanacağı ekonomi üzerinde çok çeşitli etkiler doğuracağından, bu etkiler dikkate alınarak uygulamanın getirilmesi oldukça yararlı olacaktır. Nitekim karbon vergisi uygulamasının ekonomik etkilerini inceleyen bir çalışmaya göre; götürü indirimle eşleştirilmiş bir karbon vergisi, vergi tarifesindeki artan oranlılığı önemli ölçüde artırırken, ancak istihdamı ve çıktıyı olumsuz etkileyecektir. Çalışan tarafındaki bordro vergisinde bir kesinti ile eşleştirilmiş bir karbon vergisinin ise, ekonomik ilerlemeyi, çıktıyı ve istihdamı artıracığı savunulmuştur. Kurumların gelir vergisinde bir kesinti, kalıcı %100 prim amortismanı ve

Ar-Ge harcaması ile eşleştirilmiş bir karbon vergisinin, üretim ve vergi öncesi ücretleri artırırken, ekonomik ilerlemeyi azaltıp ve istihdamı düşüreceği ileri sürülmektedir (Pomerlau ve Asen, 2019). Diğer yandan karbon vergisinin çevresel etkilerini ölçmede en temel yöntem olan karbondioksit emisyon hacminin gelişmelerinin takibi ile TÜİK'in çevresel harcama maliyetleri analizlerinin takibi yararlı olacaktır.

SONUÇ

Karbon vergisinin ivedilikle getirilmesi hem sera gazı salınımının kontrolü ve karbon vergisi gelir kaybının önlenmesi amaçlarıyla hem de Cancun 2010 Anlaşması'nın kabulü nedeniyle Türkiye için bir yükümlülüktür. Bununla birlikte 2021'de uygulanmaya başlanması üzerine getirilmiş Paris anlaşmasının Türkiye'de yürürlüğe girmesi için Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin onaylamayı bir kanunla uygun bulması ve bu kanunun da Cumhurbaşkanı tarafından onaylanması gerekmektedir. Ayrıca ÇTV'nin toplam vergi gelirleri içindeki payının örneğin 2021'deki %2,11 oranı ile oldukça sınırlı kaldığı görülmektedir. Uygulamada dolaylı (ÖTV, MTV) ve dolaysız olarak çevre kirliliği (ÇTV, Karbon vergisi, Çevre Kirliliği Vergisi) ile mücadele eden vergi türlerinin toplamı ile bu sınırlılık aşılabilir. Diğer yandan elde edilen gelir yenilenebilir enerji kaynaklarının sübvansiyonuna, çevre tahribatının önlenmesine ve bütçede doğanın sürdürülebilirliğinin artırılmasına ayrılabilir. Ayrıca Türkiye dolaylı türde çevre kirliliği ile mücadele eden bir vergi türü olan motorlu taşıtlar vergisinde karbon temelli bir MTV uygulamasına geçmelidir. Bu tür bir değişiklik ile araçların yalnız silindir hacmine göre değil, yaydıkları CO2 ve diğer zararlı gazların miktarına göre de vergilendirme yapılması, hibrit araçların vergi teşvikleri ile desteklenmesi, MTV vergi tarife değişikliğine gidilerek araçların yaşı arttıkça vergi oranlarının artması uygulamasına geçilmesi vb. uygulamalar, çevre kirliliğinin önlenmesine katkı sağlayacaktır. Bununla birlikte benzinli ve dizel araçlar bakımından da MTV oranları farklılaştırılıp, dünyadaki uygulamalarla benzer şekilde doğaya zararı benzinli araçlara göre daha fazla olan dizel araçların üretim ve satışlarının sınırlandırılması ve vergilerinin artırılması yararlı olacaktır. Böylelikle Türk vergi sistemimizdeki MTV uygulaması AB'deki uygulamalara benzer şekilde çevreyi koruyucu bir nitelik kazanacaktır.

Diğer yandan karbon sınır vergisi ile ilgili çeşitli yasal yükümlülükler AB tarafından bu yıl Türkiye'ye ve diğer ülkelere uygulanabilir. Avrupa Komisyonu'nun AB ülkelerine ithal edilmiş ürünlerde karbon miktarını izlemek için 2022'de yürürlüğe girmesi beklenen sınırdaki karbon vergisi uygulaması Türkiye'yi de etkileyebilecektir. Böylelikle karbon fiyatlandırma sistemi bulunmayan ülkelere gerçekleştirilen yüksek karbon düzeyi ile üretilmiş ürünlerin ithalatı takip edilerek, ithalatlarının azaltılması hedeflenmektedir. Dolayısıyla bu

tür uluslararası düzenlemelere karşı hazırlıklı olunmalı ve yurt içi karbon vergisi getirilip yurt dışı uygulamalarda çifte vergileme olmaması için matrahtan indirim imkânı tanıyacak çok taraflı vergi anlaşmaları yapılmalıdır. Sonuçta bu tür sınır vergisi türündeki uygulamalarla ulusal ölçekte başa çıkılması oldukça güçtür. Bu nedenle çevre kirliliği gibi küresel sorunlara öncelikle yerel çözümler üretilip daha sonra küresel çözümlere gidilmesi tercih edilmelidir. Ayrıca konu Türkiye özelinde değerlendirildiğinde sera gazı emisyon salınımının azaltılması için öncelikle arsa, arazi, bina yapımı gibi emlak rantlarının önüne geçilip, ormansızlaşma ve ormanların doğal dengesinin bozulması önlenmelidir. Bunun yanında orman yangın yönetiminin sistemli şekilde takibi, söndürme çalışmalarının koordinasyonu ve geliştirilmesine yönelik yapay zekâlı çalışmalar, drone'lu yağmur yağdırma sistemleri gibi teknolojik yeniliklere yerli yatırım yapılmalıdır. Yenilenebilir enerjiye geçiş, ulaşım sektörüne elektrik verilmesi, atıkların geri dönüştürülmesinin fayda zarar analizleri yapılarak karbon salınımına katkısı dikkate alınarak son yıllarda ciddi oranda artış gösteren yurtdışından Türkiye'ye yapılan atık ithali sınırlandırılmalıdır. Ayrıca birçok AB ülkesinde başlayıp sınırları genişleyen sarı yeşil eylemleri örneği göz önünde bulundurularak, Türkiye'de de olası bir vergi reddine karşı olabilecek en düşük oranda karbon vergisinin getirilmesinin yerinde bir uygulama olacağı düşünülmektedir. Ancak bu noktada diğer dikkat edilmesi gereken nokta ülkeler arasında doğabilecek vergi arbitrajı, vergi rekabeti etkileridir. Bu bağlamda en yoğun ticaretin AB ile olduğu değerlendirildiğinde; Türkiye'nin AB'ye ihraç edilen ürünlerde rekabet avantajı sağlayabilmesi açısından düşük karbon salınımı gerektiren üretimin sağlanması önem arz etmektedir. Bu kapsamda Türkiye'de karbon vergisi uygulanması ve yerel emisyon ticaret sistemi oluşturulması gereklidir. Aynı zamanda üreticiler çeşitli sübvansiyonlarla düşük karbonlu üretime yönlendirilmelidir. Böylelikle karbon vergisi gelirlerinin yüksek karbonlu üretici sektörlerine yönelik olarak çevre dostu yeni teknoloji kullanımını teşviki çevreci üretimi hızlandıracaktır. Sonuç olarak uygulamada pek çok ülkede karbonun fiyatlandırmasında, emisyon ticaret sistemi ve karbon vergilerinin bir arada ve birbirini destekler şekilde olduğu hibrit yöntemlerin seçildiği görülmektedir. Türkiye açısından da uzun vadede bu tür hibrit yaklaşımlar önerilebilir. Ancak kısa vadede buna kıyasla çok daha etkin bir uygulama olacağı düşünülen karbon vergisine geçilmesinin karbon emisyon salınımının sınırlandırılmasında oldukça yararlı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akdemir, T., (2020), “Avrupa Birliği’nde İklim Değişikliği ile Mücadelede Havacılık Vergileri”, Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, C.19, No.1, ss.1-24.
- Akyüz, E. (2021), “Türkiye’de Nükleer Enerjinin İklim Değişikliği İle Mücadelede Fırsatları ve Riskleri”, Uluslararası İklim Değişikliği Kongresi, https://www.researchgate.net/profile/Emrah-Akyuz/publication/354117175_Turkiye'de_Nukleer_Enerjinin_iklim_Degisikligi_ile_Mucadelede_Firsatlari_ve_Riskleri/links/6125f9a4a8348b1a46042e32/Tuerkiyede-Nuekleer-Enerjinin-iklim-Degisikligi-ile-Mucadelede-Firsatlari-ve-Riskleri.pdf, Erişim Tarihi 24.11.2021.
- Andreas (2021), “27 Main Pros & Cons of Carbon Taxes”, <https://environmental-conscience.com/carbon-tax-pros-cons-alternatives/>, Erişim Tarihi 13.07.2021.
- Asen, E. (2020), “Carbon Taxes in Europe”, <https://taxfoundation.org/carbon-taxes-in-europe-2020/>, October 2020, Erişim Tarihi 29.09.2021.
- Avrupa Çevre Ajansı (AÇA) (2020), Sera Gazı Emisyonlarının Azaltımı, <https://www.eea.europa.eu/tr/themes/climate/intro>, Erişim Tarihi 29.08.2021.
- Bernard J., T. & Kichian, M. (2021). "The Impact of a Revenue-Neutral Carbon Tax on GDP Dynamics: The Case of British Columbia," *The Energy Journal*, International Association for Energy Economics, vol. 0 (Number 3), pp. 205-224.
- Centre for Economics and Foreign Policy Studies (EDAM) (2016), “Carbon Taxation Policy Case Studies”, October, https://edam.org.tr/wp-content/uploads/2016/10/EDAM_CarbonTaxCases_October2016.pdf, 1-15, Erişim Tarihi 29.08.2021.
- Chow, C. (2020), “Carbon Tax: A Shared Global Responsibility For Carbon Emissions”, <https://earth.org/carbon-tax-a-shared-global-responsibility-for-carbon-emissions/>, Erişim Tarihi 05.07.2021.
- Climate Change Performance Index (CCPI) (2021), “Climate Change Performance Index 2021”, <https://ccpi.org/>, Erişim Tarihi 29.08.2021.
- Dyarto R. & Setyawan D. (2021), “Understanding the Political Challenges of Introducing a Carbon Tax in Indonesia”, <https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs13762-020-02925-4> *International Journal of Environmental Science and Technology*, Volume 18, 1479–1488.
- European Commission (EC) (2021c), “Excise Duty on Energy”, https://ec.europa.eu/taxation_customs/taxation-1/excise-duties/excise-duty-energy_en, Erişim Tarihi 13.08.2021.
- European Commission (EC) (2021a), “Taxation and Customs Union”, https://ec.europa.eu/taxation_customs/taxation-1/excise-duties/excise-duty-energy_en, Erişim Tarihi 10.07.2021.
- European Commission (EC) (2021b), “Climate Strategies & Targets”, https://ec.europa.eu/clima/policies/strategies_en, Erişim Tarihi 10.07.2021.
- European Commission (EC) (2013), “Environmental Taxes”, <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/5936129/KS-GQ-13-005-EN.PDF>, 1-48, Erişim Tarihi 29.08.2021.
- European Commission (EC) (2021d), “EU Climate Action and the European Green Deal”, https://ec.europa.eu/clima/policies/eu-climate-action_en, Erişim Tarihi 29.08.2021.
- European Commission (EC) (2021e), “EU Emissions Trading System”, https://ec.europa.eu/clima/policies/ets_en, Erişim Tarihi 14.08.2021.
- Eurostat (2020), “Energy, Transport and Environment Statistics”, <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/11478276/KS-DK-20-001-EN-N.pdf/06ddaf8d-1745-76b5-838e-013524781340?t=1605526083000>, October, 1-192, Erişim Tarihi 14.08.2021.
- Eurostat (2020a), “Greenhouse Gas Emissions per Capita”, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/t2020_rd300/default/table?lang=en, Erişim Tarihi 14.08.2021.
- Fried, S.; Novan, K. & Peterman, W. B. (2021), “Recycling Carbon Tax Revenue to Maximize Welfare”, *Finance and Economics Discussion Series*, Divisions of Research & Statistics and Monetary Affairs Federal Reserve Board, Washington, D.C., 2021-023, 1-28.
- Fu, Y.; Huang, G.; Liu, L.; Zhai, M. (2021), “A Factorial CGE model for Analyzing the Impacts of Stepped Carbon Tax on Chinese Economy and Carbon Emission”, *Science of the Total Environment* 759 (2021) 143512, 1-13.
- Guo, J.; Sun, J.; Yan, L.; Z, T. (2021), “Analysis of the Evolutionary Game of Decisions to Reduce Carbon Emissions by Duopoly Manufacturers under Carbon Tax Policy”, *Environmental Engineering and Management Journal*, April 2021, Vol. 20, No. 4, 645-658.
- Jaganmohan, M. (2021), *Global Regional Temperature Change by Decade 1910-2019*, Erişim Tarihi 12.01.2021.

- Jaganmohan, M. (2021a), "Countries with the Highest Achievements in Climate Protection based on Climate Change Performance Index 2021", <https://www.statista.com/statistics/266138/climate-change-the-countries-with-the-highest-achievements/>, Erişim Tarihi 25.03.2021.
- Jeremy, C. & David, F. (2016), "Tracking Global Carbon Revenues: A Survey of Carbon Taxes Versus Cap-and-Trade in the Real World", *Energy Policy*, 96, https://www.researchgate.net/figure/Global-carbon-tax-system-revenues_tbl1_303560810, September, 50-77.
- Köppl, A. & Schratzenstaller, M. (2021), Effects of Environmental and Carbon Taxation A Literature Review, https://www.wifo.ac.at/jart/prj3/wifo/resources/person_dokument/person_dokument.jart?publikationsid=66813&mime_type=application/pdf, Working Papers, 619/2021 WIFO, 1-49.
- Muslu, M. (2021), "Küresel İklim Krizi ve Beslenme Sorunları Karşısında Geleceğin Alternatif Besinleri", *İklim ve Sağlık Dergisi (Climatehealth)*, 1(2): 78-85.
- Nong, D.; Simshauser, P. & Nguyen, D. B. (2021), "Greenhouse Gas Emissions vs CO₂ Emissions: Comparative Analysis of a Global Carbon Tax", *Volume 298, 15 September, 117223*, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0306261921006462?via%3Dihub>.
- OECD (2021), "Effective Carbon Rates 2021: Pricing Carbon Emissions through Taxes and Emissions Trading", https://www.oecd-ilibrary.org/sites/0e8e24f5-en/1/3/1/index.html?itemId=/content/publication/0e8e24f5-en&_csp_=9e1e8b508d47c48ebab5cddb217622cd&itemIGO=oecd&itemContentType=book.
- Pomerlau, K. & Asen, E. (2019), "Carbon Tax and Revenue Recycling: Revenue, Economic, and Distributional Implications" <https://files.taxfoundation.org/20191105134952/Carbon-Tax-and-Revenue-Recycling-Revenue-Economic-and-Distributional-Implications-PDF.pdf>, s.1-13, November 6.
- Postic, S. & Fetet, M. (2020), "Global Carbon Accounts 2020", https://inis.iaea.org/search/search.aspx?orig_q=RN:51092134, Paris, May.
- Sarıgül, S., S. & Topcu, B., A. (2021), "The Impact of Environmental Taxes on Carbon Dioxide Emissions in Turkey", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1820690>, *International Journal of Business & Economic Studies Year, Vol: 3, No: 1*, 43-54.
- Steenkamp, L. A. (2021), "A Classification Framework for Carbon Tax Revenue Use", *Climate Policy*, 21:7, 897-911, <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/14693062.2021.1946381?needAccess=true>.
- Sumner, J.; Bird L. & Smith, H. (2009), "Carbon Taxes: A Review of Experience and Policy Design Considerations, National Renewable Energy Laboratory", Technical Report, Colorado.
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı (HMB) (2021), "2021 Yılı Genel Yönetim Bütçe İstatistikleri", Muhasebat Genel Yönetim Bütçe İstatistikleri, <https://muhasebat.hmb.gov.tr/genel-yonetim-butce-istatistikleri>, Erişim Tarihi 20.08.2021.
- The European Automobile Manufacturers' Association (ACEA) (2021), "Co2 Based Motor Vehicle Taxes in the EU in 2016", https://www.acea.auto/uploads/publications/CO2_tax_overview_2016.pdf, 1-6, Erişim Tarihi 10.08.2021.
- The Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) (2021), "Climate Change", <https://www.ipcc.ch/>, Erişim Tarihi 22.04.2021.
- Tiseo, I. (2021), "Carbon Tax Revenues Worldwide 2020, by Country", <https://www.statista.com/statistics/1241742/carbon-tax-revenues-worldwide-by-selected-country/>, May.
- Tiseo, I. (2021a), Share of Annual GHG Emissions Covered by Carbon Pricing Instruments Worldwide from 1990 to 2021, 4 Haz 2021, <https://www.statista.com/statistics/483565/planned-and-implemented-carbon-pricing-instruments-worldwide/>.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2020), Çevre Koruma Harcama İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cevre-Koruma-Harcama-Istatistikleri-2019-33629>, Erişim Tarihi 22.04.2021.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2021), "Sera Gazı Emisyon İstatistikleri, 1990-2019", <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Greenhouse-Gas-Emissions-Statistics-1990-2019-37196>, Erişim Tarihi, 30.03.2021.
- Twidale, S. (2021), "Factbox: Global Climate Schemes Put A Price On Carbon Emissions", <https://www.reuters.com/business/environment/global-climate-schemes-put-price-carbon-emissions-2021-07-14/>.
- United Nations (2021), "Financing Climate Action", <https://www.un.org/en/climatechange/raising-ambition/climate-finance>, Erişim Tarihi 30.09.2021.
- Wong J. B. & Zhang Q. (2021), "Impact of Carbon Tax on Electricity Prices and Behaviour", <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1544612321001793?via%3Dihub>.
- World Bank (WB) (2021c). "State and Trends Carbon Pricing 2021", Executive Summary, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/35620/9781464817281%20Executive%20Summary.pdf?sequence=3&isAllowed=y>, 1-12.

- World Bank (WB) (2021f), “Carbon Pricing Dashboard,” April 1, 2021, https://www.carbonpricingdashboard.worldbank.org/map_data, Erişim Tarihi 22.07.2021.
- World Bank (WB) (2019), “Fiscal Policies for Development and Climate Action”, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/340601545406276579/pdf/133156-REPLACEMNET-PUBLIC.pdf>, Edit. Miria A. Pigato.
- World Bank (WB) (2021b), “Using Carbon Revenues”, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/32247/UsingCarbonRevenues.pdf>, Erişim Tarihi 22.07.2021.
- World Bank (WB) (2021a), “What Is Carbon Pricing?”, https://www.worldbank.org/en/programs/pricing-carbon_, Erişim Tarihi 22.07.2021.
- World Researches Institute (WRI) (2020), “4 Charts Explain Green House Gas Emissions by Countries and Sectors”, <https://www.wri.org/insights/4-charts-explain-greenhouse-gas-emissions-countries-and-sectors#fn:1>, February.
- Yalçın, A., Z. & Yalçın, A. (2013), “Potansiyel Bir Çevre Vergisi Olarak Motorlu Taşıtlar Vergisi: Avrupa Birliği ve Türkiye Arasında Karşılaştırmalı Bir Analiz”, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 27(2), Nisan, 141-158.
- Yıldız, S. (2017), “Sürdürülebilir Kalkınma İçin Karbon Vergisi”, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi, Kasım, 10 (3): 367-384.

EXTENDED ABSTRACT

The destructive environmental effects of environmental pollution, deforestation, uncontrolled emissions of greenhouse gases, improper irrigation in agriculture, fossil fuel consumption, industrial wastes and droughts due to global warming cannot be denied in today's World. In addition, the damage caused to nature by the lack of follow-up in fossil fuels and greenhouse gas emissions makes the sustainability of livable areas in the world in danger. In this respect, it is imperative that environmental protection measures, led by all countries and supranational organizations, are carried out in coordination with each other. For this reason, the methods of combating global climate change and the measures taken by the countries are taken into consideration in this study. As a matter of fact, the Kyoto Protocol was signed in 1997 by many countries, except the United States, in order to reduce greenhouse gas emissions. However, the effective date of the agreement was 2005 and ended in 2020. Turkey is among the countries that signed this protocol. Following this protocol, The Paris Agreement, which was signed by 175 countries in 2015 and entered into force in 2020 at the 21st UN Climate Change Conference of the Parties (COP21). Turkey expressed its approval of the agreement but have not ratified the full text yet and desire to benefit from financing opportunities due to climate change without commitment. On the other hand, there seems to be no regulation on the control and taxation of greenhouse gas emissions in Turkey.

The immediate introduction of the carbon tax is an obligation for Turkey both for the purposes of controlling greenhouse gas emissions and preventing loss of carbon tax revenue as the Cancun 2010 Agreement required. However, as for the Paris Agreement, which was brought into effect upon its implementation in 2021, the Grand National Assembly of Turkey must approve it with a law and this law must be approved by the President to enter into force in Turkey. On the other hand, various legal obligations related to carbon border tax may be applied by the EU to Turkey and other countries this year. The border carbon tax application by the European Commission, which is expected to come into force in 2022 to monitor the amount of carbon in products imported to EU countries, may also affect Turkey. Thus, it is aimed to reduce the imports of products produced with high carbon levels from countries that do not have a carbon pricing system. Therefore, we should be prepared for such international regulations and multilateral tax agreements should be made to introduce a domestic carbon tax and to provide a reduction from the base in order to avoid double taxation in foreign practices. As a result, it is very difficult to deal with such border tax practices on a national scale. For this reason, it should be preferred to produce local solutions to global problems such as environmental pollution first and then to go for global solutions. In addition, when the issue is evaluated in Turkey, in order to reduce greenhouse gas emissions, first of all, real estate rents such as land, building construction and deforestation and deterioration of the natural balance of forests should be prevented. In addition, domestic investments should be made in technological innovations such as systematic follow-up of forest fire management, artificial intelligence studies for the coordination and development of extinguishing works, and drone rain systems. Considering the transition to renewable energy, supplying electricity to the transportation sector, and the contribution of waste recycling to carbon emissions by making benefit-loss analyzes, the importation of waste from abroad to Turkey, which has increased significantly in recent years, should be restricted. In addition, considering the example of the yellow vests actions that started in many EU countries and expanded their borders, it is thought that it would be appropriate to introduce the lowest possible carbon tax in Turkey against a possible tax refusal. However, another point to be considered at this point is the effects of tax arbitrage and tax competition that may arise between countries. In this context, considering that the most intense trade is with the EU; In terms of Turkey's competitive advantage in the products exported to the EU, it is important to ensure production that requires low carbon emissions. In this context, it is necessary to implement a carbon tax and establish a local emissions trading system in Turkey. At the same time, producers should be directed to low-carbon production with various subsidies. Thus, encouraging the use of environmentally friendly new technology for high carbon producer sectors by carbon tax revenues will accelerate environmental production. As a result, in many countries, it is seen that hybrid methods, in which the emission trading system and carbon taxes are combined and support each other, are chosen in the pricing of carbon. For Turkey, such hybrid approaches can be recommended in the longer term. However, it is thought that the transition to the carbon tax, which is thought to be a much more effective application in the short term, will be very useful in limiting carbon emissions.

APPLICATION OF FUZZY AHP AND TOPSIS METHODS FOR MANAGER SELECTION

Ahmet MUMCU^{1*}, Murat GÖK^{2*}

¹Corresponding Author Asst. Prof. Dr. Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Health Sciences, Emergency Aid and Disaster Management Department

²Research Assistant Ordu University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Business Department

*ahmet.mumcu@gop.edu.tr, *muratgok@odu.edu.tr

+ORCID: 0000-0001-6610-5073, -ORCID: 0000-0003-3157-291X

Makale katkı oranı: %50-%50

Abstract- The purpose of this study is to identify the criteria that are important for company owners operating in textile industry when selecting a manager. In order to determine these criteria, Multi-Criteria Decision Making (MCDM) techniques are used. In today's global and competitive market conditions, the selection of managers for company owners is a multivariate decision-making problem involving multiple criteria. In line with the purpose of the study, firstly, the criteria used in the selection of the managers were determined with a literature review. Four main criteria were determined by interviewing experts based on the determinant criteria. These criteria are determined as work experience, management skills, professional competence, and trust. These four criteria determined within the scope of the research were assessed by the company owners using linguistic variables. The weight of each criterion was determined by using the Fuzzy Analytical Hierarchy Process (FAHP) technique based on pairwise comparisons by means of linguistic variables. According to the results, it was determined that the most important criterion for manager selection in the textile industry is work experience. Then it was determined that trust, management skills, and professional competence came respectively. In the final stage of the implementation, a case study was performed using the fuzzy TOPSIS method and a sensitivity analysis and comparative comparison to check the robustness of the results. In order to test the validity of the proposed method, the decision problem is also analyzed with fuzzy EDAS and fuzzy SAW approaches. As a result, it has been determined that each method's ranking result is similar and offers realistic solutions. From this perspective, the study presents a new model proposal to the literature as it uses the fuzzy EDAS and fuzzy SAW methods as well as the integrated fuzzy AHP and fuzzy TOPSIS methods in the selection of professional managers in textile industry. With the help of expert opinions in the textile sector, the study has shown that the selection of manager process can be easily solved with MCDM techniques and that the fuzzy TOPSIS method generates logical and reliable results

Keywords – Manager Selection, Agency Theory, Textile Sector, FAHP, MCDM.

BULANIK AHP VE TOPSIS YÖNTEMLERİNİN YÖNETİCİ SEÇİM PROBLEMİNE UYGULANMASI

Öz- Bu çalışmanın amacı, tekstil sektöründe faaliyet gösteren firma sahiplerinin Çok Kriterli Karar Verme (MCDM) tekniklerini kullanarak yönetici seçiminde dikkate aldıkları kriterleri belirlemektir. Günümüzün küresel ve rekabetçi piyasa koşullarında şirket sahipleri için yönetici seçimi birden çok kriteri içeren çok değişkenli bir karar verme problemidir. Çalışmanın amacı doğrultusunda ilk olarak yönetici seçiminde kullanılan kriterler literatür taraması ile belirlenmiştir. Belirleyici kriterler esas alınarak uzmanlarla görüşülerek dört ana kriter belirlenmiştir. Bu kriterler iş deneyimi, yönetim becerileri, mesleki yeterlilik ve güven olarak belirlenmiştir. Araştırma kapsamında belirlenen bu dört kriter firma sahipleri tarafından dilsel değişkenler kullanılarak değerlendirilmiştir. Her bir kriterin ağırlığı, dilsel değişkenler aracılığıyla ikili karşılaştırma temelinde Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci (FAHP) tekniği kullanılarak belirlenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre tekstil sektöründe yönetici seçimi için en önemli kriterin iş tecrübesi olduğu belirlenmiştir. Daha sonra sırasıyla güven, yönetim becerileri ve mesleki yeterliliğin geldiği tespit edilmiştir. Uygulamanın son aşamasında, bulanık TOPSIS yöntemi kullanılarak bir vaka çalışması ve sonuçların sağlamlığını kontrol etmek için duyarlılık analizi ve karşılaştırmalı analiz gerçekleştirilmiştir. Yöntem sonuçlarının geçerliliğini ortaya koymak amacıyla karar problemi bulanık EDAS ve bulanık SAW yaklaşımları ile de analiz edilmiştir. Sonuçta, her bir yöntem sıralama sonucunun benzerlik gösterdiği ve gerçeğe uygun çözümler sunduğu tespit edilmiştir. Bu bakımdan çalışma, tekstil sektöründe profesyonel yönetici seçiminde bulanık EDAS ve bulanık SAW yöntemlerinin yanı sıra bütünsel bulanık AHP ve TOPSIS yöntemlerini kullandığı için literatüre yeni bir model önerisi sunmaktadır. Tekstil sektöründe uzman görüşlerinin de yardımıyla yapılan çalışma, yönetici seçim sürecinin MCDM teknikleri ile kolaylıkla çözülebildiğini ve bulanık TOPSIS yönteminin mantıklı ve güvenilir sonuçlar ürettiğini göstermiştir.

Anahtar Kelimeler- Yönetici Seçimi, Vekalet Kuramı, Tekstil Sektörü, BAHS, ÇKKV.

1. INTRODUCTION

With globalization, businesses operate in an environment of change. Businesses that cannot keep up with the change and competition may face the risk of failure both financially (Kaygın et al., 2016: 148) and managerial aspects. This successful change can only be achieved through management styles and managers of family businesses in Turkey. Family businesses have a great impact on the Turkish economy. Considering the latest data, while 80% of registered businesses in the world are family businesses; in Turkey, it increases up to 95% in Turkey. (Kırtaş, 2018: 70). As a natural consequence of this situation, the managers of the companies consist of family members who are the owners or the partners of the company. (Yazıcıoğlu & Koç, 2009; Taş & Çavuş, 2010). Besides, businesses make capital investments in different regions in order to increase their profitability. This situation brings along the need for professional managers that family businesses need. There are many reasons for this situation. Firstly, today's companies are getting more and more complex and they are growing. This situation requires company owners to have knowledge in every field, especially in the managerial field. However, with the congruence of all functions, company owners now must appoint managers with these knowledge, skills, and abilities to the head of their organizations (Meydan & Çetin, 2015:157). Secondly, in family businesses, new generation managers have important responsibilities. These managers can bring an innovative and creative approach to companies with a different point of view, ensure the institutionalization of companies, and make good planning by using resources effectively and efficiently. In this respect, company owners may need professional managers who are researchers, experts in their fields and solution-oriented. Finally, due to the government incentives and investment supports provided to encourage development at the regional level applied in Turkey, company owners can move their investments outside the region where their businesses started their commercial activities. Although this obligation seems to be an effective This situation confronts the process of selecting professional managers who are in the position of agent of the company owners who are in the principal position within the framework of certain criteria. solution method, it brings about differentiation and problems between company owners and professional managers. Company owners sign up behavioural or output-oriented business contracts with their managers. These contracts can bring various moral risks and poor choice issues. Agency theory, as a regulatory mechanism between company owners and managers, offers mutual solutions by considering these problems.

Based on all these explanations, in today's competitive sector conditions, company owners may face the problem of selecting professional managers for their companies according to certain criteria. At this point, the purpose of the research is to determine which criteria the business owners give more weight in the

selection of managers working in the textile sector. There are many reasons for research on the textile industry. Professional managers are employed in many different sectors in the globalizing economy conditions. Textile sector, which is our research subject, is one of them. The textile and garment industry is a sector of strategic importance for Turkey. As of 2019, the sector is the 7th largest garment exporter in the world with a share of 3.3%. According to data from the Social Security Administration in 2020 in Turkey manufacturing clothing, textiles, and leather, the number of firms operating in the sector is around 58,000. Approximately 1,100,000 registered people are employed in these companies (Ministry of Trade, 2020). Also, many companies operating in the sector choose the path of growth by making investments in line with government incentives and credit opportunities (Özbek, 2017). In this context, stated factors show that there are many company owners and managers in the sector who are in certain election processes.

Firstly, in the study, a literature review was carried out to identify the criteria used in the selection of managers (Taş & Çavuş, 2010; Ünal, 2011; Uçkun et al., 2013; Yıldız & Deveci, 2013; Özbek, 2014; İbicioğlu & Ünal, 2014; Dodangeh et al., 2014; Afshari, 2015). As a result of the literature review, interviews were made with the company owners to determine the most appropriate criteria for the sector characteristics. As a result of these interviews, 4 main criteria were determined. These criteria are determined as work experience, professional competence, trust, and management skills. The importance of the determining criteria in manager selection will be determined by using multi-criteria decision-making techniques. Selection criteria will be ranked according to the determined weights. Based on the findings, various suggestions will be made to manager candidates operating in the textile industry.

In case study section, the problem of manager selection is discussed with the help of the fuzzy TOPSIS method. In first step, five manager alternatives were evaluated by firm owners. After that, using the manager score matrix fuzzy TOPSIS phase was initiated to rank the alternatives. As a result of fuzzy TOPSIS procedure, it was found that M5 is the best alternative. To validate fuzzy TOPSIS ranking results, sensitivity analysis was performed. Test results showed that for the manager selection problem, fuzzy TOPSIS methodology can produce rational, reliable and robust outputs.

2. LITERATURE REVIEW

As a result of the literature review, it is seen that the research focuses on personnel selection in very different sectors and sample groups. As an example of this situation, it was determined that multiple decision-making techniques were used in different samples (Eroğlu et al., 2014; Doğan & Önder, 2014; Şimşek et al., 2014; Akın, 2016). Compared to personnel selection, there is a limited number of manager selection

studies using multiple decision-making techniques. It has been determined that the studies on manager selection in the literature are mostly project manager/leader selection (Xing & Zhang, 2006; Zavadskas et al., 2008; Torfi & Rashidi, 2011; Chen & Hung, 2012; Hadad et al., 2013; Dodangeh et al., 2014; Afshari, 2015). Apart from the project manager, it has been determined that criteria weighting, and selection of managers are made on human resources manager, non-governmental organization manager, finance manager, academic unit manager, quality control manager, and site manager in the literature. The authors of the determined studies, the year of the study, the sample, and the selection criteria are presented in Table 1.

Table 1: Manager Selection Criteria in Different Studies

Researcher(s)	Sample	Criteria
Hauschildt et al. (2000)	Project Manager	Organizing Under Conflict, Experience, Decision-Making, Productive Creativity, Organizing with Cooperation, Cooperative Leadership, Integrative Thinking
Dainty et al. (2005)	Construction Managers	Achievement Orientation, Initiative, Information Seeking, Focus on Client's Needs, Impact, and Influence, Directiveness, Teamwork and Cooperation, Team leadership, Analytical thinking, Conceptual thinking, Self-control, Flexibility
Kelemenis et al. (2011)	Managers selection	Creativity/Innovation, Problem Solving/Decision Making, Conflict Management/Negotiation, Empowerment/Delegation, Strategic Planning, Specific Presentation Skills, Communication Skill, Team Management, Diversity Management, Self-Management, Professional Experience, Educational Background
Zolfani et al. (2012)	Quality Control Manager	Knowledge of Product and Raw Material, Experience and Educational Background, Administrative Orientation, Behavioural Flexibility, Risk Evaluation Ability, Payment, Teamwork
Dodangeh et al. (2014)	Project Manager	Basic Requirements: Experience, Education, Communication Skills, Computer Skills Project Management Skills: Time Management, Cost Management, Resource Management, Quality Management Management Skills: Planning, Organizing, Controlling Interpersonal Skills: Problem Solving, Decision Making, Team Development
İbicioğlu & Ünal (2014)	Human Resource Manager	Institutional Criteria: Corporate Culture, Representation Direction, Career Goal, Openness to Learning, Determination to Succeed, Reliability Demographic Criteria: Experience, Education Degree, Firm Scale, Stability, Foreign Language Professional Criteria: HR Knowledge, Legal Knowledge, Information Technology Knowledge Communication Criteria: The Ability of Expression and Persuasion, Active Listening, Empathy Ability, Being Social Management Criteria:

		Subordinates Development, Planning, Organizing, Controlling Mental Criteria: Sceptical Thinking, Analytical Thinking, Synthesist Thinking, Social Thinking Personality Criteria: Self-confidence, Stress Resistance, Interest and Enthusiasm, Openness to Criticism, Cooperation, Flexibility, Extroversion, Leadership
Özbek (2014)	Non-Governmental Organization Manager	Honesty and Reliability, Education, General Culture, Volunteering, Sense of Mission, Initiative and Decision Making, Responsibility, Social and Human Relations, Verbal and Written Expression Ability, Team Awareness, Objectivity and Well Adjusted
Afshari (2015)	Project Manager	Basic Requirements: Experience, Education, Communication Skills, Computer Skills Project Management Skills: Time Management, Cost Management, Resource Management, Quality Management Management Skills: Planning, Organizing, Controlling Interpersonal Skills: Problem Solving, Decision Making, Team Development
Özbek (2015)	Academic Unit Manager	Self-Confidence, Reliability, Objectiveness, Honesty, Personality, Volunteering, Analytical Thinking Ability, Risk Management, Vision, Task Awareness, Team Awareness, Decision-Making Ability, Communication Knowledge, Understanding and Expressing Ability and Social Relations
Afshari & Kowal (2015)	Information and Communication Technology Sector Project Manager	Foreign Language, Computer Knowledge, Experience, Age, Gender, Labor Shift, Non-Smoker, Education
Uğur (2017)	Construction Project Manager	School of Graduation, Active Engineering Period, Age, Number of Projects Completed, Foreign Language, Reference, Communication Ability, Fee Request
Akça et al. (2018)	Finance Manager	Personal Equipment: Education, Experience, Communication Skills Up to Date: Website Monitoring, Legislation Follow-up, Periodic Publication Follow-up Technical Feature Information: Computer Interest, Financial Information System, Accounting Automation Program
Erdin (2019)	Site Manager	Creativity, Self-Confidence, Problem Solving and Decision Making, Education, Critical Approach, Human Relations, Experience

3.DETERMINATION OF MANAGER SELECTION CRITERIA IN THE TEXTILE SECTOR

In the studies where multiple decision-making criteria are used, it has been determined that each sector has its own manager selection criteria. This situation reveals the fact that manager candidates should have different professional skills depending on the sectoral differences. Based on this determination face-to-face, interviews were held with company owners(specialist) in the textile sector. All company owners interviewed

employ unrelated professional managers (not family members) in their companies. Four main selection criteria were determined by making evaluations with the company owners. These criteria are management skills, professional competence, work experience, and trust. The determining criteria are presented under basic headings.

3.1. Management Skills

In its simplest definition, management, which is accepted as the art of getting others to do business, is considered the oldest of the arts and the newest of the sciences. Based on this definition, the manager is expected to be able to direct a certain group of people (employees) for a specific purpose (Sabuncuoğlu & Tokol, 2013: 168). And management has a dynamic and pluralistic structure. Functionally, the manager is expected to use planning, organization, leadership and control functions and business resources effectively and efficiently and achieve organizational goals (Eren, 2011). For effective management, the manager should clearly reveal the management functions in his organization and fulfil them. Managers try to reach organizational goals by directing their activities according to these functions. Although there is no definite consensus, management scientists state that management has 5 basic functions. These are planning, organising, commanding, coordinating, controlling (Ünsalan & Şimşekler: 2012: 125). The management process expected from managers in organizations is shown in Figure 1 in detail.

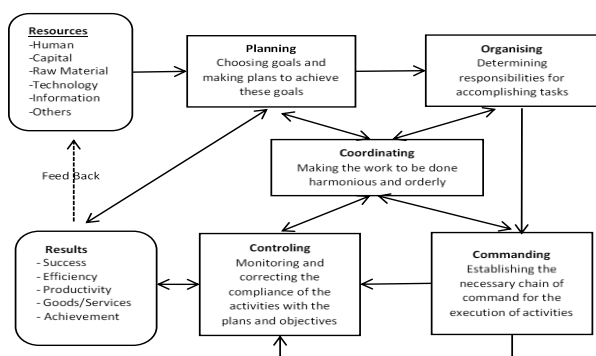

Figure 1: Management Process in Organizations
Source: Dinçer & Fidan, 1999:153

Apart from these factors, conceptual skills such as emotional and social intelligence level, communication skills, analytical thinking skills, logical thinking, problem-solving skills, and ability to analyse events can be evaluated within the scope of managerial skills.

3.2. Professional Competence

Professional competence are the knowledge of methods, processes, procedures, and techniques, tricks to carry out specialized activities, and the ability to use tools and materials related to this activity (Yukl, 2013). Top

managers are not expected to have technical knowledge and skills as much as junior administrative officer and mid-level managers. However, the top manager should have basic knowledge about the work done for effective management. As managers move towards the upper level, their technical skill levels may decrease in proportion to human and conceptual skills (Eren, 2011: 13).

3.3. Work Experience

This criterion shows the experience of the manager candidate and the years of employment in the sector. It is predicted that the knowledge level of the manager, together with his work experience, improves depending on the duration of work. Also, the job history of the executive candidates means that they are compatible with the working environment in the sector and have the skills and methods required to improve their performance. In this way, thanks to the work experience, firm owners or stakeholders can review the work experiences of the manager candidate and determine the performance levels of the candidates in their jobs (Afshari, 2015).

3.4. Trust

Trust is defined as the psychological state of accepting that the intentions and behaviours of individuals in front of a person will be open and honest based on positive expectations (Rousseau et al., 1998: 395). The relationship between firm owners and managers can be taken with the agency theory approach. The agency theory consists of the mutual relations of principal and agent (Jensen & Meckling, 1976; Meydan & Çetin, 2015: 158). According to the theory, both the principal and the agent predict that they focus primarily on their own personal gain and that the agent will not always act in the interests of the noble. As an example of this situation, with the advantage of information asymmetry, the agent may exhibit opportunism, laziness, loafing, and behaviours that are not suitable for work ethics. In this respect, the trust to be determined between the principal and agent has been determined as an important manager selection criterion.

4. METHOD

Fuzzy Analytical Hierarchy Process is used to obtain relative weights of criterion. AHP is a highly useful and significant decision-making tool for presenting priorities between sets of criteria (Biswas, Akash, & Saha, 2018). The Analytic Hierarchy Process (AHP) proposed by Thomas L. Saaty (1971) is a Multi Criteria Decision Making (MCDM) technique applied under uncertain conditions or to overcome needed problems. By disparting the decision problem into sub sections that can each be interpreted separately and are more naturally understood, it reduces the risk of making

wrong decisions and ensures the most appropriate decision. The research process is shown in Figure 2.

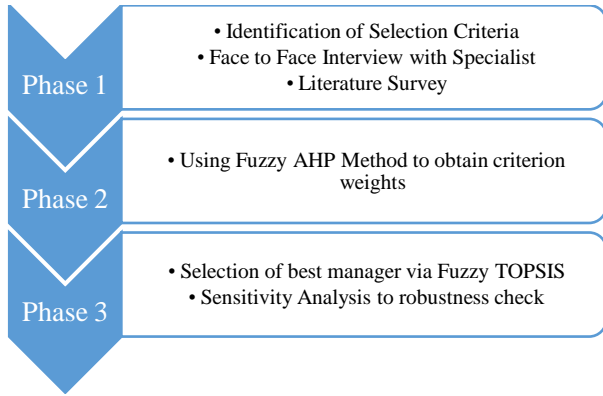

Figure 2: The Phases of Proposed Approach

First, ethics committee approval for this research was obtained from the Social and Human Sciences Research Ethics Committee of Tokat Gaziosmanpaşa University (Committee Decision Dated 05.02.2021 - No. 02.14). After that, in the study, the owners of five firms employing in the textile sector were contacted. Professionals assessed four basic variables designated with the help of the fuzzy scale. In the application section, the relative weights of the criterion were settled by the Fuzzy AHP technique. Fuzzy AHP method provides ease of modelling in uncertain and complex decision problems (Biswas, Akash, & Saha, 2018), (Torfi, Farahani, & Rezapour, 2010).

Table 2: Fuzzy Scale for Criterion

Statement	Fuzzy Numbers (FN)	Reverse FN
Equal Important	(1,1,1)	(1,1,1)
Little Important	(2,3,4)	(1/4,3,1/2)
Important	(4,5,6)	(1/6,1/5,1/4)
Very Important	(6,7,8)	(1/8,1/7,1/6)
Absolutely Important	(8,9,9)	(1/9,1/9,1/8)

In this sub section fuzzy AHP methodology is presented briefly. The phases of the Chang's extent analysis as follows (Chang, 1996), (Kusumawardani & Agintiara, 2015),

- Phase 1: Fuzzy artificial value is computed according to i.

$$S_i = \sum_{j=1}^m M_{gi}^j \otimes \left[\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m M_{gi}^j \right]^{-1}$$

For the matrix in the first part of the formula, the fuzzy summation of m extent solution is carried out.

$$\sum_{j=1}^m M_{gi}^j = \left(\sum_{j=1}^m l_j, \sum_{j=1}^m m_j, \sum_{j=1}^m u_j \right)$$

On the purpose of derive the second part of the formula, the reverse of the vector is computed by executing a fuzzy summation operation on the substituting for 'M' values.

$$\left[\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m M_{gi}^j \right]^{-1} = \left(\frac{1}{\sum_{i=1}^n u_j}, \frac{1}{\sum_{i=1}^n m_j}, \frac{1}{\sum_{i=1}^n l_j} \right)$$

- Step 2: $M_1 (l_1, m_1, u_1)$ and $M_2 (l_2, m_2, u_2)$ is the triangular fuzzy numbers, $M_2 \geq M_1$ probability value is calculated.

$$V(M_2 \geq M_1) = \sup_{y \geq x} [\min(\mu_{M_1}(x), \mu_{M_2}(y))]$$

$$V(M_2 \geq M_1) = hgt(M_1 \cap M_2) = \mu_{M_2}(d)$$

$$V(M_2 \geq M_1) = \begin{cases} 1 & ; m_2 \geq m_1 \\ 0 & ; l_1 \geq u_2 \\ \frac{(l_1 - u_2)}{(m_2 - u_2) - (m_1 - l_1)} & ; \text{in other cases} \end{cases}$$

- Step 3: The probability of a convex fuzzy number is bigger than k convex numbers is carried out.

$$d(A_i) = \min V(M_i \geq M_k)$$

Then the weight vector is calculated as shown below.

$$W = (d(A_1), d(A_2), d(A_3), \dots, d(A_n))^T \quad k=1, 2, 3, \dots, n$$

After the normalization of weight vector, the relative weight of each criteria can be assigned as shown below.

$$\omega = (w_{A1}, w_{A2}, \dots, w_{An})$$

After the implementation of fuzzy AHP phase the relative weights of criterion can be obtained. Later determination the weights of criterion, a case study of manager selection problem was solved with fuzzy TOPSIS method. To implement fuzzy TOPSIS procedure decision makers evaluated each alternative with respect to criterion using linguistic terms shown in Table 3. Then, geometric mean is calculated for each decision maker assessment to obtain fuzzy decision matrix.

Table 3: Fuzzy Scale for Alternatives

Linguistic Terms	Triangular Fuzzy Number
Very Low	(0,0,1)
Low	(0,1,3)
Medium Low	(1,3,5)
Medium	(3,5,7)
Medium High	(5,7,9)
High	(7,9,10)
Very High	(9,10,10)

Basic steps of fuzzy TOPSIS method are presented in the following section (Rehman & Ali, 2021), (Dhiman & Deb, 2020), (Sirisawat & Kiatcharoenpol, 2018).

- **Step 1:** Decision makers use linguistic variables to assess the alternatives according to criterion. In the first step of fuzzy TOPSIS method decision matrix should be generated. Each row represents alternatives while each column represents the criterion. If there are m alternatives and n criterion, decision matrix can be expressed as follows.

$$\begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & x_{2n} \\ x_{m1} & x_{m2} & x_{mn} \end{bmatrix} \text{ and } x_{ij}=(a_{ij}, b_{ij}, c_{ij})$$

- **Step 2:** In decision matrix, there are various type of information with different scales on each criterion. To obtain a comparable scale and normalized fuzzy decision matrix, linear scale transformation is used as shown below.

$$\tilde{r}_{ij} = \left(\frac{a_{ij}}{c_j^*}, \frac{b_{ij}}{c_j^*}, \frac{c_{ij}}{c_j^*} \right), \text{ for benefit criterion}$$

$$c_j^* = \max c_{ij}$$

$$\tilde{r}_{ij} = \left(\frac{a_j^-}{c_{ij}}, \frac{a_j^-}{b_{ij}}, \frac{a_j^-}{a_{ij}} \right), \text{ for cost criterion}$$

$$a_j^- = \min a_{ij}$$

- **Step 3:** Since each criterion has different weight, weighted normalized fuzzy decision matrix is formed as:

$$V = \begin{bmatrix} \tilde{v}_{11} & \tilde{v}_{12} & \tilde{v}_{1n} \\ \tilde{v}_{21} & \tilde{v}_{22} & \tilde{v}_{2n} \\ \tilde{v}_{m1} & \tilde{v}_{m2} & \tilde{v}_{mn} \end{bmatrix} \text{ where } \tilde{v}_{ij} = \tilde{r}_{ij} \times w_j$$

- **Step 4:** With the help of the decision matrix, fuzzy positive (FPIS) and fuzzy negative (FNIS) ideal point is determined as follow.

$$A^* = (\max \tilde{v}_{ij})$$

$$A^- = (\min \tilde{v}_{ij}) \text{ where } i = (1, 2, 3, \dots, m) \text{ and } j = 1, 2, 3, \dots, n$$

- **Step 5:** After calculation of the ideal solutions, the distance between ideal solution points and alternatives is carried as shown below.

$$d_i^* = \sum_{j=1}^n d(\tilde{v}_{ij}, \tilde{v}_j^*)$$

where $\tilde{v}_j^* = \max \tilde{v}_{ij}$ and

$$d_i^- = \sum_{j=1}^n d(\tilde{v}_{ij}, \tilde{v}_j^-)$$

$$\tilde{v}_j^- = \min \tilde{v}_{ij}$$

- **Step 6:** In last step, a closeness coefficient is calculated to rank the alternatives. Higher coefficient corresponds to better ranking. Alternatives can be ranked according to their coefficient scores.

$$CC_i = \frac{d_i^-}{d_i^+ + d_i^-}$$

Results and Findings

In fuzzy AHP phase, four decision attributes are commented by decision makers and owners of the firms. Then each assessment unified with the help of the geometric mean. Then, aggregated fuzzy decision matrix can be presented as follow.

Table 4: Aggregated Pairwise Comparisons

	Work Experience			Professional Competence		
WE	1,000	1,000	1,000	1,797	2,028	2,307
PC	0,444	0,487	0,565	1,000	1,000	1,000
T	1,063	1,125	1,176	0,877	1,029	1,251
MS	1,325	1,476	1,644	0,601	0,725	0,891
	Trust			Management Skills		
WE	0,849	0,887	0,952	0,616	0,675	0,761
PC	0,809	0,966	1,149	1,131	1,380	1,683
T	1,000	1,000	1,000	0,807	0,884	1,012
MS	1,012	1,120	1,251	1,000	1,000	1,000

Then, artificial value of each criterion is derived as follows:

Table 5: Synthetic Values

Criteria	l	m	u
WE	0,229	0,274	0,327
PC	0,182	0,228	0,287
T	0,201	0,241	0,290
MS	0,211	0,257	0,312

Comparing of criterion has implemented by the use of the vector values gained above. Comparison results can be seen in Table 6.

Table 6: Vector Numbers and Supremacy Comparisons

V(S1≥S2)	1	V(S2≥S1)	0,563	V(S3≥S1)	0,839	V(S4≥S1)	0,649
V(S1≥S3)	1	V(S2≥S3)	0,875	V(S3≥S2)	1	V(S4≥S2)	1
V(S1≥S4)	1	V(S2≥S4)	0,722	V(S3≥S4)	1	V(S4≥S3)	0,823

As a result of the comparing, the weight vector $W' = (1, 0.563, 0.839, 0.649)$ is obtained. The importance level of each criteria obtained as a result of normalization are presented in Table 7.

Table 7: Importance Level of Criterion

Criteria	Weights
Work Experience	0,328
Professional Competence	0,185
Trust	0,275
Management Skills	0,213

Considering the findings in Table 7, it is seen that the most important selection criterion in the selection of managers is "Work Experience". While the least important criterion is seen to be "Professional Competence". These results clearly show that firm owners attach more importance to business experience in manager selection. For this reason, it is seen that candidates with more successful work experience may be more advantageous in the selection process of the company owners.

Using the criterion weights obtained by the fuzzy AHP method, a case study for manager selection process implemented using fuzzy TOPSIS method. The decision matrix was created with the aid of the decision makers' ratings. All decision makers assessment is aggregated using the geometric average of matrix cells. Aggregated initial fuzzy decision matrix is presented in Table 8.

Table 8: Initial Fuzzy Decision Matrix

	Work Experience			Professional Competence		
M1	5,524	7,610	9,117	3,160	5,431	7,391
M2	5,800	7,579	8,670	6,534	8,346	9,311
M3	4,663	7,017	8,524	5,165	7,237	8,927
M4	5,431	7,391	8,927	3,554	5,833	7,548
M5	6,534	8,346	9,311	6,423	8,106	9,117
	Trust			Management Skills		
M1	6,534	8,346	9,311	4,360	6,434	8,313
M2	5,809	7,432	8,524	5,431	7,391	8,927
M3	7,237	8,927	9,791	5,431	7,391	8,927
M4	5,431	7,391	8,927	7,610	9,117	9,791

M5	6,766	8,490	9,587	5,800	7,860	8,706
-----------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

In the following step, normalized fuzzy decision matrix is obtained using linear scale transformation presented as Table 9.

Table 9: Normalized Fuzzy Decision Matrix

	Work Experience			Professional Competence		
M1	0,593	0,817	0,979	0,339	0,583	0,794
M2	0,623	0,814	0,931	0,702	0,896	1,000
M3	0,501	0,754	0,915	0,555	0,777	0,959
M4	0,583	0,794	0,959	0,382	0,626	0,811
M5	0,702	0,896	1,000	0,690	0,871	0,979
	Trust			Management Skills		
M1	0,667	0,852	0,951	0,445	0,657	0,849
M2	0,593	0,759	0,871	0,555	0,755	0,912
M3	0,739	0,912	1,000	0,555	0,755	0,912
M4	0,555	0,755	0,912	0,777	0,931	1,000
M5	0,691	0,867	0,979	0,592	0,803	0,889

In next step, normalized matrix values are multiplied with relative weights of each criterion. Then, weighted normalized decision matrix is obtained as shown in Table 10.

Table 10: Weighted Normalized Fuzzy Decision Matrix

	Work Experience			Professional Competence		
M1	0,194	0,268	0,321	0,063	0,108	0,147
M2	0,204	0,267	0,305	0,130	0,165	0,185
M3	0,164	0,247	0,300	0,102	0,143	0,177
M4	0,191	0,260	0,314	0,070	0,116	0,150
M5	0,230	0,294	0,328	0,127	0,161	0,181
	Trust			Management Skills		
M1	0,183	0,234	0,261	0,095	0,140	0,181
M2	0,163	0,209	0,239	0,118	0,161	0,194
M3	0,203	0,251	0,275	0,118	0,161	0,194
M4	0,152	0,208	0,251	0,166	0,198	0,213
M5	0,190	0,238	0,269	0,126	0,171	0,189

After forming weighted normalized fuzzy decision matrix, FPIS and FNIS is determined. After that, the distance of each alternative from these points with respect to criterion is calculated. The distances and closeness coefficient of each alternative are presented in Table 11.

Table 11: Distances From FPIS, FNIS and Ranks of Alternatives

Alternatives	D*	D ⁻	CC	Rank
M1	0,154	0,051	0,250	5
M2	0,101	0,107	0,515	2
M3	0,107	0,099	0,481	3
M4	0,121	0,089	0,423	4
M5	0,046	0,160	0,779	1

According to results seen from Table 11, “Manager 5” is the best alternative with 0,779 coefficient score. On the contrary, “Manager 1” is the worst alternative with 0,250 coefficient score. As a result, the rank order of alternatives M5> M2> M3> M4> M1.

To check the robustness of our proposed approach, we made further comparison with other fuzzy MCDM methods. To do this, same input variables and criterion weights are used. With the purpose of validation of results, we executed two more methods as fuzzy EDAS (F-EDAS) and fuzzy SAW (F-SAW). According to results in Table 12, all of the rankings results are reasonable in a harmony.

Table 12: Comparative Comparison of Other Techniques

	F-TOPSIS	F-EDAS	F-SAW
M1	5	5	5
M2	2	2	3
M3	3	4	2
M4	4	3	4
M5	1	1	1

When Table 12 is examined, alternative M5 has the first rank in all approaches. Besides, alternative M1 has the worst performance on ranking results. In F-EDAS method, the rankings of alternatives are M5>M2>M4>M3>M1. In addition, the ranking results of F-SAW approach are shapes as M5>M3>M2>M4>M1 respectively. Generally, it can be emphasized that all compared methods have almost the same ranking results. This result showed that, using fuzzy MCDM techniques like F-TOPSIS provides advantages, reasonable solutions and rationality for decision makers or firm owners who deal with problems in selecting appropriate manager in textile industry.

To check the robustness and validity of the proposed integrated approach sensitivity analysis is performed by changing the relative weights of criterion. Four different cases are used for sensitivity analysis. In first three cases the highest weight attained each criterion respectively. In last case, equal weighting approach is preferred. The result of the sensitivity analysis performed is presented as shown in Figure 3.

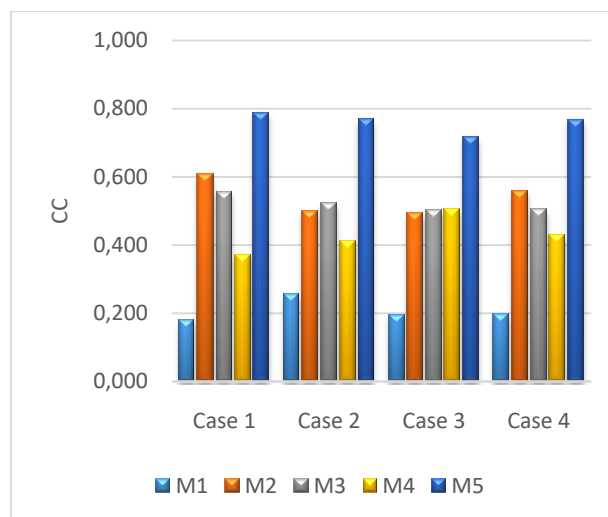

Figure 3: Sensitivity Results of Proposed Model

As can be seen on Figure 3, the ranking of alternatives has not change significantly. In all cases, M5 is the best ranking whereas M1 is the worst performing alternative. These results show that proposed integrated fuzzy AHP and fuzzy TOPSIS methods are robust and valid. Using these methods jointly as this type of MCDM problems can provide useful information, truthful and rational mechanism for decision makers, firm owners and managers.

5. CONCLUSION

It has been revealed from the research findings that work experience is the first criterion for company owners in textile sector when selecting managers and it takes precedence over trust criterion. This clearly indicates that when deciding on the manager, the first choice of company owners is an experienced manager candidate who knows the textile industry well. Work experience can actually be an important reason for preference that provides the trust criteria for company owners so that the company owner can have the opportunity to see the job performance and human relations of the manager candidate thanks to his/her work experience. In other words, the work experience of the manager candidate is the first step of trusting the manager to whom the company owner will entrust his company. Similarly, the reference point of management skills and professional competence is work experience. The company owner can determine how effectively the manager candidate can use these talents and abilities thanks to the information he/she will gain from his work experience. These statements can be expressed as the reasons why work experience has the highest criterion weight.

Regarding the trust criterion, we must explain that trust has two important dimensions: cognitive and emotional. In cognitive trust, the person seeks reasonable and concrete reasons to make a rational decision. The background of emotional trust is emotional investments. And the value given to the person is important in emotional investment (Arı, 2003: 6). When we consider

the subject-specific to our research, as a result of this distinction, the company owner seeks reasonable and concrete reasons to trust the manager candidate in cognitive trust. At this point, the work experience of the manager candidate and the references he/she offers come out. Emotional trust is understood as the process that starts after one-on-one interviews between the company owner and the manager candidate and arises with the business relationships that develop as a result of recruitment.

Managerial skills can be mainly defined as the manager's effective and efficient fulfillment of management functions within the organization. In addition, the manager candidate's emotional intelligence, teamwork predisposition, creativity, decision-making and problem-solving skills, knowledge of human resources management, time and stress management skills can be considered as reasons for preference for company owners. All these skills are considered as the third selection criterion for company owners after work experience and trust.

For company owners, the professional competence of the manager candidate has been determined as the last selection criterion. In this respect, foreign language knowledge, knowledge of basic information technologies, educational background, general culture level of the manager candidate was determined as the last selection criteria. Based on all findings, it is clearly seen that the most important selection reason for the management profile of the textile industry in our country is having a good work experience. The education level, foreign language knowledge and managerial skills of the manager candidate cannot get ahead of his/her work experience. This supports the situation of managers with high school and associate degree level of education but working as business managers in the textile sector. Work experience can be considered as a selection criterion for company owners and partners, in which other criteria are tested. In this respect, manager candidates who want to progress as managers in the sector must increase their sector experience. In this way, they will have made an important step in ensuring the trust of the company owners. After a successful work experience, candidates should develop their managerial skills and professional competencies.

In the application part of study, after the criterion weights have been obtained by fuzzy AHP and by using expert evaluations, a manager selection problem is demonstrated. In this sample problem, five candidate managers and four decision criteria have been analysed with fuzzy TOPSIS method. When we examine the results of fuzzy TOPSIS method, it is seen that the best manager alternative is M5. The use of fuzzy TOPSIS method in such a decision problem is appropriate because there are many criteria and alternatives. After that, a sensitivity analysis has been performed to observe changes on rankings when the criterion weights

are changed. Sensitivity analysis showed that the ranking results do not change even criterion weights is changed.

The constraints of this study are the firms valued in textile sector and criteria acquired from experts and firm owners. The results of this research will directly be changed according to different criteria and alternatives used. For the future research, we propose that using different criteria set or firm alternatives the manager selection problem can be evaluated. In addition, the subject of this research can be expanded by using other MCDM methods such as fuzzy MOORA, fuzzy GRA or fuzzyANP.

For this research, ethics committee approval (Commission Date 05.02.2021- Decision No. 02.14) was obtained from the Social and Human Sciences Ethics Committee of Tokat Gaziosmanpaşa University, and an informed consent form was signed.

REFERENCES

- Afshari, A. R. (2015), "Selection of construction project manager by using Delphi and fuzzy linguistic decision making", *Journal of Intelligent & Fuzzy Systems*, 28,2827-2838.
- Afshari, A. R.; Kowal, J. (2015), "Decision making methods for the selection of ICT project manager", *Gospodarka Rynek Edukacja* 18(4),19-28.
- Akça, N.; Sönmez, S.; Gür, Ş.; Yılmaz, A.; Eren, T. (2018), "Kamu hastanelerinde analitik ağ süreci yöntemi ile finans yöneticisi seçimi", *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(2),133-146.
- Akın, N. G. (2016), "Personel seçiminde çok kriterli karar verme: bulanık topsis uygulaması", *İşletme Araştırmaları Dergisi* 8(2), 224-254.
- Arı, G. S. (2003), "Yöneticiye duyulan güven bağıllığı artırır mı?", *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi* (2), 1-25.
- Biswas, T.; Akash, S.; Saha, S. (2018), "A Fuzzy-AHP Method for Selection Best Apparel Item to Start-Up with New Garment Factory: A Case Study in Bangladesh", *International Journal of Research in Industrial Engineering*, 32-50.
- Chang, D. Y. (1996), "Applications of the extent analysis method on fuzzy AHP. *European Journal of Operational Research*", 95, 649-655.
- Chen, C. T.; Hung, W. Z. (2012), "Choosing project leader based on interval linguistic TOPSIS and social network technology", 2012 International Conference on Fuzzy Theory and its Applications, 16-18 November, Taichung, Taiwan, Proceedings, 310-315.
- Dainty, A. R.; Cheng, M. I.; Moore, D. R. (2005), "Competency-based model for predicting construction project managers' performance", *Journal of Management in Engineering*, 21, 2-9.
- Dhiman, H.; Deb, D. (2020), "Fuzzy TOPSIS and fuzzy COPRAS based multi-criteria decision making for hybrid wind farms". *Energy*, 202, 1-10.
- Diğer, Ö.; Fidan, Y. (1999), *İşletme Yönetimine Giriş*. 4. Baskı, İstanbul: Beta Yayınevi
- Dodangeh, J.; Sorooshian, S.; Afshari A. R. (2014), "Linguistic extension for group multicriteria project manager selection", *Journal of Applied Mathematics* 2014, 1-8.
- Doğan, A.; Önder, E. (2014), "İnsan kaynakları temin ve seçiminde çok kriterli karar verme tekniklerinin kullanılması ve bir uygulama", *Journal of Yasar University* 9(34), 5796-5819
- Eren, E. (2011), *Yönetim ve Organizasyon*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Erđin, C. (2019), "Bulanık topsis yöntemiyle yönetici seçimi", *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1),37-50.
- Eroğlu, E.; Yıldırım, F. B.; Özdemir, M. (2014), "Çok kriterli karar vermeye "Oreste" yöntemi ve personel seçiminde uygulanması", *İstanbul Üniversitesi İşletme İktisadi Enstitüsü Dergisi*, 76, 1-19.
- Hadad, Y.; Keren, B.; Laslo, Z. (2013), "A decision-making support system module for Project manager selection according to past performance", *International Journal of Project Management*, 31(4), 532-541.
- Hauschildt, J.; Gesche, K.; Medcof, J. W. (2000), "Realistic criteria for project manager selection and development", *Project Management Institute*, 31(3),23-32.
- İbicioğlu, H.; Ünal, Ö. F. (2014), "Analitik hiyerarşi prosesi ile yetkinlik bazlı insan kaynakları yöneticisi seçimi", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(4), 55-78.
- Jensen, M. C.; Meckling, W. H. (1976), "Theory of the firm: managerial behavior, agency costs and ownership structure". *Journal of Financial Economics*, 3,305-360.
- Kelemenis, A.; Ergazakis, K.; Askounis, D. (2011), "Support managers' selection using an extension of fuzzy TOPSIS", *Expert Systems with Applications*, 38(3), 2774-2782.
- Kusumawardani, R.; Agintiara, M. (2015), "Application of fuzzy AHP-TOPSIS method for decision making in human resource manager selection process", *Procedia Computer Science*, 638-646.
- Meydan, C. H.; Çetin, M. (2015), "Vekalet Kuramı". İçinde: H. C. Sözen & H. N. Basım (ed.), *Örgüt Kuramları 3. Baskı* (ss157-178). İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Özbek, A. (2014), "Yöneticilerin çok kriterli karar verme yöntemi ile belirlenmesi", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 24,209-225.
- Özbek, A. (2015), "Akademik birim yöneticilerinin moora yöntemiyle seçilmesi: kırkkale üzerine bir uygulama" *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 38(1),1-18.
- Özbek, A. (2017), "Devlet teşvikleri ve hazır giyim işletmeleri üzerine bir çalışma", *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi*, 1(1),1-14.
- Rehman, O.; Ali, Y. (2021), "Optimality study of China's crude oil imports through China Pakistan economic corridor using fuzzy TOPSIS and Cost-Benefit analysis", *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 1-17.
- Rousseau, D. M.; Sitkin, S. B.; Burt, R. S.; Camerer, C. (1998), "Not so different after all: a cross- discipline view of trust". *Academy of Management*, 23(2), 393-404.
- Saaty, T. L. (1971), "How to make a decision: The analytic hierarchy process", *European Journal of Operational Research*, 40, 9-10.
- Sabuncuoğlu, Z. & Tokol, T. (2013). *İşletme* 9. Baskı, İstanbul: Beta Yayınevi.
- Şimşek, A.; Catur, O.; Ömürbek, N. (2014), "Turizm sektöründe bulanık analitik hiyerarşi süreci ile personel seçimi". *Uludağ Journal of Economy and Society*, 33(2),147-169.
- Sirisawat, P.; Kiatcharoenpol, T. (2018), "Fuzzy AHP-TOPSIS approaches to prioritizing solutions for reverse logistics barriers", *Computers & Industrial Engineering*, 303-318.
- Taş, A.; Çavuş, M. F. (2010), "Türkiye'deki profesyonel yöneticiler üzerine bir inceleme: Nasıl seçiliyorlar? Hangi özellikleri ön plana çıkıyor? Hangi yetkilerle donatılıyorlar?" *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(1), 185-201.

- Torfi, F.; Farahani, R.; Rezapour, S. (2010), "Fuzzy AHP to determine the relative weights of evaluation criteria and Fuzzy TOPSIS to rank the alternatives", *Applied Soft Computing*, 520-528.
- Torfi, F.; Rashidi, A. (2011), "Selection of project managers in construction firms using analytic hierarchy process (AHP) and fuzzy Topsis: A case study", *Journal of Construction in Developing Countries*, 16(1), 69-89.
- Türkiye Ticaret Bakanlığı (2020). İhracat Genel Müdürlüğü Hazır Giyim Sektör Raporu.
- Uçkun, C. G.; Latif, H.; Öztürk, Ö. F. (2013), "İşletmelerde yönetici adayı havuzu yöntemiyle yönetici adaylarının belirlenmesi (THY Uygulaması)", *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 2013, 36-46.
- Uğur, L. O. (2017), "Moora optimizasyon yaklaşımı ile inşaat proje müdürü seçimi: Çok kriterli bir karar verme uygulaması", *Politeknik Dergisi*, 20(3), 717-723
- Ünal, Ö. F. (2011), "Analitik hiyerarşi prosesi ve personel seçimi alanında uygulamaları. Akdeniz University International Journal of Alanya Faculty of Business" 3(2), 18-38
- Ünsalan, E.; Şimşekler, B. (2012), *İşletme Yönetimi*. 2. Baskı, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Xing, B.; Zhang, A. (2006), "Application of fuzzy analytical hierarchy process in selecting a project manager", *International Conference on Management Science and Engineering*, 5-7 October, Lille, France, Proceedings, 1417-1421.
- Yazıcıoğlu, İ.; Koç, H. (2009), "Aile işletmelerinin kurumsallaşma düzeylerinin belirlenmesine yönelik karşılaştırmalı bir araştırma", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, 21, 498-507.
- Kaygın, C. Y.; Tazegül, A.; Yazarkan, H. (2016), "İşletmelerin Finansal Başarılı ve Başarısız Olma Durumlarının Veri Madenciliği ve Lojistik Regresyon Analizi İle Tahmin Edilebilirliği". *Ege Academic Review*, 16(1), 147-159.
- Yıldız, A.; Deveci, M. (2013), "Bulanık VIKOR yöntemine dayalı personel seçim süreci", *Ege Academic Review*, 13(4), 427-436
- Yukl, G. A. (2013), *Leadership in organizations*. 8th ed., New York: Pearson Education.
- Zavadskas, E. K.; Turskis, Z.; Tamošaitiene, J.; Marina, V. (2008), "Multicriteria selection of Project managers by applying grey criteria", *Technological and Economic Development of Economy*, 14(4), 462-477.
- Zolfani, S. H.; Nahid R. Aghdaie; M. H.; Zavadskas, E. K. (2012), "Quality control manager selection based on ahp-copras-g methods: A case in Iran", *Economic Research*, 25(1), 72-86.

SWARA VE MAIRCA YÖNTEMLERİ İLE BANKACILIK SEKTÖRÜNDE PERSONEL SEÇİMİ*

A. ELİF YAZGAN^{1*} ve Halima AGAMYRADOVA^{2*}

¹Dr.Öğr.Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü

²Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Risk Yönetimi Ana Bilim Dalı

*ae yazgan@erbakan.edu.tr *agamyradovah@gmail.com

⁺ORCID: 0000-0002-3065-7930, [~]ORCID: 0000-0001-8459-1191

Makale katkı oranı: %65-%35

Öz - Küreselleşme ile birlikte hayatımızın birçok alanında yeni gelişmeler meydana gelmektedir ve bu gelişmeler birçok değişimi beraberinde getirmektedir. Bu değişimler ışığında işletmelerin ayakta kalabilmelerinde, etkinliklerini artırmalarında ve rekabet üstünlüğü elde edebilmelerinde, doğru adayı doğru işle buluşturma süreci giderek daha da önemli hale gelmektedir. Bu süreçte doğru kararı verebilmek için birçok kriteri aynı anda değerlendirmek gerekmektedir. İşte bu doğrultuda Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemlerinden faydalanılmaktadır. Bu çalışmada, ÇKKV yöntemlerinden SWARA ve MAIRCA Yöntemleri bir arada kullanılmıştır. Çalışmanın amacı, Katılım bankacılığı sektöründe faaliyet gösteren bir kuruluşun gişe yetkilisi pozisyonuna başvuran beş aday personel içerisinden, belirlenen on kriter çerçevesinde kuruluş içerisindeki üç yönetici(karar verici) tarafından bankaya alınacak en uygun personelin seçiminin yapılmasıdır. Bu doğrultuda öncelikle SWARA yöntemiyle karar vericiler tarafından kriterlerin ağırlıkları elde edilmiş, en önemli üç kriterin sırasıyla güvenilirlik, müşteri odaklılık ve deneyim olduğu görülmüştür. Sonrasında ise MAIRCA yöntemiyle 5 aday personelin performansları değerlendirilmiş ve ilgili pozisyona en iyi alternatifin A₄ olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler - Personel Seçimi, Çok Kriterli Karar Verme, SWARA, MAIRCA.

PERSONAL SELECTION IN THE BANKING SECTOR WITH SWARA AND MAIRCA METHODS

Abstract - With globalization, new developments occur in many areas of our lives, and these developments bring many changes. In line with these developments, the process of meeting the right candidate with the right job becomes more and more important for businesses to survive, increase their efficiency, and gain competitive advantage. In this process, it is necessary to evaluate many criteria at the same time in order to make the right decision. In this direction, Multi-Criteria Decision Making methods are used. In this study, SWARA and MAIRCA Methods were used together. The purpose of the study is to select the most suitable personnel to be recruited by three managers (decision makers) within the framework of ten criteria determined from among the five candidates applying for the position of cashier of an institution operating in the participation banking sector. In this direction, first of all, the weights of the criteria were obtained by the decision makers through the SWARA method, and it was seen that the three most important criteria were reliability, customer orientation, and experience, respectively. Afterwards, the performances of 5 candidate personnel were evaluated through the MAIRCA method, and it was determined that the best alternative for the relevant position was A₄.

Keywords - Personnel Selection, Multi-Criteria Decision Making, SWARA, MAIRCA.

GİRİŞ

Günümüz işletmeleri küreselleşmenin de etkisiyle sektörlerinde rekabet edebilmek için her geçen gün daha fazla nitelikli, işgücüne ihtiyaç duymaktadır. Bu özelliklere sahip personel, işletmelerin uzun vadede başarılı olmalarında en önemli etkenlerden biridir. Bu doğrultuda personel seçim süreci oldukça önemli yönetsel kararlardan biri haline gelmektedir.

Personel seçim sürecinde “doğru” personeli bulma konusunda başarılı olabilmek için çok çeşitli geleneksel ve bilimsel yöntemler bulunmaktadır. Son yıllarda karar verme sürecinde birçok kriteri dikkate alarak değerlendirme yapmaya imkân tanıyan Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleri sıklıkla kullanılmaktadır.

ÇKKV, yöneylem araştırması ve yönetim bilimi alanlarının alt dalı olan, karar teorisi ve analizinin sıklıkla kullanılan yöntemlerindedir (Atan ve Altan, 2020:10). Yöntem, karar verme sürecini açık, rasyonel ve verimli hale getirerek karar kalitesini artırmasından dolayı bilim ve iş dünyasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Yöntemlerdeki esas husus, uygun alternatifleri ele alınan kriterler bakımından değerlendirilerek en iyi olanın seçilmesidir (Ecer, 2020: 25).

ÇKKV yöntemleri kendi içerisinde ağırlıklandırmada kullanılan yöntemler (ENTROPİ, DEMATEL, CRITIC, CILOS, SWARA vb.) ve sınıflandırmada kullanılan yöntemler (TOPSİS, PROMETHEE, COPRAS, VIKOR, ARAS vb.) olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.

Bu çalışmada katılım bankacılığı sektöründe faaliyet gösteren bir kuruluşun gişe yetkilisi pozisyonuna personel alım süreci ele alınmıştır. Öncelikle ÇKKV yöntemlerinden SWARA (Step-wise Weight Assessment Ratio Analysis) yöntemiyle çalışmaya dahil edilen kriterlerin önem ağırlıkları hesaplanmış; daha sonra MAIRCA (MultiAtributive Ideal-Real Comparative Analysis) yöntemiyle aday personeller değerlendirilerek en iyi personel seçimi yapılmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise sonuçlar tartışılmış ve gelecek çalışmalar için önerilere yer verilmiştir.

LİTERATÜR TARAMASI

Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleri kullanılarak personel seçimine ilişkin literatür incelenmiş ve bu literatüre ilişkin bulgular bu bölümde belirtilmiştir.

Dağdeviren (2007), bulanık AHP yöntemi ile adayların işsel faktörler ve kişisel faktörler bazında değerlendirilmesinde dilsel değişkenler kullanarak yöneticilerin daha kolay karar verebileceğini vurgulamıştır.

Ecer (2007), bulanık TOPSİS yöntemini kullanarak bir işletmenin satış elemanı seçim sürecinde eğitim,

yabancı dil, iş tecrübesi, dış görünüş, iletişim becerileri, güven verme, kültür ve aile yapısı gibi kriterleri ele alıp pozisyona en uygun olan adayı belirlemiştir.

Huang (2008), bulanık AHP yöntemini kullanarak personel görev dağılımı ile ilgili oluşturulan modelle personel atama problemini çözmüştür.

Aksakal ve Dağdeviren (2010), AHS, DEMATEL ve AAS yöntemlerini kullanarak personel seçim sürecinde en önemli üç kriterin yazılı ve sözlü iletişim, değişik birimlerde çalışabilme ve tecrübe olduğunu belirlemiştir.

Kelemenis ve Askounis (2010), bir şirkette CEO seçimi için bulanık TOPSİS yönteminden yararlanılmış ve dört aday on bir kriter bakımından değerlendirilmiştir.

Jati (2011), eğitim sektöründeki bir kuruluşun öğretmen seçiminde üç aday on kritere göre AHP ve PROMETHEE II yöntemlerini kullanarak adaylar arasından en uygununu bulmaya çalışmıştır.

Kabak ve Kazançoğlu (2012) bulanık AHP ve Delphi tekniğini birlikte kullanarak askeri bir okulda çalışacak öğretmen seçimi için uzman görüşlerinden faydalanarak kriterler belirlemiş ve en uygun çözüme ulaşmaya çalışmışlardır.

Özcan (2012), personel seçiminde etkililiği AHP ve TOPSİS yöntemlerini kullanarak karşılaştırmış; en az sapmayı gösteren yöntemin AHP olduğunu görerek, seçim sürecinde bu yöntemin daha etkili olacağını değerlendirmiştir.

Köse vd. (2013), eğitim sektöründeki bir kuruluşun personel seçiminde GİA ve Gri Analitik Ağ Sürecini birlikte kullanarak dört karar verici sekiz kritere göre beş aday personeli değerlendirmeye almış ve en uygun aday bulmuşlardır.

Doğan ve Önder (2014), AHP ve TOPSİS yöntemleriyle hem kriterleri ağırlıklandırarak hem de eşit önem vererek en uygun adayı belirlemeye çalışmışlardır. Sonuç olarak, personel seçim sürecinde kriterlerin önem derecelerini ve ağırlıklarını belirleyerek daha olumlu sonuçlar alınabileceğini vurgulamışlardır.

Eroğlu vd. (2014), ORESTE yöntemini kullanarak yirmi kriterin görece önem düzeylerini belirlemiş ve daha sonra pozisyon için en uygun adayı bulmuştur.

Hota vd. (2014), eğitim sektöründeki bir kuruluşun öğretmen seçiminde on aday beş kritere göre bulanık AHP ve bulanık TOPSİS yöntemlerini kullanarak değerlendirmişler ve en uygun çözüme ulaşmışlardır.

Vatansever ve Öncel (2014), bir üniversiteye araştırma görevlisi seçiminde bulanık AHP ve bulanık TOPSIS yöntemlerini kullanarak en uygun adayı belirlemeye çalışmışlardır.

Bedir ve Eren (2015), perakende sektöründe faaliyet gösteren bir firmanın satış danışmanı pozisyonu için karar vericiler tarafından belirlenen kriterleri Analitik Hiyerarşi Süreci ile ağırlıklandırmış, daha sonra da PROMETHEE yöntemini kullanarak en uygun çözümü belirlemişlerdir.

Karabesevic vd. (2015), telekomünikasyon sektöründe faaliyet gösteren bir firmanın satış danışmanı pozisyonu için karar vericiler tarafından belirlenen kriterleri SWARA yöntemi ile ağırlıklandırmış, daha sonra da ARAS yöntemini kullanarak pozisyon için en uygun adayı bulmuşlardır.

Moayeri vd. (2015), bir okulda matematik öğretmeni seçimi için üç aday üç ana ve on altı alt kritere göre Bulanık AHP ve Bulanık TOPSIS yöntemlerini kullanarak değerlendirmişler ve adaylar arasından doğru seçimi bulmaya çalışmışlardır.

Akar ve Çakır (2016), lojistik sektöründeki bir firmanın operasyon personeli seçiminde öncelikle bulanık AHP yöntemini kullanarak kriterlerin ağırlıklarını hesaplamışlar, daha sonra MOORA yöntemiyle pozisyon için en uygun adayı belirlemişlerdir.

Türel ve Davraz (2016), hizmet sektöründeki bir hastanenin personel pozisyonu için dört aday yedi kritere göre AHP ve VIKOR yöntemlerini birlikte kullanarak değerlendirmişlerdir.

Kenger ve Organ (2017), bankaya alınacak bir personelin seçiminde Entropi yöntemi ile on kriterin önem derecelerini sıralamış; daha sonra da ARAS yöntemiyle pozisyon için en uygun adayı bulmuşlardır.

Urosevic vd. (2017), turizm sektöründeki bir firmanın satış müdürü pozisyonu için yedi kritere göre SWARA ve WASPAS yöntemlerini birlikte kullanarak en uygun çözüme ulaşmışlardır.

İlgaz (2018), lojistik sektöründeki bir firmanın operasyon personeli seçiminde AHP ve TOPSIS yöntemlerini birlikte kullanılarak en uygun adayı belirlemeye çalışmıştır.

Alp ve Topuz (2018), otomotiv sektöründeki bir firmanın satış uzmanı pozisyonu için ön değerlendirmeden geçen adaylar içerisinde en uygun adayı belirlemek için AHP ve TOPSIS yöntemlerini birlikte kullanmışlardır.

İçigen ve Çetin (2018), bir konaklama işletmesinin personel seçimi için başvuran on adayı, on beş kritere göre AHP ve TOPSIS yöntemlerini kullanarak değerlendirmişlerdir.

Karabesevic vd. (2018), bilgi sistemleri sektöründeki bir firmanın sistem destek uzmanı pozisyonu için altı aday yedi kriter bakımından SWARA ve EDAS yöntemlerini kullanarak değerlendirmişlerdir.

Samanlioglu vd. (2018), bir firmanın bilgi sistemleri bölümünde çalışacak personel için beş adayı, otuz kritere göre bulanık AHP ve bulanık TOPSIS yöntemlerini birlikte kullanarak değerlendirmişlerdir.

Karakış (2019), bir özel okulda öğretmen seçimi için beş aday dört ana ve on yedi alt kritere göre Bulanık AHP ve Bulanık TOPSIS yöntemlerini kullanarak değerlendirmişler ve adaylar arasından doğru seçimi bulmaya çalışmışlardır.

Kuşakcı vd. (2019), bir havayolu şirketinde uzman personel seçimi için üç aday sekiz kriter bakımından bulanık MULTIMOORA, AHP ve TOPSIS yöntemlerini ayrı ayrı kullanarak değerlendirmişler; değerlendirme sonucunda bulunan sonuçların aynı olduğunu tespit etmişlerdir.

Yıldırım vd. (2019), bir havayolu şirketinde destek personeli pozisyonu için beş aday dört kritere göre ARAS yöntemini kullanarak değerlendirmişlerdir.

Madenoglu (2020), üretim sektöründeki bir firmanın depo sorumlusu seçimi için altı aday, altı kritere göre Bulanık TOPSIS-Gri ilişkisel analiz-Waspas- Aras yöntemlerini birlikte kullanarak değerlendirmiştir.

Özdemir ve Nalbant (2020), bir firmanın mühendis seçim probleminde bulanık AHP yöntemini kullanarak yirmi iki kritere göre on yedi alternatif arasından en uygun adayı belirlemişlerdir.

Ayçin (2020), lojistik sektöründeki bir şirketin bilgi sistemi bölümünde çalışacak personelin seçiminde CRITIC ve MAIRCA yöntemlerini bütünlük olarak kullanarak yedi kriter ile beş aday içerisinde en uygun adayı belirlemeye çalışmıştır.

Ersoy (2021), tekstil sektöründeki bir firmanın mühendis seçim probleminde AHP ve TOPSIS yöntemlerini kullanarak sekiz aday yedi kritere göre değerlendirmiştir.

Taş ve Karataş (2021), bir yazılım firmasında proje yöneticisi pozisyonu için dört aday beş kritere göre nötrosofik AHP-TOPSIS yöntemlerini kullanarak değerlendirmeye tabi tutmuşlar ve en uygun adayı seçmişlerdir.

Literatür incelendiğinde, personel seçimine ilişkin SWARA ve MAIRCA yöntemlerinin birlikte kullanıldığı herhangi bir çalışmaya rastlanılmadığından yapılan bu çalışmanın ilgili literatüre katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

METODOLOJİ

Bu bölümde, çalışmanın uygulama kısmında kullanılan SWARA ve MAIRCA yöntemleri detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

1. SWARA Yöntemi

Son yıllarda oldukça fazla kullanılan SWARA (Step-wise Weight Assessment Ratio Analysis-Kademeli Ağırlık Değerlendirme Oran Analizi) yöntemi Keršulienė vd.(2010) tarafından geliştirilmiştir. Kriter ağırlıklarının belirlenmesinde kullanılan bu yöntem literatürde uzman odaklı yöntem olarak anılmaktadır.

Bu yöntem karmaşık bir yöntem olmamasından ve uzmanlarla çalışmaya uygunluğu bakımından karar vericiler ve araştırmacılar tarafından kolay ve başarılı bir şekilde uygulanabilmektedir. Yöntem, hali hazırdaki ekonomik ve çevresel faktörleri önemseyen karar vericilere yani uzmanlara, önceliklerini saptama açısından yardımcı olmaktadır. Aynı zamanda karar vericilerin yani uzmanların yöntem içerisindeki rolü oldukça önemlidir (Atan ve Altan, 2020:273).

Karar problemlerinde çok sayıda kriter söz konusu iken, problemlerin çözümünde ikili karşılaştırmaların sayısının çok fazla olması uygulamada tutarsızlıklara yol açabilmektedir. SWARA yönteminde daha az sayıda ikili karşılaştırma yaparak bu tutarsızlığı ortadan kaldırmak ve daha kolay bir şekilde problemi çözmek mümkündür (Ayçin, 2020: 258).

SWARA yönteminin adımları aşağıda özetlenmiştir (Stanujkic vd., 2015):

Adım 1: Yöntemin ilk adımında karar problemine dahil edilecek kriterler ve karar vericiler belirlenir. Problemde n adet kriterin ($C_n, n=1, 2, \dots, n$) ve m adet karar vericinin ($K_m, m=1, 2, \dots, m$) olduğu kabul edilmektedir.

Adım 2: Karar vericiler bilgi ve tecrübelerine dayanarak kriterleri en önemli kriterden en önemsiz kriterle doğru önem sırasına göre sıralar. Karar verici birden fazla ise kriterlerin geometrik ortalamasının alınmasıyla genel bir sıralama elde edilir.

Adım 3: Kriterler için ayrı ayrı görece önem düzeyleri, her kriterin kendinden bir önceki kriter (j-1) ile karşılaştırılmasıyla bulunur. Bu değer "ortalama değer karşılaştırmalı önemi" diye isimlendirilir ve "s_j" simgesi ile gösterilir.

Adım 4: Kriterler için ayrı ayrı "k_j" katsayısı Eşitlik (1) yardımıyla hesaplanır.

$$k_j = \begin{cases} 1 & j=1 \\ s_j+1 & j>1 \end{cases} \quad (1)$$

Adım 5: Kriterlere ait ağırlıkları gösteren "q_i" katsayısı, Eşitlik (2) yardımıyla hesaplanır.

$$\begin{cases} 1 & j=1 \\ \frac{q_{i-1}}{s_j} & j>1 \end{cases} \quad (2)$$

Adım 6: Yöntemin son adımında, kriterlerin görece ağırlıkları "w_j" Eşitlik (3) yardımıyla bulunur.

$$w_j = \frac{q_j}{\sum_{k=1}^n q_k} \quad (3)$$

2. MAIRCA Yöntemi

Gigovic vd. (2016)'nin literatüre kazandırdığı ÇKKV yöntemlerinden birisi olan MAIRCA (MultiAtributive Ideal-Real Comparative Analysis) yöntemi, ideal ve ampirik derecelendirmelerin aralarındaki boşlukları tanımlayan bir yöntemdir. Her bir kriterle ait boşlukların toplanması ve karar alternatiflerine ait toplam boşluğun hesaplanması sonucu toplam boşluk değeri minimum olan alternatif, en iyi alternatif olarak görülmektedir (Gigovic vd., 2016: 11; Pamucar vd., 2017: 58; Ayçin, Güçlü, 2020: 296).

MAIRCA yöntemi her ne kadar matematiksel olarak kolay anlaşılır bir algoritmaya sahip olsa da, sonuçları güvenilirdir ve diğer çok kriterli karar verme yöntemleriyle birlikte kullanılmasında hiçbir mahsur yoktur. MAIRCA yönteminin standartlaştırma aşamasında lineer normalizasyon tekniği kullanılmaktadır. Daha önce yapılan çalışmalar bu teknikte elde edilen sonuçların ve sıralamaların diğer çok kriterli karar verme tekniklerine nazaran (TOPSİS, ELECTRE gibi) daha güvenilir, tutarlı ve daha doğru sonuçlar verdiğini göstermektedir. Bu yöntemin başlangıç aşamasında bütün alternatiflere tarafsız bir şekilde yaklaşmakta ve eşit şans tanımakta; ilerleyen aşamalarında ise ele alınan kriterlere göre alternatiflerin değerlendirilmesi sonucunda bu eşit şans durumu kendiliğinden ortadan kalkmakta ve artık alternatifler birbirlerinden ayırt edilebilir hale gelmektedir (Ecer, 2020; 265.)

MAIRCA yönteminin adımları aşağıda özetlenmiştir (Pamucar vd., 2018: 1646-1648; Ayçin, 2020: 5):

Adım 1: Alternatiflerin (A_i) her birine ait kriter (C_j) değerleri Eşitlik (4)'te yer almaktadır.

$$x = \begin{matrix} & C_1 & C_2 & \dots & C_n \\ \begin{matrix} x_{11} \\ \vdots \\ x_{m1} \end{matrix} & \begin{matrix} x_{12} \\ \vdots \\ x_{m2} \end{matrix} & \begin{matrix} \dots \\ \vdots \\ \dots \end{matrix} & \begin{matrix} x_{1n} \\ \vdots \\ x_{mn} \end{matrix} \end{matrix} \quad (4)$$

Adım 2: Karar vericinin alternatif seçim sürecinde tarafsız olması, olmazsa olmazdır. m toplam alternatif sayısı iken, i. alternatifin önceliği (P_{Ai}) Eşitlik (5) yardımıyla hesaplanır.

$$P_{Ai} = \frac{1}{m} ; \quad \sum_{i=1}^m P_{Ai} = 1 \quad i=1, 2, 3, \dots, m \quad (5)$$

Karar verici alternatiflerin her birine eşit uzaklıkta olduğundan önceliklerin hepsi eşittir (Eşitlik (6)).

$$P_{A1} = P_{A2} = \dots = P_{Am} \quad (6)$$

Adım 3: Matrisin elemanları (t_{pij}), alternatiflerin önceliklerinin (P_{Ai}) kriter ağırlıkları (w_j) ile çarpılması sonucu bulunmaktadır.

$$\begin{bmatrix} P_{A1} * W_1 & P_{A1} * W_2 & \dots & P_{A1} * W_m \\ P_{A2} * W_1 & P_{A2} * W_2 & \dots & P_{A2} * W_n \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ P_{Am} * W_1 & P_{Am} * W_2 & \dots & P_{Am} * n \end{bmatrix} \quad (7)$$

Adım 4: Teorik derecelendirme matrisi (T_p) ve başlangıç karar matrisi (X)' ten faydalanılarak Gerçek Derecelendirme Matrisi (T_r) matrisi elde edilir. Matris elemanları, maksimizasyon tipli kriterlerde Eşitlik (8), minimizasyon yönlü kriterlerde ise Eşitlik (9) yardımıyla hesaplanır.

$$t_{rij} = t_{pij} * \left(\frac{x_{ij} - x_{ij}^-}{x_{ij}^+ - x_{ij}^-} \right) \quad (8)$$

$$t_{rij} = t_{pij} * \left(\frac{x_{ij}^+ - x_{ij}}{x_{ij}^+ - x_{ij}^-} \right) \quad (9)$$

x_{ij}^+ kriterin alternatiften aldığı maksimum değeri ($x_{ij}^+ = \max(x_1, x_2, \dots, x_m)$), x_{ij}^- kriterin alternatiften aldığı minimum değeri ($x_{ij}^- = \min(x_1, x_2, \dots, x_m)$) göstermektedir.

Adım 5: Son olarak Eşitlik (10) ve Eşitlik (11) yardımıyla teorik derecelendirme matrisinden (T_p) gerçek derecelendirme matrisi (T_r) çıkarılarak, Boşluk Matrisi (G) elde edilir.

$$G_{ij} = t_{pij} - t_{rij} \quad (10)$$

$$G = T_p - T_r = \begin{bmatrix} g_{11} & g & \dots & g_{1n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ g_{m1} & g_{m2} & \dots & g_{mn} \end{bmatrix}$$

(11)

Adım 6: Yöntemin son adımında, alternatiflerin kriter fonksiyonlarının değeri, alternatifler için ayrı ayrı şekilde Eşitlik (12) yardımıyla bulunur.

$$Q_i = \sum_{j=1}^n g_{ij} \quad , \quad i = 1, 2, \dots, m \quad (12)$$

Bu eşitlikten elde edilen değerler içerisinde en küçük değere sahip olan alternatif en iyi alternatif olarak kabul edilir.

UYGULAMA

Bu çalışmada SWARA ve MAIRCA yöntemleri birlikte kullanılarak Katılım bankacılığı sektöründeki bir kuruluşun gişe yetkilisi pozisyonuna personel alımının gerçekleştirilmiştir. Öncelikle SWARA yöntemiyle seçilen kriterlerin göreceli ağırlıkları belirlenmiş, daha sonra da MAIRCA yöntemiyle aday personellerin performansları değerlendirilerek ilgili pozisyona en iyi alternatifin hangi aday olduğu tespit edilmiştir.

Pozisyon için 5 aday, 3 yönetici(karar verici) tarafından 10 adet kriter çerçevesinde değerlendirilmiştir. Kriterler belirlenirken ilgili literatür incelenmiş, Kenger ve Organ (2017) tarafından kullanılan kriterlerden faydalanılmıştır. Faydalanılan 10 adet kriter Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Çalışma Kapsamında Kullanılan Kriterler

Kriter Kodu	Kriter	Kriter Yönü
K ₁	Eğitim Durumu	Maksimizasyon
K ₂	Yabancı Dil Bilgisi	Maksimizasyon
K ₃	Bilgisayar Tecrübesi	Maksimizasyon
K ₄	Deneyim	Maksimizasyon
K ₅	Referans	Maksimizasyon
K ₆	Müşteri Odaklılık	Maksimizasyon
K ₇	Güvenilirlik	Maksimizasyon
K ₈	Yaratıcılık- Yenilikçilik	Maksimizasyon
K ₉	Fiziksel Özellikler	Maksimizasyon
K ₁₀	Uyum	Maksimizasyon

Uygulamanın ilk bölümünde SWARA yöntemini kullanarak her karar vericiden ayrı ayrı kriterleri önem sırasına göre sıralamaları istenmiş ve tüm kriterlerin birbirleriyle kıyaslanmasıyla da s_j değerleri elde edilmiştir. Daha sonra her karar verici açısından kriterlerin göreceli ağırlıkları Eşitlik (1), (2) ve (3)'ten faydalanılarak bulunmuştur. Her bir karar vericinin değerlendirmeleri sonucu oluşan değerler aşağıdaki tablolarda özetlenmiştir.

Tablo 2: Karar Verici 1(KV₁) İçin SWARA Yöntemi Sonuçları

Kriter	Sıralama	s _j	k _j	q _j	w _j
K ₇	1		1	1,0000	0,1763
K ₆	2	0,2500	1,2500	0,8000	0,1410
K ₈	3	0,2500	1,2500	0,6400	0,1128
K ₂	4	0,0500	1,0500	0,6095	0,1074
K ₁	5	0,0500	1,0500	0,5805	0,1023
K ₁₀	6	0,1000	1,1000	0,5277	0,0930
K ₄	7	0,1000	1,1000	0,4798	0,0846
K ₃	8	0,2000	1,2000	0,3998	0,0705
K ₉	9	0,2000	1,2000	0,3332	0,0587
K ₅	10	0,1000	1,1000	0,3029	0,0534

Tablo 3: Karar Verici 2 (KV₂) İçin SWARA Yöntemi Sonuçları

Kriter	Sıralama	s _j	k _j	q _j	w _j
K ₇	1		1	1,0000	0,2761
K ₉	2	0,3000	1,3000	0,7692	0,2124
K ₄	3	0,3000	1,3000	0,5917	0,1634
K ₁	4	0,2500	1,2500	0,4734	0,1307
K ₁₀	5	0,2000	1,2000	0,3945	0,1089
K ₆	6	0,2000	1,2000	0,3287	0,0908
K ₃	7	0,1500	1,1500	0,2859	0,0789
K ₂	8	0,0500	1,0500	0,2722	0,0752
K ₈	9	0,0500	1,0500	0,2593	0,0716
K ₅	10	0,0500	1,0500	0,2469	0,0682

Tablo 4: Karar Verici 3 (KV₃) İçin SWARA Yöntemi Sonuçları

Kriter	Sıralama	s _j	k _j	q _j	w _j
K ₇	1		1	1,0000	0,2172
K ₆	2	0,2500	1,2500	0,8000	0,1737
K ₁	3	0,2000	1,2000	0,6667	0,1448
K ₁₀	4	0,2000	1,2000	0,5556	0,1206
K ₉	5	0,0500	1,0500	0,5291	0,1149
K ₈	6	0,0500	1,0500	0,5039	0,1094
K ₅	7	0,1000	1,1000	0,4581	0,0995
K ₁	8	0,2000	1,2000	0,3817	0,0829
K ₃	9	0,0500	1,0500	0,3636	0,0790
K ₂	10	0,0500	1,0500	0,3463	0,0752

Son olarak karar verici birden fazla olduğu için her bir karar verici açısından hesaplanan kriter ağırlıklarına ilişkin geometrik ortalamalarının alınmasıyla nihai kriter ağırlıkları belirlenmiş ve belirlenen bu ağırlıklar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 5: Kriterlerin Son Ağırlıkları ve Önem Sırası

Kriter	KV ₁	KV ₂	KV ₃	G.O.	Sıralama
K ₁	0,1020	0,1310	0,0830	0,1035	6
K ₂	0,1070	0,0750	0,0750	0,0844	8
K ₃	0,0700	0,0790	0,0790	0,0759	9
K ₄	0,0850	0,1630	0,1450	0,1262	3
K ₅	0,0530	0,0680	0,0990	0,0709	10
K ₆	0,1410	0,0910	0,1740	0,1307	2
K ₇	0,1760	0,2760	0,2170	0,2193	1
K ₈	0,1130	0,0720	0,1090	0,0961	7
K ₉	0,0590	0,2120	0,1150	0,1129	4
K ₁₀	0,0930	0,1090	0,1210	0,1070	5

Tablo 5’te görüldüğü üzere SWARA yöntemi sonuçlarına göre, K₇ “güvenilirlik” (0,2193) en önemli kriter olarak tespit edilmiştir. Güvenilirlik kriterini sırasıyla K₆ “müşteri odaklılık” (0,1307) ve K₄ “deneyim” (0,1262) kriterleri takip etmektedir.

Uygulamanın ikinci bölümünde 5 aday personelin performanslarının değerlendirilmesinde MAIRCA yöntemi kullanılmıştır. Öncelikle her bir karar verici, aday personellerin kriterlere ilişkin gösterdikleri performanslar için 1 (çok düşük), 9 (çok yüksek) olacak şekilde değer vermiştir ve bu değerlerin

geometrik ortalamaları alınarak karar matrisi oluşturulmuştur. Tablo 6, MAIRCA yöntemine ilişkin karar matrisini göstermektedir.

Tablo 6: Karar Matrisi

Adaylar	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	A ₅
K ₁	7,3186	7,9581	8,3203	8,6535	7,6117
K ₂	7,0000	8,0000	8,3203	8,6535	8,6535
K ₃	7,0000	7,3186	6,9521	8,0000	8,3203
K ₄	5,0000	5,0000	5,6462	6,0000	6,3164
K ₅	8,0000	8,0000	7,3186	7,0000	7,0000
K ₆	7,0000	7,6517	7,3186	6,6494	6,6494
K ₇	6,6494	7,6517	8,0000	8,0000	8,0000
K ₈	8,0000	7,0000	5,9439	6,6494	7,0000
K ₉	8,0000	7,0000	8,0000	7,0000	7,0000
K ₁₀	7,3186	6,3164	6,3164	7,0000	7,0000

Bu aşamada her bir aday personele ait tercih olasılığı (5 aday personel olduğundan $P_{A_i} = 1/5 = 0,2$ alınarak) Eşitlik (5); teorik değerlendirme matrisi (T_p) ise Eşitlik (7) yardımıyla hesaplanmış ve aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 7: Teorik Derecelendirme Matrisi

Adaylar	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	A ₅
K ₁	0,0207	0,0207	0,0207	0,0207	0,0207
K ₂	0,0169	0,0169	0,0169	0,0169	0,0169
K ₃	0,0152	0,0152	0,0152	0,0152	0,0152
K ₄	0,0252	0,0252	0,0252	0,0252	0,0252
K ₅	0,0142	0,0142	0,0142	0,0142	0,0142
K ₆	0,0262	0,0262	0,0262	0,0262	0,0262
K ₇	0,0438	0,0438	0,0438	0,0438	0,0438
K ₈	0,0192	0,0192	0,0192	0,0192	0,0192
K ₉	0,0226	0,0226	0,0226	0,0226	0,0226
K ₁₀	0,0214	0,0214	0,0214	0,0214	0,0214

Çalışmadaki bütün kriterler maksimizasyon tipli olduğundan, Gerçek derecelendirme matrisi (T_r) Eşitlik (8) yardımıyla hesaplanmış ve aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 8: Gerçek Derecelendirme Matrisi

Adaylar	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	A ₅
K ₁	0,0000	0,0099	0,0155	0,0207	0,0045
K ₂	0,0000	0,0102	0,0135	0,0169	0,0169
K ₃	0,0005	0,0041	0,0000	0,0116	0,0152
K ₄	0,0000	0,0000	0,0124	0,0191	0,0252
K ₅	0,0142	0,0000	0,0110	0,0095	0,0095
K ₆	0,0092	0,0262	0,0175	0,0000	0,0000
K ₇	0,0000	0,0325	0,0438	0,0438	0,0438
K ₈	0,0192	0,0099	0,0000	0,0066	0,0099
K ₉	0,0226	0,0000	0,026	0,0000	0,0000
K ₁₀	0,0214	0,0000	0,0000	0,0146	0,0146

Toplam boşluk matrisi(G) Eşitlik (10) ve (11) yardımıyla hesaplanarak aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 9: Toplam Boşluk Matrisi

Adaylar	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	A ₅
K ₁	0,0207	0,0108	0,0052	0,0000	0,0162
K ₂	0,0169	0,0067	0,0034	0,0000	0,0000
K ₃	0,0147	0,0111	0,0152	0,0036	0,0000
K ₄	0,0252	0,0252	0,0128	0,0061	0,0000
K ₅	0,0000	0,0142	0,0032	0,047	0,0047
K ₆	0,0170	0,0000	0,0087	0,0262	0,0262
K ₇	0,0438	0,0113	0,0000	0,0000	0,0000
K ₈	0,0000	0,0093	0,0192	0,0126	0,0093
K ₉	0,0000	0,0226	0,0000	0,0226	0,0226
K ₁₀	0,0000	0,0214	0,0214	0,0068	0,0068

Uygulamanın son adımında Eşitlik (12) yardımıyla aday personelin kriter fonksiyonlarının değerleri hesaplanmış ve aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 10: Aday Personelin Kriter Fonksiyonlarının Değerleri ve Sıralama

Adaylar	Q_i	Sıralama
A ₁	0,1383	5
A ₂	0,1326	4
A ₃	0,0891	3
A ₄	0,0826	1
A ₅	0,0858	2

MAIRCA yönteminin sonuçlarından hareketle en iyi personel alternatifinin A₄ olduğu görülmüştür. Bu alternatifi sırasıyla A₅ ile A₃, A₂ ve A₄ alternatifleri izlemektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada Katılım bankacılığındaki bir kuruluşun gişe yetkilisi pozisyonuna alınacak aday personellerin seçiminde çok kriterli karar verme yöntemleri içerisinde SWARA ve MAIRCA yöntemlerinden bütünlük olarak yararlanılmıştır.

Aday personellerin seçim sürecinde göz önüne alınacak kriterler sırasıyla eğitim durumu, yabancı dil bilgisi, bilgisayar tecrübesi, deneyim, referans, müşteri odaklılık, güvenilirlik, yaratıcılık- yenilikçilik, fiziksel özellikler ve uyum süreci olarak belirlenmiştir. Uygulamada öncelikle kriter ağırlıklandırma yöntemi olan SWARA yöntemiyle belirlenen kriterlere ilişkin önem düzeyleri hesaplanmıştır. SWARA yöntemine göre en önemli üç kriter sırasıyla K₇-güvenilirlik (0,219), K₆-müşteri odaklılık (0,131) ve K₄-deneyim (0,126) olarak tespit edilmiştir. SWARA yönteminden sonra 5 aday personel arasından en iyi alternatifi bulabilmek amacıyla MAIRCA yönteminden faydalanılmıştır. Bu yöntem sonuçlarına göre ilgili pozisyona en uygun adayın A₄ olduğu tespit edilmiştir.

Literatür incelemesi sonucunda, hem MAIRCA yönteminin oldukça az kullanılmasından hem de personel seçim sürecinde SWARA ve MAIRCA yöntemlerinin bütünlük kullanımına ilişkin çalışma az olmasından dolayı literatüre bu yönüyle katkısının olacağı düşünülmektedir. Bundan sonra gerek personel seçiminde gerekse de başka alanlarda yapılacak çalışmalarda SWARA ve MAIRCA yöntemlerinin birlikte daha fazla kullanılacağı ümit edilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akar, G.S.; Çakır, E. (2016), “Lojistik Sektöründe Bütünleştirilmiş Bulanık AHPMOORA Yaklaşımı ile Personel Seçimi, Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 14(2), 185-199. Doi: <http://dx.doi.org/10.11611/JMER855>
- Aksakal, E.; Dağdeviren, M. (2010), “Anp ve Dematel Yöntemleri İle Personel Seçimi Problemine Bütünleşik Bir Yaklaşım”, Gazi Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi, 25(4).
- Alp, S.; Topuz, T. (2018), “Analitik Hiyerarşi Süreci ve TOPSIS Yöntemleri İle Personel Seçimine Yönelik Bir Uygulama”, Atlas International Refereed Journal on Social Sciences, 4(13), 1281-1300.
- Atan, M., Altan., Ş. (2020), Örnek Uygulamalarla Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Ayçin, E. (2020), Çok Kriterli Karar Verme, Bilgisayar Uygulamalı Çözümler, Nobel Kitabevi, Ankara.
- Ayçin, E. (2020), “Personel Seçim Sürecinde CRITIC ve MAIRCA Yöntemlerinin Kullanılması”, İşletme, 1(1), 1-12.
- Bedir, N.; Eren, T. (2015), “AHP-PROMETHEE Yöntemleri Entegrasyonu ile Personel Seçim Problemi: Perakende Sektöründe Bir Uygulama”, Social Sciences Research Journal, 4(4), 46-58.
- Dağdeviren, M. (2007), “Bulanık Analitik Hiyerarşi Prosesi İle Personel Seçimi Ve Bir Uygulama”, Gazi Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi, 22(4): 791-799
- Doğan, A.; Önder, E. (2014), “İnsan Kaynakları Temin ve Seçiminde Çok Kriterli Karar Verme Tekniklerinin Kullanılması ve Bir Uygulama”, Journal of Yaşar University, 9(34), 5796-5819. <https://doi.org/10.19168/jyu.90784>
- Ecer, F. (2007), “Satış Elemanı Adaylarının Değerlendirilmesine ve Seçimine Yönelik Yeni Bir Yaklaşım: Fuzzy TOPSIS”, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7 (2), 187-204.
- Ecer, F. (2020), Çok Kriterli Karar Verme, Geçmişten Günümüze Kapsamlı Bir Yaklaşım, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Eroğlu, E.; Yıldırım, B.F.; Özdemir, M. (2014), “Çok Kriterli Karar Vermede ORESTE Yöntemi ve Personel Seçimi”, Istanbul Management Journal. 25(76), 1-18.
- Ersoy, Y. (2021), “Ahp ve Topsis Yöntemleri Kullanılarak Tekstil Sektöründe Personel Seçimi”, Kafdağı - Cilt:6, Sayı 1, 2021, 60-78.
- Hota, H.S, Sharma, L.K. and Pavani, S. (2014), “Fuzzy TOPSIS Method Applied for Ranking of Teacher in Higher Education, In Intelligent Computing, Networking, and Informatics”, (1225-1232), Springer, New Delhi.
- Huang, C.C., Chu, P.Y., Chiang, Y.H. (2008), “A Fuzzy AHP Application in Government-Sponsored R&D Project Selection”, Omega, The International Journal Of Management Science, 36 (6) :1038-1052.
- İlgaz, A. (2018), “Lojistik Sektöründe Personel Seçim Kriterlerinin AHP ve TOPSIS Yöntemleri ile Değerlendirilmesi”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(32), 586-605.
- İçigen, E. T.; Çetin, E. İ. (2018), “AHP Temelli TOPSIS Yöntemi İle Konaklama İşletmelerinde Personel Seçimi”, Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, 7(13), 179-187.
- Jati, H. (2011), “Study on Performance Appraisal Method of Vocational Education Teachers Using PROMETHEE II”, Proceedings of ICVET. <https://www.yumpu.com/en/document/read/45942637/study-on-performance-appraisal-method-of-vocational-education->
- Kabak, M., Kazançoğlu, Y. (2012), “Bulanık Analitik Hiyerarşisi Yöntemiyle Öğretmen Seçimi ve Bir Uygulama”, Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(1), 95-111.
- Karabesevic, D.; Stanujkic, D.; Urošević, S. (2015), “The MCDM Model for Personnel Selection Based on SWARA and ARAS Methods”, Management, (77), 43-52. DOI: 10.595/management.fon.2015.0029.
- Karabesevic, D.; Zavadskas, E.K.; Stanujkic, D., Popovic, G.; Brzakovic, M. (2018), “An Approach To Personnel Selection In The IT Industry Based On The EDAS Method”, Transformations in Business & Economics, 17(2), 54-65.
- Karakış, E. (2019), “Bulanık AHP ve Bulanık TOPSIS İle Bütünleşik Karar Destek Modeli Önerisi: Özel Okullarda Öğretmen Seçimi”, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 53, 112-137.
- Kelemenis A., Askounis D. (2010), “A New TOPSIS-Based Multi-Criteria Approach To Personnel Selection”, Expert Systems With Applications 37: 4999–5008.
- Kenger, M. D.; Organ, A. (2017), “Banka Personel Seçiminin Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinden Entropi Temelli Aras Yöntemi ile Değerlendirilmesi” Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4(4), 152-170.
- Köse, E., Aplaç, H.S.; Kabak, M. (2013), “Personel Seçimi için Gri Sistem Teori Tabanlı Bütünleşik Bir Yaklaşım”, Ege Akademik Bakış, 13 (4), 461-471.
- Kuşakçı, A.O.; Ayvaz, B.; Öztürk, S.; Sofu, F., (2019), “Bulanık MULTIMOORA İle Personel Seçimi: Havacılık Sektöründe Bir Uygulama”, Ömer Halisdemir Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi, 8(1), 96-110. doi:10.28948/ngumuh.516835
- Madenoğlu, F. S. (2020), “Personnel Selection By Using Fuzzy Hybrid Multi Criteria Decision Making Methodology”, Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8(3) 953–962.
- Moayeri, M., Shahvarani, A., Behzadi, M.H. and Lotfi, F. Hosseinzadeh-Lotfi, F. (2015), “Comparison of Fuzzy AHP and Fuzzy TOPSIS Methods For Math Teacher Selection”, Indian Journal of Science and Technology, 8(13), 1-10.
- Özcan M. (2012), “AHP ve TOPSIS Yöntemlerinin Personel Seçimi Sürecindeki Etkinliğinin Karşılaştırılması: Bir Üretim İşletmesinde Uygulama”, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 95.
- Özdemir, Y.; Nalbant, K. G. (2020), “Personnel Selection for Promotion using an Integrated Consistent Fuzzy Preference Relations - Fuzzy Analytic Hierarchy Process Methodology: A Real Case Study”, Asian Journal of Interdisciplinary Research, 3(1), 219-236. <https://doi.org/10.34256/ajir20117>
- Samanlioğlu, F.; Taskaya, Y. E.; Gulen, U. C.; Cokcan, O. (2018), “A fuzzy AHP– TOPSIS-Based Group Decision-Making Approach To IT Personnel Selection”, International Journal of Fuzzy Systems, 20(5), 1576-1591. <https://doi.org/10.1007/s40815-018-0474-7>
- Stanujkić, D.; Karabašević, D.; Zavadskas, E. K. (2015), “A Framework For The Selection Of A Packaging Design Based On The SWARA Method”, Engineering Economics, 26(2):181–187.
- Taş, A.; Karataş, P.Ç. (2021), “Yazılım Sektöründe Nitelikli Personel Seçiminin Nötrosofik AHP ve TOPSIS Yöntemleri İle İncelenmesi”, İşletme Araştırmaları Dergisi, 13(1), 969-979.

<https://doi.org/10.20491/isarder.2021.1178>

- Türel Ş., N., Davraz M., G. (2016), “Hizmet Sektöründeki Personelin Seçiminde AHP ve VIKOR Yönteminin Kullanımı: Özel Hastaneler Açısından Bir İnceleme”, The Journal Of Academic Social Science Studies :44 249-262.
- Urosevic, S.; Karabesevic, D.; Stanujkic, D.; Maksimovic, M. (2017), “An Approach to Personnel Selection in the Tourism Industry Based on the SWARA and the WASPAS Methods”, Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research, 1(51), 75-88.
- Vatansever, K., Öncel, M. (2014), “Akademik Personel Alım Kararlarında Çok Kriterli Karar Verme Tekniklerinin Birlikte Kullanımı ve Bir Uygulama”, Journal of Management, Marketing and Logistics, 1(2), 111-126.
- Yıldırım, B. I.; Uysal, F.; Ilgaz, A. (2019), “Havayolu İşletmelerinde Personel Seçimi: Aras Yöntemi ile Bir Uygulama”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2(33), 219-231.

EXTENDED ABSTRACT

In today's competitive business environment, companies feel the need for constant change and development in order to survive and be long-term. This need for change and development causes companies to review all their resources and adapt their structures to this dynamic process. At the beginning of these resources is human as a value. Personnel selection plays an important role in human resources management. A company that has chosen the right personnel for the right job will get the maximum benefit from that person. Thus, it provides a more effective and financially higher return on its investment. Considering the advantages that cannot be directly reflected to the company, it can be said that a company that applies the right personnel selection method is one step ahead in the competitive environment. As in every selection problem, the personnel selection problem is a kind of decision-making problem. However, decision problems involving personal judgments and subjectivity carry serious risks in ensuring and testing the correctness of the solution. This leads decision makers to systematic solutions in the problem solving phase.

Personnel who are considered to be employed in an enterprise selection is more prominent than placement. Differences in human judgments brought about by the numerical and verbal criterias used in personnel recruitment criteria used in recruitment can bring along with different decision values about candidates. While making decisions, managers feel the need to use a mathematical method because of the rational closeness and importance levels of the criteria.

There are a variety of traditional and scientific methods to be successful in finding the "right" personnel in the personnel selection process. In recent years, Multi-Criteria Decision Making Methods, which allow evaluation by considering many criteria in the decision-making process, are frequently used. Multi-Criteria Decision Making (MCDM) is the structure that such as economics, informatics psychology, mathematics, and social sciences where multiple disciplines come together and make decisions in more than one dimension. It is a method that brings together the methods that provide the opportunity to evaluate the problem and make decisions. MCDM problems, possible solutions where more than one criterion is optimized, it can also be defined as the problems in which the best alternative is chosen among the sets. MCDM represents both an approach and methods designed to assist people facing problems that can be characterized by multiple, non-uniform, and conflicting criteria in making choices that suit their own value judgments. MCDM methods, which are seen as a rapidly developing branch of operations research in recent years, are seen as a method index that renews and revives the characters of the discipline and scientific approach in problem solving, which is the basis of this field. We can give as examples of MCDM methods such as AHP, TOPSIS, CRITIC, ELECTRE, DEMATEL, SWARA, MAIRCA.

In the application, first of all, the importance levels of the criteria determined by the SWARA method, which is the criterion weighting method, were calculated. The SWARA (Step-wise Weight Assessment Ratio Analysis) method, which has been frequently used in recent years, was developed by Keršulienė et al. (2010). This method, which is used to determine the criterion weights, is known as the expert-oriented method in the literature. Gigovic et al. MAIRCA (MultiAtributive Ideal-Real Comparative Analysis) method, which is one of the MCDM methods introduced to the literature by Ms., is a method based on defining the gaps between ideal and empirical ratings. By adding up the gaps for each of the criteria, the total gap for the decision alternatives is obtained. At the end of the process, the alternative with the lowest total void value is determined as the best alternative.

According to the SWARA method, the three most important criteria were determined as K_7 -reliability (0.219), K_6 -customer orientation (0.131), and K_4 -experience (0.126), respectively. After the SWARA method, MAIRCA method was used to find the best alternative among 5 candidate personnel. According to the results of this method, it has been determined that the most suitable candidate for the relevant position is A_4 . As a result of the literature review, it is thought that it will contribute to the literature since there are very few studies on the integrated use of both the MAIRCA method and the SWARA and MAIRCA methods in the Turkish literature. In future studies, researchers can use SWARA and MAIRCA methods in other areas, as well as different multi-criteria decision-making methods for personnel selection.

VERİ MADENCİLİĞİ İLE HAVA YOLU MÜŞTERİ DEĞERLENDİRMELERİNİN ANALİZİ: BİR KARAR AĞACI ALGORİTMASI ÖRNEĞİ¹

İbrahim BUDAK^{1*} ve Arzu ORGAN^{1*+}

¹Dr. Pamukale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Bölümü/ ¹Prof. Dr. Pamukale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Anabilim Dalı

*ibrahimbudak04@gmail.com, *aorgan@pau.edu.tr

+ORCID: 0000-0001-7762-6114, +ORCID: 0000-0002-2400-4343

Makale katkı oranı: %60-%40

Öz - Günümüzde hava yolu taşımacılığı, müşteri beklentilerinin artması ile doğru orantılı olarak büyüme ve gelişme göstermektedir. Hava yolu taşımacılığında artan ilgi ile hava yolu şirketleri müşteri kaybını önlemek için en iyi hizmeti vermek istemektedirler. Değişen pazarlama dünyası ile hava yolu şirketleri yeni çözümler üretmeye başlamışlardır. Bu çözüm yöntemlerinin başında gelen veri bilimi sayesinde hava yolu şirketleri kendilerini yenilemektedirler. Müşteri beklentilerine göre hava yollarının ne gibi hizmet faktörlerine dikkat etmesi ve bu hizmet faktörlerinin önem derecelerinin belirlenmesi son derece önemlidir. Araştırmanın amacı, Star Alliance kuruluşuna bağlı hava yolu şirketlerinin hizmet faktörlerini önem derecelerini belirlemektir. Bu tür bir problemin çözümünde TripAdvisor sitesinde yer alan müşteri değerlendirmelerine başvurulmuştur. Çalışmada Star Alliance'nin 26 hava yolu şirketi örnek alınmıştır. Elde edilen müşteri değerlendirme verileri kullanılarak veri madenciliği tekniklerinden Karar Ağaçları algoritması ile hava yolu hizmet faktörlerinin önem dereceleri belirlenmiştir. Karar Ağaçları algoritmasının kullanılmasında 'bilgi kazancı oranı' özelliğinden yararlanılmıştır. Çalışmanın sonucunda Türk Hava Yolu ile diğer hava yollarının sonuçları karşılaştırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Veri Madenciliği, Karar Ağaçları, Hava Yolu, Bilgi Kazancı, Türk Hava Yolları.

ANALYSIS OF AIRLINE CUSTOMER ASSESSMENTS THROUGH DATA MINING: AN EXAMPLE OF DECISION TREE ALGORITHM

291

Abstract - Today, air transport grows and develops in direct proportion to the increase in customer expectations. Upon the increasing interest in air transportation, airlines want to provide the best service to prevent customer loss. Airline companies have started to produce new solutions, with the changing marketing world. Thanks to data science, which is one of these solution methods, airline companies renew themselves. It is extremely important to determine what kind of service factors airline companies should pay attention according to customer expectations and to determine the importance of these service factors. The aim of the research is to determine the service factors and the importance levels related to these service factors of the airlines affiliated to the Star Alliance corporation. In solving such a problem, the customer scores on the TripAdvisor site have been used. In the study, 26 airline members of the Star Alliance were taken as an example. Using the customer evaluation data obtained, the importance levels of airline service factors were determined through the Decision Trees algorithm, one of the data mining techniques. The "information gain ratio" feature was utilized in the use of the Decision Trees algorithm. As a result of the study, the results of Turkish Airlines and other airlines were compared.

Keywords: Data Mining, Decision Trees, Airline, Information Gain Ratio, Turkish Airlines.

¹ Bu çalışma, İbrahim Budak'ın "Veri ve Metin Madenciliği ile Hava Yolu İşletmelerinin Sosyal Medya Yorum ve Skorlarının Değerlendirilmesi" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

GİRİŞ

Günümüzde hava yolu taşımacılığı oldukça önemli taşıma araçlarından biri haline gelmiştir. Hava yolu taşımacılığı hem gideceğiniz yere kısa bir sürede ulaşmak hem de konforlu bir yolculuk sağladığı için günümüzün en çok kullanılan ulaşım araçlarından biri haline gelmiştir. Kara yolları, deniz yolları veya demir yolları eskiden en sık kullanılan ulaşım araçlarıydı. Ancak günümüzde bu araçlar hem uzun saatlerle yolculuk imkânı sağladığından hem de bir hayli yorucu olduğundan dolayı daha az tercih edilmeye başlanmıştır. Özellikle zaman kısıtlaması bulunanlar veya iş nedeniyle yolculuk yapacaklarını tercih edeceği ilk ulaşım tercihi hava yollarıdır. Müşteri havalimanı bulunan her yere rahatlıkla uçuş sağlayabilmekte ve daha az enerji kaybı ile keyifli bir yolculuk geçirebilmektedir. Alternatif ulaşım araçları tercih edilse bile hava yolu ile seyahatin ulaşım sektörü açısından önemi çok büyüktür.

Hava yolları müşteri memnuniyeti odaklı çalışarak her geçen gün standartlarını korumak amacıyla güvenli, kaliteli ve üstün hizmet anlayışına bağlı olarak faaliyetlerini gerçekleştirmek istemektedirler. Her bir hava yolu, müşterileri değerlendirmelerini temel olarak hizmet düzeylerini daha iyi bir konuma getirmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla, müşteri beklentilerine daha iyi karşılık veren hava yolları bir rekabet içerisine girmektedir. Bu bağlamda, hava yolları şirketlerinin müşteri beklentilerini karşılayabildiği bağımsız seyahat sitelerine ulaşarak bir araştırma içerine girmesi gerekmektedir. Seyahat sitelerinde yer alan müşteri değerlendirme veri boyutu büyük, karmaşık ve analiz edilmesi güç bir hal almaktadır. Bu tip değerlendirmeleri gerçekleştirmek için veri madenciliği araçları tercih edilmektedir. Veri madenciliği araçlarından Karar Ağacı algoritması, karar verme becerilerini geliştirmek ve istenmeyen sonuçları önlemeye yardımcı olmak için kullanışlı bir şema ile işletmelere öngörü sağlamaktadır.

Bu çalışmada, Star Alliance küresel hava yolu ittifakı olan 26 hava yolu ele alınmıştır. Hava yollarına ilişkin müşteri değerlendirmeleri için seyahat inceleme sitesinden TripAdvisor'da yer alan veriler kullanılmıştır. TripAdvisor, küresel internet trafiğinde ve son 90 gündeki etkileşimde 396. sıradadır (Alexa, 2020). Veri madenciliği tekniklerinden Karar Ağaçları algoritmaları ile ayak koyma alanı, koltuk konforu, uçak içi eğlence (wifi, tv, filmler vb.), müşteri hizmetleri, fiyat/fayda oranı (paranın karşılığı/değeri), temizlik, check-in ve binış, yiyecek ve içecek kriterleri kullanılarak uçuş güzergâhları, uçuşlar ve kabin sınıfı alanlarına göre kriterlerin önem dereceleri belirlenmiştir. Elde edilen sonuçlar ile ülkemizde yer alan Türk Hava Yolu (THY) ile karşılaştırılmıştır.

LİTERATÜR TARAMASI

Çalışmada kullanılan veri madenciliği tekniklerinden Karar Ağaçları ile ilgili yapılan çalışmaların öncülleri Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1. Karar Ağaçları ile Yapılan Öncü Çalışmalar

Yazar	Konu
Bogaert vd., (2004: 62-73).	Karar Ağacı Algoritması ile peyzaj dönüşümünde mekansal süreçlerin tespiti
Hall (2006: 59-70).	Naive Bayes için karar ağacı tabanlı kriter ağırlıklandırma
Doğan vd., (2008: 146-157).	Erken maliyet tahmini vaka bazlı modelinde kriter ağırlıklarını belirlemek için karar ağaçlarını kullanma
Sheen ve Rajesh (2008: 1-4).	Özellik seçimi ve Karar ağacı sınıflandırıcı kullanarak ağ saldırı tespiti
Cheng ve Chen (2010: 299-302).	İstihdan tahmininde bilgi kazancı oranına dayalı bir araştırma
Karegowda vd., (2010: 271-277)	Bilgi kazancı oranı ve korelasyon kullanılarak özellik seçimi temelinde kriterlerin seçimi
Lavanya ve Rani (2011: 1-4).	Tıbbi veri kümelerinde karar ağacı sınıflandırıcının performans değerlendirilmesi
Wu vd., (2015: 1-5).	Sınıflandırma için kriterlerin ağırlıklandırılması
Kumar ve Krishniah (2016: 1-6).	Karar ağacı sınıflandırıcısını kullanarak inme ve kanama tespiti
Hayamin ve Srivihok (2018: 39-44).	Kümeleme algoritması ile kriter ağırlıklarının birleştirilerek Tayland'da yerli turistin segmentasyonu
Rizka vd., (2018: 1-7).	Bilgi kazancı oranı ile Simple Additive Weighting (SAW) yönteminde kriter ağırlıklandırılması
Aydilek (2018: 906-914).	Karar ağaçlarında bilgi kazançlarının incelenmesi ve iyileştirilmesi
Win ve Kham (2019: 68-73).	Yüksek boyutlu verileri azaltmak için bilgi kazancı ile özellik seçimi
Ghasemi vd., (2020: 27-32).	Bilgi kazancı oranı ve Gini indeks dayalı özellik seçimi için sezgisel bir yaklaşım
Gong vd., (2020: 1-10)	Nominal kriterler için bilgi kazancı oranı ağırlıklı mesafe ölçümü
Singer vd., (2020: 1-14).	Ordinal sınıflandırma ağaçları için ağırlıklı bilgi kazancı ölçümü
Li ve Yang (2021: 705-710).	Karar Ağacı Algoritması ile üniversite öğrencilerinin sağlık değerlendirme sisteminin analiz edilmesi

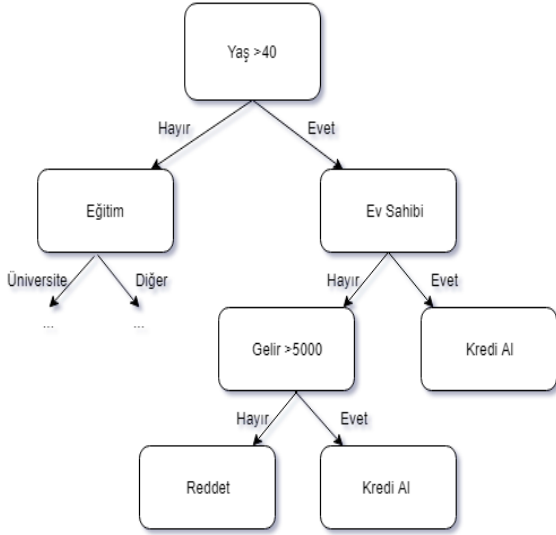
METODOLOJİ

Bu bölümde, veri madenciliği tekniklerinden karar ağaçları algoritması ve algoritmada kullanılan 'Bilgi Kazancı oranı veya Bilgi Kazancı (Gain Ratio or Information Gain)' özelliği ele alınmıştır.

Karar Ağaçları

Veri madenciliği tekniklerinden Karar Ağaçları, mevcut tüm özellikleri aynı anda kullanan ve her piksel için tek bir üyelik kararı veren geleneksel istatistiksel ve sinirsel / bağlantısal sınıflandırıcıların aksine, karar ağacı etiket ataması sorununa çok aşamalı veya sıralı bir yaklaşım kullanmaktadır. Etiketleme işleminin, tek ve karmaşık bir karardan ziyade sıralı testlerin sonuçlarına dayanan basit kararlar zinciri olduğu düşünülmektedir. Karar dizileri ise, düğümlerde uygulanan testlerle karar ağacının dallarını oluşturmaktadır (Pal ve Mather, 2003: 556).

Karar Ağaçları, en yaygın kullanılan yapay zekâ modellerinden biridir. Diğer algoritmalar daha doğru modeller sunmasına rağmen (hedefe daha iyi yaklaşırken), karar ağaçları, genellikle çok dikkat çekici kabul edilmektedir. Dikkat çekiciliğinin en önemli sebeplerinden biri anlaşılabilirliktir. Karar ağaçları, karar fonksiyonlarını tanımlayan bir dizi mantıksal kural şeklinde kolayca ifade edilebilmektedir (Grabczewski, 2014: 1).

Şekil 1. Bir Karar Ağacı Örneği

Şekil 1’de yer alan Karar Ağacı örneği, kuralları her nesnenin karar vereceği bir düğümün olduğu hiyerarşik (dallanma) ve sıralı bir yapıda sunmanın bir yolunu göstermektedir. Ağaç, test koşullarını içeren iç karar düğümlerinden ve karar veren yapraklardan oluşmaktadır.

Karar Ağacı algoritmasındaki temel adım, her düğümdeki özneliğin seçilmesidir. Quinlan (1986), her özellik için bir bilgi kazancının hesaplanmasına dayalı bir seçim ölçüsü sunmuş ve bu kazancı en üst düzeye çıkararak özellik seçilmiştir. Quinlan Bilgi Kazancı Oranı ile öznelikler arasında ilişki kurularak en çok bilgiye sahip kriterlerin önem dereceleri hesaplanmaktadır. X , sonlu bir örnek kümesi ve $\{A_1, \dots, A_p\}$ bir öznelik kümesi olsun. Her A_k özneliği için Karar Ağacı, aşağıdaki Eşitlik (1) ve (2)’deki kullanılarak A_k özneliğinin değerlerinde dallanma yoluyla elde edilen bilgileri ölçmektedir. Bu eşitlikler, sınıflandırma işleminde kullanılacak ayırma ile elde edilen bilgi kazancı oranını vermektedir. Böylelikle ağacın her düğümdeki kazanç oranı maksimum olacak şekilde ayrılmaktadır. Düğümlerin her birisi yalnızca bir gözlem değeri alacak şekilde işlem tekrar etmektedir.

$$Gain(A_k, X) = I(X) - E(A_k, X) \quad (1)$$

$$I(X) = -\sum_{j=1}^m P_j \log_2 P_j, \quad P_j = \frac{|X \cap F_j|}{|X|} \quad (2)$$

X ‘deki örneklerin m olası sınıfa göre dağılımının rasgeleliğini ölçer. P_j , X ‘deki F_j sınıfına ait örneklerin oranı olarak tanımlanmaktadır. Örneklerin X kümesindeki her bir F_j sınıfının oluşma olasılığı, Eşitlik 3’ deki gibi gösterilmektedir.

$$E(A_k, X) = \sum_{i=1}^n \frac{|X_i|}{|X|} I(X_i) \quad (3)$$

Burada;

n , A_k kriterinin olası değerinin sayısıdır.

$|X_i|$, A_k kriteri için V_i değerine sahip X ‘teki örneklerin sayısıdır.

$|X|$, düğümdeki örneklerin sayısıdır.

X_1, \dots, X_n kümelerinin X üzerindeki A_k ’nın n değerleri tarafından oluşturulan bir bölümdür.

$I(X_i)$, olası sınıflar üzerindeki X_i kümesindeki örneklerin dağılımının rasgeleliğini ölçmektedir. Eşitlik (4)’deki gibi gösterilmektedir.

$$I(X_i) = \sum_{i=1}^n \frac{|X_i \cap F_j|}{|X_i|} \log_2 \frac{|X_i \cap F_j|}{|X_i|} \quad (4)$$

Bu nedenle, $E(A_k, X)$ kök olarak A_k olan ağaç için beklenen bilgidir. Bu beklenen bilgi, $I(X_i)$ ölçütü A_k kriterinin n değerleri ağırlıklı ortalamasıdır.

Seçilen özellik bilgi değerini en üst düzeye çıkararak özneliktir. Quinlan (1986), Bias değerinde değişiklik yaparak Bilgi Kazancı Oranı için Eşitlik (5) ve (6)’yı kullanmaktadır.

$$IV(A_k) = -\sum_{i=1}^n \frac{|X_i|}{|X|} \log_2 \frac{|X_i|}{|X|} \quad (5)$$

$$G_R(A_k, X) = \frac{I(X) - E(A_k, X)}{IV(A_k)} \quad (6)$$

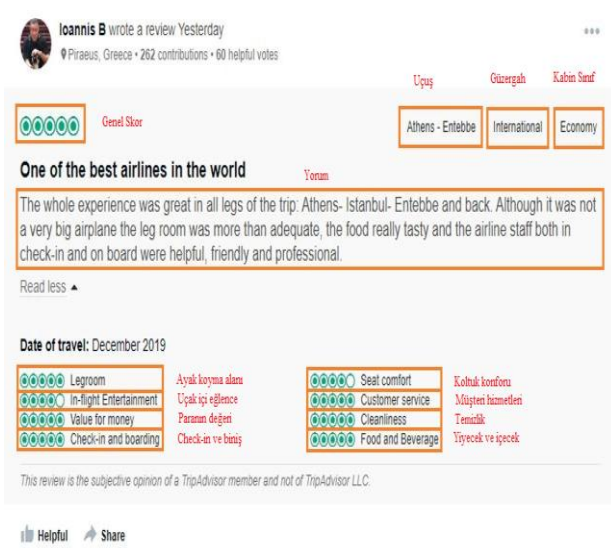
$IV(A_k)$, özneliğin (kriterin) bilgi içeriğini ölçer ve Quinlan’a göre “bunun arkasındaki mantık, bir özneliğin değerini belirleyerek sağlanan bilgilerin olabildiğince çok sınıflandırma amacı için yararlı olması gerektiğidir.” Bununla birlikte, değiştirilmiş Bilgi Kazancı Oranı, her zaman tanımlanmayabilir (payda sıfır olabilir) ve yüksek kazançlı olanlar yerine düşük kazançlı $IV(A_k)$ olan kriterleri seçebilir (Quinlan 1986: 81-106; De Mántaras, 1991: 82-83).

Sonuç olarak, Bilgi Kazancı’nın kullanımından kaynaklanan bias etkisini azaltmak için, Bilgi Kazancı Oranı olarak bilinen bir varyant tanıtılmıştır. Bilgi Kazancı ölçüsü, birçok sonucu olan testlere yöneliktir. Yani, çok sayıda değere sahip kriterleri seçmeyi tercih etmektedir. Bilgi Kazancı Oranı, kriter değerlerinin genişliğine ve tekdüzeliğine izin vermek için her kriter için Bilgi Kazancı’nı ayarlamaktadır (Shouman vd., 2011: 25).

Karar ağaçları şeklinde otomatik olarak kurallar oluşturmak, veri arama tekniklerinin geliştirildiği araştırma alanlarının çoğunun incelenmesinin amacı olmuştur. Mühendislik, istatistik, karar teorisi ve daha yakın zamanda yapay zekâ gibi disiplinler, karar ağaçlarının üretilmesi ve uygulanmasına adanmış çok sayıda çalışmaya sahiptir (Barros vd., 2015: 7).

UYGULAMA

Bu bölümde, StarAlliance hava yolu ittifakı olan 26 hava yolu şirketlerine ilişkin müşteri değerlendirmeleri için TripAdvisor seyahat inceleme sitesi kullanılmıştır (TripAdvisor, 2020). İnceleme kapsamında 2020 yılına kadar olan bütün müşteri değerlendirmeleri temel alınmıştır. Veri madenciliği tekniklerinden karar ağaçları ile TripAdvisor’da yer alan müşteri değerlendirme kriterlerinin üç alana (uçuş güzergâhları, uçuşlar ve kabin sınıfına) göre önem dereceleri belirlenmiştir. Şekil 2’de TripAdvisor’da bir müşteriye ait hava yolu değerlendirilmesi verilmiştir.

Şekil 2. Bir Müşteriye Ait Hava yolu Değerlendirmesi

Şekil 2'deki çalışma için temel alınan müşteri değerlendirme kriterleri: ayak koyma alanı, koltuk konforu, uçak içi eğlence (wifi, tv, filmler vb.), müşteri hizmetleri, fiyat/fayda oranı (paranın karşılığı/değeri), temizlik, check-in ve binış, yiyecek ve içecek'tir. Kriterlerin önem dereceleri belirlenirken her bir hava yoluna göre en önemli ve en önemsiz kriterler belirtilmiştir. Verilerin analiz edilmesinde, RapidMiner 9.8.0 aracı kullanılmıştır.

Karar Ağaçları ile Kriterlerin Önem Derecelerinin Belirlenmesi

Karar Ağacı algoritmasında yer alan 'Bilgi Kazancı Oranı' özelliği kullanılarak hava yolları için bilgi değeri en yüksek olan kriterlerin önem dereceleri hesaplanmıştır. Tüm hava yolları için sonuçlar derlenmiş ve THY ile karşılaştırılmıştır. Tablo 2'de uçuş güzergâhına göre hava yollarının önem dereceleri verilmiştir.

Tablo 2. Uçuş Güzergâhına Göre Önem Dereceleri

Kriter	Önem Derecesi	Kriter	Önem Derecesi
THY		Brussels	
Ayak koyma alanı	0,247	Paranın değeri	0,340
Check-in ve binış	0,195	Uçak içi eğlence	0,138
Temizlik	0,192	Koltuk konforu	0,121
Paranın değeri	0,149	Müşteri hizmetleri	0,110
Müşteri hizmetleri	0,074	Ayak koyma alanı	0,098
Koltuk konforu	0,060	Check-in ve binış	0,070
Yiyecek ve içecek	0,057	Yiyecek ve içecek	0,063
Uçak içi eğlence	0,026	Temizlik	0,062
Aegean		Austrian	
Uçak içi eğlence	0,199	Yiyecek ve içecek	0,199
Paranın değeri	0,159	Ayak koyma alanı	0,194
Yiyecek ve içecek	0,119	Paranın değeri	0,183
Ayak koyma alanı	0,119	Check-in ve binış	0,164
Check-in ve binış	0,117	Müşteri hizmetleri	0,115
Temizlik	0,107	Uçak içi eğlence	0,094
Koltuk konforu	0,100	Koltuk konforu	0,027
Müşteri hizmetleri	0,080	Temizlik	0,025
Avianca		Canada	
Check-in ve binış	0,276	Paranın değeri	0,238
Koltuk konforu	0,143	Temizlik	0,218
Paranın değeri	0,133	Uçak içi eğlence	0,163
Müşteri hizmetleri	0,120	Müşteri hizmetleri	0,147
Yiyecek ve içecek	0,107	Koltuk konforu	0,122
Ayak koyma alanı	0,099	Check-in ve binış	0,102
Temizlik	0,073	Ayak koyma alanı	0,008
Uçak içi eğlence	0,048	Yiyecek ve içecek	0,003

ANA		Copa	
Yiyecek ve içecek	0,215	Temizlik	0,315
Müşteri hizmetleri	0,190	Ayak koyma alanı	0,140
Koltuk konforu	0,171	Uçak içi eğlence	0,138
Check-in ve binış	0,119	Paranın değeri	0,131
Ayak koyma alanı	0,102	Müşteri hizmetleri	0,129
Paranın değeri	0,086	Check-in ve binış	0,075
Temizlik	0,076	Yiyecek ve içecek	0,069
Uçak içi eğlence	0,041	Koltuk konforu	0,003
China		EVA	
Check-in ve binış	0,267	Ayak koyma alanı	0,180
Koltuk konforu	0,263	Temizlik	0,172
Yiyecek ve içecek	0,173	Paranın değeri	0,159
Paranın değeri	0,119	Müşteri hizmetleri	0,155
Ayak koyma alanı	0,100	Yiyecek ve içecek	0,133
Müşteri hizmetleri	0,055	Check-in ve binış	0,098
Temizlik	0,014	Uçak içi eğlence	0,052
Uçak içi eğlence	0,010	Koltuk konforu	0,050
Ethiopian		Shenzhen	
Müşteri hizmetleri	0,265	Check-in ve binış	0,335
Ayak koyma alanı	0,214	Ayak koyma alanı	0,253
Check-in ve binış	0,142	Müşteri hizmetleri	0,186
Uçak içi eğlence	0,120	Uçak içi eğlence	0,113
Paranın değeri	0,072	Yiyecek ve içecek	0,052
Temizlik	0,064	Koltuk konforu	0,032
Yiyecek ve içecek	0,064	Temizlik	0,030
Koltuk konforu	0,059		
India		SAS	
Check-in ve binış	0,330	Yiyecek ve içecek	0,195
Paranın değeri	0,214	Ayak koyma alanı	0,168
Uçak içi eğlence	0,201	Check-in ve binış	0,146
Koltuk konforu	0,097	Müşteri hizmetleri	0,130
Yiyecek ve içecek	0,067	Koltuk konforu	0,121
Ayak koyma alanı	0,052	Temizlik	0,097
Müşteri hizmetleri	0,033	Uçak içi eğlence	0,078
Temizlik	0,006	Paranın değeri	0,065
LOT		Lufthansa	
Check-in ve binış	0,243	Ayak koyma alanı	0,256
Uçak içi eğlence	0,174	Paranın değeri	0,184
Paranın değeri	0,153	Müşteri hizmetleri	0,178
Koltuk konforu	0,136	Temizlik	0,173
Ayak koyma alanı	0,115	Check-in ve binış	0,079
Müşteri hizmetleri	0,112	Koltuk konforu	0,069
Temizlik	0,042	Uçak içi eğlence	0,035
Yiyecek ve içecek	0,024	Yiyecek ve içecek	0,027
New Zealand		South African	
Ayak koyma alanı	0,171	Uçak içi eğlence	0,250
Müşteri hizmetleri	0,159	Check-in ve binış	0,181
Paranın değeri	0,157	Temizlik	0,114
Temizlik	0,155	Müşteri hizmetleri	0,112
Check-in ve binış	0,120	Koltuk konforu	0,111
Yiyecek ve içecek	0,088	Paranın değeri	0,096
Koltuk konforu	0,079	Ayak koyma alanı	0,080
Uçak içi eğlence	0,073	Yiyecek ve içecek	0,056
Swiss		Thai	
Paranın değeri	0,213	Ayak koyma alanı	0,295
Ayak koyma alanı	0,195	Paranın değeri	0,261
Check-in ve binış	0,186	Temizlik	0,171
Uçak içi eğlence	0,128	Müşteri hizmetleri	0,138
Müşteri hizmetleri	0,112	Koltuk konforu	0,080
Yiyecek ve içecek	0,091	Uçak içi eğlence	0,044
Temizlik	0,056	Yiyecek ve içecek	0,010
Koltuk konforu	0,018		
TAP		United	
Paranın değeri	0,179	Ayak koyma alanı	0,292
Müşteri hizmetleri	0,167	Müşteri hizmetleri	0,172
Yiyecek ve içecek	0,159	Uçak içi eğlence	0,143
Check-in ve binış	0,117	Paranın değeri	0,136
Ayak koyma alanı	0,106	Yiyecek ve içecek	0,104
Koltuk konforu	0,099	Check-in ve binış	0,083
Temizlik	0,087	Koltuk konforu	0,068
Uçak içi eğlence	0,084	Temizlik	0,002
Asiana		Croatia	
Ayak koyma alanı	0,256	Paranın değeri	0,396
Koltuk konforu	0,219	Yiyecek ve içecek	0,160
Yiyecek ve içecek	0,150	Ayak koyma alanı	0,151
Check-in ve binış	0,140	Müşteri hizmetleri	0,135
Uçak içi eğlence	0,089	Uçak içi eğlence	0,064
Temizlik	0,088	Check-in ve binış	0,055
Paranın değeri	0,032	Koltuk konforu	0,031
Müşteri hizmetleri	0,027	Temizlik	0,009
Egypt		Singapore	
Ayak koyma alanı	0,335	Yiyecek ve içecek	0,411
Yiyecek ve içecek	0,255	Temizlik	0,178
Temizlik	0,234	Müşteri hizmetleri	0,154
Check-in ve binış	0,098	Check-in ve binış	0,095

Koltuk konforu	0,033	Ayak koyma alanı	0,075	Check-in ve binış	0,145	Ayak koyma alanı	0,127
Paranın değeri	0,025	Uçak içi eğlence	0,051	Temizlik	0,099	Check-in ve binış	0,125
Uçak içi eğlence	0,020	Paranın değeri	0,034	Müşteri hizmetleri	0,092	Uçak içi eğlence	0,125
		Koltuk konforu	0,002	Yiyecek ve içecek	0,075	Temizlik	0,074
				Koltuk konforu	0,060	Yiyecek ve içecek	0,042

Tablo 2’de uçuş güzergahına (Avrupa, Uluslararası, Meksika, Amerika, Afrika vb.) göre kriterlerin önem dereceleri hesaplanmıştır. Genel olarak ayak koyma alanı, paranın değeri, check-in ve binış kriterlerinin hava yollarını değerlendirmede yüksek önem derecelerine sahip olduğu dikkat çekmektedir. THY için belirleyici olan kriterlerin başında ayak koyma alanı (0,247), check-in ve binış (0,195) ve temizlik (0,192) kriterleri önemli rol oynamaktadır. THY dışında diğer hava yollarında Singapore hava yolu için müşteri hizmetleri (0,411), Croatia hava yolu için paranın değeri (0,396), Brussels hava yolu için paranın değeri (0,340), Avianca hava yolu için check-in binış (0,276), South African hava yolu için temizlik (0,250) kriterleri birinci öneme sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 3’te uçuş yapılan yere (bir A noktasından bir B noktasına) göre her bir hava yolu için kriterlerin önem dereceleri hesaplanmıştır.

Tablo 3. Uçuş yapılan Yere Göre Önem Dereceleri

Kriter	Önem Derecesi	Kriter	Önem Derecesi
THY		Aegean	
Ayak koyma alanı	0,211	Paranın değeri	0,181
Paranın değeri	0,190	Uçak içi eğlence	0,165
Uçak içi eğlence	0,179	Ayak koyma alanı	0,157
Check-in ve binış	0,112	Check-in ve binış	0,130
Koltuk konforu	0,094	Yiyecek ve içecek	0,126
Müşteri hizmetleri	0,092	Müşteri hizmetleri	0,111
Temizlik	0,065	Koltuk konforu	0,100
Yiyecek ve içecek	0,057	Temizlik	0,029
ANA		EVA	
Ayak koyma alanı	0,228	Check-in ve binış	0,222
Paranın değeri	0,179	Müşteri hizmetleri	0,184
Uçak içi eğlence	0,176	Temizlik	0,146
Yiyecek ve içecek	0,132	Uçak içi eğlence	0,132
Müşteri hizmetleri	0,123	Paranın değeri	0,101
Temizlik	0,084	Ayak koyma alanı	0,085
Check-in ve binış	0,043	Koltuk konforu	0,081
Koltuk konforu	0,035	Yiyecek ve içecek	0,048
Asiana		Avianca	
Check-in ve binış	0,216	Paranın değeri	0,187
Müşteri hizmetleri	0,178	Ayak koyma alanı	0,165
Uçak içi eğlence	0,154	Müşteri hizmetleri	0,164
Koltuk konforu	0,143	Uçak içi eğlence	0,152
Ayak koyma alanı	0,143	Yiyecek ve içecek	0,111
Paranın değeri	0,125	Koltuk konforu	0,090
Temizlik	0,029	Check-in ve binış	0,068
Yiyecek ve içecek	0,013	Temizlik	0,062
Austrian		China	
Koltuk konforu	0,169	Uçak içi eğlence	0,187
Müşteri hizmetleri	0,152	Paranın değeri	0,180
Ayak koyma alanı	0,148	Ayak koyma alanı	0,162
Yiyecek ve içecek	0,133	Müşteri hizmetleri	0,134
Paranın değeri	0,124	Koltuk konforu	0,128
Check-in ve binış	0,110	Yiyecek ve içecek	0,084
Uçak içi eğlence	0,110	Check-in ve binış	0,070
Temizlik	0,053	Temizlik	0,056
Brussels		Canada	
Ayak koyma alanı	0,198	Paranın değeri	0,182
Müşteri hizmetleri	0,178	Check-in ve binış	0,173
Koltuk konforu	0,156	Ayak koyma alanı	0,156
Paranın değeri	0,152	Müşteri hizmetleri	0,117
Check-in ve binış	0,111	Yiyecek ve içecek	0,104
Temizlik	0,090	Uçak içi eğlence	0,100
Uçak içi eğlence	0,072	Temizlik	0,086
Yiyecek ve içecek	0,043	Koltuk konforu	0,083
Copa		Croatia	
Paranın değeri	0,186	Paranın değeri	0,209
Ayak koyma alanı	0,175	Müşteri hizmetleri	0,157
Uçak içi eğlence	0,168	Koltuk konforu	0,140

Egypt		Ethiopian	
Ayak koyma alanı	0,228	Uçak içi eğlence	0,225
Müşteri hizmetleri	0,192	Check-in ve binış	0,150
Paranın değeri	0,160	Ayak koyma alanı	0,144
Uçak içi eğlence	0,151	Paranın değeri	0,105
Check-in ve binış	0,124	Müşteri hizmetleri	0,102
Yiyecek ve içecek	0,103	Yiyecek ve içecek	0,098
Koltuk konforu	0,026	Temizlik	0,094
Temizlik	0,017	Koltuk konforu	0,083
India		Shenzhen	
Paranın değeri	0,199	Uçak içi eğlence	0,269
Uçak içi eğlence	0,198	Ayak koyma alanı	0,222
Temizlik	0,127	Check-in ve binış	0,210
Check-in ve binış	0,113	Paranın değeri	0,145
Müşteri hizmetleri	0,110	Müşteri hizmetleri	0,060
Ayak koyma alanı	0,099	Temizlik	0,049
Yiyecek ve içecek	0,094	Yiyecek ve içecek	0,045
Koltuk konforu	0,059		
LOT		Singapore	
Koltuk konforu	0,180	Uçak içi eğlence	0,242
Ayak koyma alanı	0,179	Ayak koyma alanı	0,202
Uçak içi eğlence	0,161	Müşteri hizmetleri	0,134
Paranın değeri	0,127	Paranın değeri	0,132
Müşteri hizmetleri	0,118	Yiyecek ve içecek	0,104
Temizlik	0,087	Koltuk konforu	0,083
Check-in ve binış	0,087	Temizlik	0,062
Yiyecek ve içecek	0,061	Check-in ve binış	0,042
Lufthansa		SAS	
Ayak koyma alanı	0,238	Ayak koyma alanı	0,175
Check-in ve binış	0,167	Paranın değeri	0,161
Yiyecek ve içecek	0,127	Check-in ve binış	0,139
Müşteri hizmetleri	0,127	Müşteri hizmetleri	0,131
Temizlik	0,092	Uçak içi eğlence	0,127
Koltuk konforu	0,085	Yiyecek ve içecek	0,103
Paranın değeri	0,084	Koltuk konforu	0,089
Uçak içi eğlence	0,082	Temizlik	0,075
New Zealand		South African	
Ayak koyma alanı	0,247	Yiyecek ve içecek	0,209
Check-in ve binış	0,153	Uçak içi eğlence	0,208
Paranın değeri	0,146	Ayak koyma alanı	0,124
Koltuk konforu	0,116	Müşteri hizmetleri	0,111
Müşteri hizmetleri	0,111	Paranın değeri	0,108
Uçak içi eğlence	0,088	Temizlik	0,094
Temizlik	0,086	Koltuk konforu	0,080
Yiyecek ve içecek	0,051	Check-in ve binış	0,066
Swiss		TAP	
Ayak koyma alanı	0,230	Paranın değeri	0,208
Uçak içi eğlence	0,152	Ayak koyma alanı	0,199
Yiyecek ve içecek	0,138	Koltuk konforu	0,145
Paranın değeri	0,126	Check-in ve binış	0,140
Koltuk konforu	0,118	Müşteri hizmetleri	0,137
Müşteri hizmetleri	0,112	Yiyecek ve içecek	0,098
Temizlik	0,068	Temizlik	0,046
Check-in ve binış	0,057	Uçak içi eğlence	0,026
Thai		United	
Uçak içi eğlence	0,308	Ayak koyma alanı	0,234
Yiyecek ve içecek	0,174	Uçak içi eğlence	0,207
Ayak koyma alanı	0,097	Koltuk konforu	0,133
Koltuk konforu	0,093	Müşteri hizmetleri	0,123
Müşteri hizmetleri	0,092	Yiyecek ve içecek	0,091
Paranın değeri	0,084	Paranın değeri	0,088
Temizlik	0,078	Check-in ve binış	0,069
Check-in ve binış	0,075	Temizlik	0,055

Tablo 3’te uçuş yapılan yere göre kriterlerin önem dereceleri hesaplanmıştır. Genel olarak ayak koyma alanı, uçak içi eğlence, paranın değeri kriterlerinin hava yollarını değerlendirmede yüksek önem derecelerine sahip olduğu dikkat çekmektedir. THY için belirleyici olan kriterlerin başında ayak koyma alanı (0,211), paranın değeri (0,190) ve uçak içi eğlence (0,179) kriterleri önemli rol oynamaktadır. THY hava yolu dışında, diğer hava yollarında Thai hava yolu için uçak içi eğlence (0,308), LOT için koltuk konforu (0,180) ve Austrian

hava yolu için koltuk konforu (0,169) ile yüksek önem değerine sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 4'te kabin sınıfına (ekonomi, avantajlı ekonomi, birinci sınıf, öncelikli sınıf) göre her bir hava yolu için kriterlerin önem dereceleri hesaplanmıştır.

Tablo 4. Kabin Sınıfına Göre Önem Dereceleri

Kriter	Önem Derecesi	Kriter	Önem Derecesi
THY		Asiana	
Temizlik	0,253	Check-in ve binış	0,218
Check-in ve binış	0,218	Temizlik	0,175
Uçak içi eğlence	0,193	Paranın değeri	0,169
Paranın değeri	0,120	Yiyecek ve içecek	0,141
Koltuk konforu	0,080	Müşteri hizmetleri	0,124
Ayak koyma alanı	0,054	Uçak içi eğlence	0,101
Yiyecek ve içecek	0,044	Koltuk konforu	0,039
Müşteri hizmetleri	0,039	Ayak koyma alanı	0,035
ANA		Aegean	
Temizlik	0,245	Yiyecek ve içecek	0,482
Uçak içi eğlence	0,237	Uçak içi eğlence	0,200
Müşteri hizmetleri	0,124	Koltuk konforu	0,174
Koltuk konforu	0,123	Check-in ve binış	0,074
Yiyecek ve içecek	0,122	Müşteri hizmetleri	0,062
Paranın değeri	0,118	Ayak koyma alanı	0,009
Ayak koyma alanı	0,024		
Check-in ve binış	0,007		
Avianca		Brussels	
Müşteri hizmetleri	0,222	Paranın değeri	0,272
Paranın değeri	0,204	Ayak koyma alanı	0,212
Temizlik	0,137	Check-in ve binış	0,181
Koltuk konforu	0,115	Uçak içi eğlence	0,171
Check-in ve binış	0,109	Müşteri hizmetleri	0,075
Uçak içi eğlence	0,104	Yiyecek ve içecek	0,063
Yiyecek ve içecek	0,060	Koltuk konforu	0,016
Ayak koyma alanı	0,048	Temizlik	0,011
Austrian		China	
Uçak içi eğlence	0,358	Uçak içi eğlence	0,227
Koltuk konforu	0,231	Check-in ve binış	0,218
Müşteri hizmetleri	0,159	Ayak koyma alanı	0,128
Ayak koyma alanı	0,121	Temizlik	0,126
Check-in ve binış	0,047	Koltuk konforu	0,115
Paranın değeri	0,041	Paranın değeri	0,092
Temizlik	0,031	Yiyecek ve içecek	0,050
Yiyecek ve içecek	0,011	Müşteri hizmetleri	0,044
Canada		Copa	
Koltuk konforu	0,209	Uçak içi eğlence	0,252
Paranın değeri	0,162	Check-in ve binış	0,214
Uçak içi eğlence	0,159	Müşteri hizmetleri	0,195
Check-in ve binış	0,151	Ayak koyma alanı	0,166
Temizlik	0,127	Koltuk konforu	0,077
Müşteri hizmetleri	0,107	Temizlik	0,046
Yiyecek ve içecek	0,063	Paranın değeri	0,038
Ayak koyma alanı	0,023	Yiyecek ve içecek	0,013
TAP		Croatia	
Uçak içi eğlence	0,261	Check-in ve binış	0,486
Yiyecek ve içecek	0,241	Müşteri hizmetleri	0,300
Paranın değeri	0,161	Uçak içi eğlence	0,122
Check-in ve binış	0,155	Temizlik	0,038
Müşteri hizmetleri	0,127	Paranın değeri	0,030
Temizlik	0,039	Koltuk konforu	0,023
Ayak koyma alanı	0,009		
Koltuk konforu	0,007		
EVA		Egypt	
Paranın değeri	0,194	Müşteri hizmetleri	0,245
Check-in ve binış	0,169	Paranın değeri	0,240
Müşteri hizmetleri	0,156	Check-in ve binış	0,127
Koltuk konforu	0,148	Uçak içi eğlence	0,122
Ayak koyma alanı	0,134	Koltuk konforu	0,105
Uçak içi eğlence	0,105	Temizlik	0,078
Temizlik	0,061	Yiyecek ve içecek	0,061
Yiyecek ve içecek	0,033	Ayak koyma alanı	0,022
Ethiopian		Shenzhen	
Uçak içi eğlence	0,558	Temizlik	0,352
Yiyecek ve içecek	0,133	Müşteri hizmetleri	0,338
Müşteri hizmetleri	0,080	Check-in ve binış	0,118
Paranın değeri	0,067	Paranın değeri	0,054
Ayak koyma alanı	0,054	Koltuk konforu	0,052
Temizlik	0,052	Uçak içi eğlence	0,051
Koltuk konforu	0,046	Ayak koyma alanı	0,035
Check-in ve binış	0,009		
India		Lufthansa	
Uçak içi eğlence	0,212	Temizlik	0,217
Check-in ve binış	0,198	Yiyecek ve içecek	0,181

Yiyecek ve içecek	0,186	Müşteri hizmetleri	0,166
Müşteri hizmetleri	0,142	Paranın değeri	0,129
Temizlik	0,116	Uçak içi eğlence	0,105
Paranın değeri	0,088	Koltuk konforu	0,101
Koltuk konforu	0,053	Check-in ve binış	0,093
Ayak koyma alanı	0,004	Ayak koyma alanı	0,008
LOT		New Zealand	
Yiyecek ve içecek	0,340	Yiyecek ve içecek	0,207
Ayak koyma alanı	0,223	Müşteri hizmetleri	0,207
Uçak içi eğlence	0,125	Paranın değeri	0,176
Müşteri hizmetleri	0,105	Uçak içi eğlence	0,127
Koltuk konforu	0,080	Koltuk konforu	0,116
Check-in ve binış	0,066	Ayak koyma alanı	0,113
Paranın değeri	0,049	Temizlik	0,040
Temizlik	0,012	Check-in ve binış	0,014
SAS		Singapore	
Uçak içi eğlence	0,251	Uçak içi eğlence	0,197
Check-in ve binış	0,200	Müşteri hizmetleri	0,179
Koltuk konforu	0,105	Temizlik	0,163
Paranın değeri	0,102	Koltuk konforu	0,129
Yiyecek ve içecek	0,099	Check-in ve binış	0,121
Ayak koyma alanı	0,098	Ayak koyma alanı	0,089
Müşteri hizmetleri	0,086	Paranın değeri	0,072
Temizlik	0,059	Yiyecek ve içecek	0,051
South African		Swiss	
Check-in ve binış	0,300	Yiyecek ve içecek	0,370
Ayak koyma alanı	0,146	Temizlik	0,199
Yiyecek ve içecek	0,130	Uçak içi eğlence	0,112
Uçak içi eğlence	0,117	Paranın değeri	0,112
Paranın değeri	0,105	Müşteri hizmetleri	0,087
Müşteri hizmetleri	0,087	Check-in ve binış	0,061
Koltuk konforu	0,060	Koltuk konforu	0,035
Temizlik	0,055	Ayak koyma alanı	0,026
Thai		United	
Uçak içi eğlence	0,255	Check-in ve binış	0,257
Koltuk konforu	0,225	Yiyecek ve içecek	0,217
Paranın değeri	0,162	Temizlik	0,183
Check-in ve binış	0,122	Paranın değeri	0,093
Yiyecek ve içecek	0,097	Koltuk konforu	0,090
Müşteri hizmetleri	0,052	Uçak içi eğlence	0,074
Ayak koyma alanı	0,050	Müşteri hizmetleri	0,062
Temizlik	0,038	Ayak koyma alanı	0,023

Tablo 4'te kabin sınıfına göre göre kriterlerin önem dereceleri hesaplanmıştır. Genel olarak uçak içi eğlence, yiyecek ve içecek, temizlik kriterlerinin hava yollarını değerlendirmede yüksek önem derecelerine sahip olduğu dikkat çekmektedir. THY için belirleyici olan kriterlerin başında temizlik (0,253), check-in ve binış (0,218) ve uçak içi eğlence (0,193) kriterleri önemli rol oynamaktadır. THY dışında diğer hava yollarında Swiss hava yolu için yiyecek ve içecek (0,370), Copa hava yolu için uçak içi eğlence (0,252), Asiana hava yolu için check-in ve binış (0,218), Lufthansa hava yolu için temizlik (0,217) kriterleri birincil öneme sahip olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Hava yolu taşımacılığı son yıllarda tüm dünyada havalimanları ve uçak filolarında yaşanan artış sebebiyle oldukça yaygın hale gelmiştir. Kara yolu, demiryolu ve deniz yoluyla yapılan taşımacılıklar artık daha hızlı ve güvenli bir şekilde hava yolu taşımacılığı ile de kolaylıkla yapılabilmektedir. Bu durum beraberinde hava yolu sektöründe rekabeti doğurmaktadır. Hava yolu taşımacılığı genellikle hızlı ve zaman açısından avantajlı bir taşımacılık yöntemi olduğundan her geçen gün bu sektöre olan ilgi artmaktadır.

Teknolojinin giderek büyüdüğü bir pazarda firmalar rekabet edebilmek için müşteri portföyünü korumak ve büyümek istemektedir. Bu yönüyle müşterinin taleplerinin izlenip karşılanabileceği platformların incelenmesi gerekmektedir. Hava yolu için

incelenmesi gereken seyahat siteleri, seyahat acenteleri, kiosk değerlendirme anketleri gibi yerler büyük bir veri sağlamaktadır. Bu veriye ulaşmak ve analiz etmek maliyetli ve güç olabilmektedir. Fakat gelişmiş teknikler ile bu veriler değerlendirilerek analiz edilebilmektedir. Gelişmiş tekniklerden veri madenciliği teknikleri ile verileri daha az maliyet ve kısa bir zaman diliminde analiz etmek ve sonuçları değerlendirmek mümkündür.

Bu çalışmada, Star Alliance kuruluşunun 26 hava yolu şirketinin önem dereceleri veri madenciliği tekniklerinden karar ağaçları algoritmaları ile belirlenmiştir. TripAdvisor seyahat inceleme sitesinden alınan müşteri değerlendirme kriterleri (ayak koyma alanı, koltuk konforu, uçak içi eğlence, müşteri hizmetleri, paranın değeri, temizlik, check-in ve biniş, yiyecek ve içecek) temel alınmıştır. Kriterler, üç alana (uçuş güzergâhı, uçuş yapılan yer ve kabin sınıfları) göre önem dereceleri analiz edilmiştir.

Karar ağaçları algoritmalarında kullanılan bilgi kazancı oranı ile hava üç alana ilişkin kriterlerin önem dereceleri hesaplanmıştır. Uçuş güzergâhı temel alındığında tüm hava yollarında en yüksek önem değerine sahip kriter ayak koyma alanı iken, en düşük önem değerine sahip kriter ise uçak içi eğlence'dir. Uçuş yapılan yer temel alındığında tüm hava yollarında en yüksek önem değerine sahip kriter ayak koyma alanı iken, en düşük önem değerine sahip kriter ise temizlik'dir. Kabin sınıfı temel alındığında tüm hava yollarında en yüksek önem değerine sahip kriter 'uçak içi eğlence' iken, en düşük önem değerine sahip kriter ise ayak koyma alanı'dır.

Ülkemizde bulunan THY değerlendirildiğinde, uçuş güzergâhı temel alındığında sırasıyla ayak koyma alanı (0,247), check-in ve biniş (0,195), temizlik (0,192), paranın değeri (0,149), müşteri hizmetleri (0,074), koltuk konforu (0,060), yiyecek ve içecek (0,057) ve uçak içi eğlence (0,026) önem değerine sahiptir. Uçuş yapılan yer temel alındığında sırasıyla ayak koyma alanı (0,211), paranın değeri (0,190), uçak içi eğlence (0,179), check-in ve biniş (0,112), koltuk konforu (0,094), müşteri hizmetleri (0,092), temizlik (0,065), yiyecek ve içecek (0,057) önem değerine sahiptir. Kabin sınıfı temel alındığında ise sırasıyla temizlik (0,253), check-in ve biniş (0,218), uçak içi eğlence (0,193), paranın değeri (0,120), koltuk konforu (0,080), ayak koyma alanı (0,054), yiyecek ve içecek (0,044) ve müşteri hizmetleri (0,039) önem değerine sahiptir.

Hava yolu sektöründe her bir firma müşteri temelinde güçlü ve zayıf yönlerini görmesi açısından değerlendirilen kriterlerin önemi büyüktür. Her bir firma zayıf yönlerinin görerek bu doğrultuda iyileştirme yapabilir. Firmalar, yoğun rekabet ortamında müşterilerinin isteklerini karşılamayı ancak bunu en az maliyetle gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. Bu doğrultuda çalışmada kullanılan kriterlerin önemi büyüktür. Kullanılan kriterlerin dışında farklı seyahat inceleme sitelerinde yer alan kriterler de analiz edilerek bir karşılaştırma yapılabilir. Uygulamada dışında ilerleyen çalışmalarda veri madenciliğinin farklı algoritmaları kullanılarak yapılan çalışmalarla

karşılaştırılabilir. Bunun yanında veri madenciliği teknikleri ve karar verme teknikleri kullanılarak hava yolu sektöründeki taşımacılık hizmetinin özelliklerinin belirlenmesi çalışılabilir.

KAYNAKÇA

- Alexa, https://www.alex.com/siteinfo/tripadvisor.com#section_traffic, Erişim Tarihi: 02.05.2020.
- Aydilek, İ. B. (2018). Yazılım hata tahmininde kullanılan metriklerin karar ağaçlarındaki bilgi kazançlarının incelenmesi ve iyileştirilmesi. *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 24(5), 906-914.
- Barros, R. C., De Carvalho, A. C. ve Freitas, A. A. (2015). *Automatic design of decision-tree induction algorithms*. Springer International Publishing.
- Bogaert, J., Ceulemans, R., & Salvador-Van Eysenrode, D. (2004). Decision Tree Algorithm for Detection of Spatial Processes in Landscape Transformation. *Environmental Management*, 33(1), 62-73.
- Budak, İbrahim (2021). *Veri ve Metin Madenciliği ile Hava Yolu İşletmelerinin Sosyal Medya Yorum ve Skorlarının Değerlendirilmesi*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli
- Cheng, C. P., & Chen, Q. (2010). Research of applying the method of decision tree based on information gain ratio to college student's employment forecasting. *Computer simulation*, 299-302.
- De Mántaras, R. L. (1991). A distance-based attribute selection measure for decision tree induction. *Machine learning*, 6(1), 81-92.
- Doğan, S. Z., Arditi, D., & Murat Günaydin, H. (2008). Using decision trees for determining attribute weights in a case-based model of early cost prediction. *Journal of Construction Engineering and Management*, 134(2), 146-152.
- Ghasemi, F., Neysiani, B. S., & Nematbakhsh, N. (2020, April). Feature Selection in Pre-Diagnosis Heart Coronary Artery Disease Detection: A heuristic approach for feature selection based on Information Gain Ratio and Gini Index. *In 2020 6th International Conference on Web Research (ICWR), IEEE*, 27-32.
- Gong, F., Jiang, L., Zhang, H., Wang, D., & Guo, X. (2020). Gain ratio weighted inverted specific-class distance measure for nominal attributes. *International Journal of Machine Learning and Cybernetics*, 1-10.
- Grabczewski, K. (2014). *Meta-learning in decision tree induction* (Vol. 1). Springer International Publishing.
- Hall, M. (2006, December). A decision tree-based attribute weighting filter for naive Bayes. *In International Conference on Innovative Techniques and Applications of Artificial Intelligence, Springer, London*. 59-70.
- Hayamin, P., & Srivihok, A. (2018). Segmentation of Domestic Tourist in Thailand by Combining Attribute Weight with Clustering Algorithm. *Journal of Advances in Information Technology*, Vol. 9(2), 39-44.
- Karegowda, A. G., Manjunath, A. S., & Jayaram, M. A. (2010). Comparative study of attribute selection using gain ratio and correlation based feature selection. *International Journal of Information Technology and Knowledge Management*, 2(2), 271-277.
- Kumar, D. V., & Krishniah, V. J. R. (2016, October). An automated framework for stroke and hemorrhage detection using decision tree classifier. *In 2016 International Conference on Communication and Electronics Systems (ICCES) IEEE*, 1-6.
- Lavanya, D., & Rani, K. U. (2011). Performance evaluation of decision tree classifiers on medical datasets. *International Journal of Computer Applications*, 26(4), 1-4.
- Li, M., & Yang, H. (2021, June). Decision Tree Algorithm in College Students' Health Evaluation System. *In International Conference on Applications and Techniques in Cyber Security and Intelligence, Springer, Cham*. 705-710
- Pal, M., & Mather, P. M. (2003). An assessment of the effectiveness of decision tree methods for land cover classification. *Remote sensing of environment*, 86(4), 554-565.
- Rizka, A., Efendi, S., & Sirait, P. (2018). Gain ratio in weighting attributes on simple additive weighting. *MS&E*, 420(1), 012099, 1-7.
- Sheen, S., & Rajesh, R. (2008, November). Network intrusion detection using feature selection and Decision tree classifier. *In TENCON 2008-2008 IEEE Region 10 Conference IEEE*. 1-4.
- Shouman, M., Turner, T., & Stocker, R. (2011, December). Using decision tree for diagnosing heart disease patients. *In Proceedings of the Ninth Australasian Data Mining Conference*, Vol. 121, 23-30
- Singer, G., Anuar, R., & Ben-Gal, I. (2020). A weighted information-gain measure for ordinal classification trees. *Expert Systems with Applications*, 113375, 1-14.
- TripAdvisor, <https://www.tripadvisor.com/>, Erişim Tarihi: 02.05.2020.
- Quinlan, J. R. (1986). *Induction of decision trees*. *Machine learning*, 1(1), 81-106.
- Win, T. Z., & Kham, N. S. M. (2019, February). Information gain measured feature selection to reduce high dimensional data. *Seventeenth International Conference on Computer Applications (ICCA 2019)*, 68-73.
- Wu, J., Wang, J., Han, J., Peng, H., & Lu, J. (2013, August). An anonymized method for classification with weighted attributes. *In 2013 IEEE International Conference on Signal Processing, Communication and Computing (ICSPCC 2013), IEEE*, 1-5.

EXTENDED ABSTRACT

Air transport is a modern transportation system with its speed advantage, as well as ever-increasing capacity, long range, and safety features. The airline industry transports people and cargo from the point of origin to the destination, with minimal contact with the earth, without requiring special geographical routes. Airline transport, which is the most recently discovered and fastest developing type of transport, is almost the only option in long distance passenger and urgent valuable cargo transportation. In regions with a large geographical area, scattered settlements, and natural conditions not suitable for the surface transportation network, air transport functions as an integrative function. As the demand for air transportation increases, competition increases in this sector. In this context, airlines want to provide a better service to their customers. The easiest way to evaluate the customer's wants and needs is through travel review sites. However, modern technological techniques must be used to analyze all the evaluations here.

Thanks to data mining, companies analyze complex and large data sets in a simple, fast, and effective way. At the same time, companies are taking advantage of this powerful tool to reduce some of their manual and repetitive tasks. In this way, they save valuable time for their teams and allow customer support representatives to focus on what they do better. Companies may want to understand what their customers like or criticize in electronic environment. In this context, data mining techniques help identify the most popular issues that arise in customer evaluations and what people think about companies.

Star Alliance, which was established with the aim of responding to the needs of those who prefer air travel during their travels and to take the service quality one step further day by day, was discussed in this study with its 26 airline members. In order to evaluate and compare airlines, numerical scores made by customers on TripAdvisor, a travel review site, were taken as criteria. These are legroom, seat comfort, in-flight entertainment (wifi, TV, movies, etc.), customer service, value for money (price / benefit ratio), cleanliness, check-in and boarding, and food and beverage. The importance of the criteria has been determined based on the flight route (Europe, International, Mexico, America, Africa, etc.), flight location (from point A to point B), and cabin class (economy, premium economy, business, first). The decision trees algorithm, one of the data mining techniques, was used in the analysis of this study.

Based on the information gain ratio feature in the algorithm, the importance levels of the criteria were calculated. Criterion with insufficient knowledge value was excluded from the evaluation according to its information gain feature. On the basis of the flight route, while the foot setting area (0.247) and check-in and boarding (0.195) have the highest importance value for Turkish Airlines, in-flight entertainment (0.026) has the lowest importance value, respectively. For the Canada airline, value for money (0.238) and cleanliness (0.218) have the highest significance while food and beverage (0.003) have the lowest significance. Table 2 can be viewed for other airline severity levels. Based on the flight location, for Turkish Airlines, legroom (0.211) and value for money (0.190) have the highest importance while food and beverage (0.057) have the lowest importance. For Ethiopian airline, in-flight entertainment (0.225), check-in and boarding (0.150) have the highest importance while seat comfort (0.083) has the lowest importance value. Table 3 can be viewed for other airline severity levels. On the basis of cabin class, while cleaning (0.253) and check-in and boarding (0.218) are the most important criteria for Turkish Airlines customer service (0.039) has the lowest value. For Swiss airline, food and beverage (0.370) and cleanliness (0.199) have the highest importance value while legroom (0.026) has the lowest importance value, respectively. Table 4 can be viewed for other airline severity levels.

Companies aim to meet the demands of their customers in this intense competitive environment, but to achieve this with the least cost. Each company can see its weaknesses and make improvements in this direction. At the same time, the situation of other companies with which they are in competition can be evaluated. In the airline industry, the criteria evaluated for each company to see their strengths and weaknesses based on the customer are of great importance. Apart from the criteria used, a comparison can be made by analyzing the criteria on different travel review sites. It can be compared with studies conducted using different algorithms of data mining in further studies outside of the application. In addition, the characteristics of the transportation service in the airline sector can be determined by using data mining techniques and decision-making techniques.